CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

टी॰

ई०॥स्वस्तिश्रीगणेशायनमः॥ ॥अथैकत्रिंशताध्यायेविसर्गस्तुयदीर्यते।विसर्गस्य [illegible]
न्वादिभिः कृतः॥१ तत्रतुप्रथमेध्यायेमनुकन्यान्वयाः पृथक्। वर्ण्यंतेयत्रयज्ञादिमूर्त्तिभिः प्रतवाह[illegible]
॥२॥ मनुकन्यान्वयंविस्तरेणवक्तुमाहमनोस्त्विति ॥१॥ वकारान्द्वौपुत्रौतु[illegible]यदन्यतापिपुत्रलाभः
सूचितः।तदर्शयितुमाह।आकूतिमिति॥ ॥२॥ पुत्रिकाधर्ममाश्रित्येति।अभ्रातृकांप्रदास्यामितुभ्यंक
न्यामलंकृतां।अस्यांयोजायतेपुत्रःसमेपुत्रोभवेदिति।अभिसंधानेनकन्यादानंपुत्रिकाधर्मः।म्नवा

मैत्रेय उवाच ॥ मनोस्तुशतरूपायांतिस्रः कन्याश्चजज्ञिरे।आकूतिर्देवहूतिश्चप्रसूतिरिति
विश्रुताः॥१॥ आकूतिंरुचयेप्रादादपिभ्रातृमतींनृपः।पुत्रिकाधर्ममाश्रित्यशतरूपानुमो
दितः॥२॥ प्रजापतिःसभगवान्रुचिस्तस्यामजीजनत्।मिथुनंब्रह्मवर्चस्वीपरमेणसमाधि
ना॥३॥ यस्तयोःपुरुषःसाक्षाद्विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक्।यास्त्रीसादक्षिणाभूतेरंशभूतानपायि श्रीकृष्ण
नी॥४॥ आनिन्येस्वगृहंपुत्र्याःपुत्रंविततरोचिषं।स्वायंभुवोमुदायुक्तोरुचिर्जग्राहदक्षिणां॥५॥ १
तांकामयानांभगवानुवाहयजुषांपतिः।तुष्टायांतोषमापन्नोजनयद्द्वादशात्मजान्॥६॥

भ्रातृकांजांकन्यांपुत्रार्थिनएवप्रसिद्धः।तथापिपुत्रबाहुल्यकामस्तथाकृतवानित्याह।भ्रातृ
मतीमपीति॥२॥ मिथुनंपुत्रंपुत्रींचब्रह्मवर्चस्वीसन्भगवानाविष्टःसन्।परमेणसमाधिनाईश्वरभाव
न॥३॥ भूतेलक्ष्म्याःअंशभूता।अतएवानपायिनी।विवाहे[illegible]प्रवृत्तिभावः॥५॥ पुत्र्याःआकूतेःपुत्रं[illegible]
[illegible]यज्ञरूपं।मंत्राणांवापतिविष्णुःस्तुतानाह॥६॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri Digital Bharata Initiative

द्विषद्भ्रात्रा ॥ ६ ॥ स्वत्रसंगात्स्वायंभुवमन्वंतरगतं भक्तमाह मन्वंतरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः
ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते। तत्र स्वायंभुवो मनुः तुषिता देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्त
ऋषयः यज्ञो हरेरवतारः। स एव सुरगणेश्वरः इंद्रः तदेवं यज्ञश्चेत्यस्य धेनुप्येण षड्विधत्वं ॥ ६ ॥ प्रियव्र
तोत्तानपादौ मनुपुत्रौ पृथ्वीपालकौ तेजाः पुत्रपौत्रनप्तॄणां वंशैः तन्मन्वंतरं अनुवृत्तं व्याप्तं
पालितं च ॥ ६ ॥ श्रुतप्रायं बाहुल्येन श्रुतं तत्कन्यावंशानामश्रुतत्वात् प्रायग्रहणं ॥ ६ ॥ प्रायच्छत्
तोषः प्रतोषः संतोषो नंदः शांतिरिडस्पतिः इध्मः कविर्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ॥ ७ ॥
तुषिता नाम ते देवा आसन्स्वायंभुवेंतरे। मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः ॥ ८ ॥ प्रि
यव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ। तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणामनुवृत्तं तदंतरं ॥ ९ ॥ देवहूतिर
दात्तात कर्दमायात्मजां मनुः। तत्संबंधि श्रुतप्रायं भवता गदतो मम ॥ १० ॥ दक्षाय ब्रह्मपुत्राय
प्रसूतिं भगवान्मनुः। प्रायच्छद्यत्कृतः सर्गः त्रिलोक्यां विततो महान् ॥ ११ ॥ याः कर्दमसुताः
प्रोक्ता नव ब्रह्मर्षिपत्नयः। तासां प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे ॥ १२ ॥ पत्नी मरीचेस्तु क
ला सुषुवे कर्दमात्मजा। कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरापूरितं जगत् ॥ १३ ॥ पूर्णिमासूत विरजं वि
श्वगं च परंतप। देवकुल्यां हरेः पादशौचाद्याभूत्सरिद्दिवः ॥ १४ ॥
देवो ॥ ६ ॥ प्रसूतिप्रसवं पुत्रपौत्रविस्तारं ॥ ६ ॥ जगतः कश्यपपूर्णिमभ्यां निजवंशेनापूरितं ॥ ६ ॥ कश्यप
स्य वंशं षष्ठे वक्ष्यति। द्वितीयस्य वंशमाह पूर्णिमेति दिविकुल्यां नाम कन्यां हरेः पादप्रक्षालनात्
जन्मांतरे या दिवि सरित् गंगाऽभूत् तां देवकुल्यां नाम।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ना०व
पी २

इत्यात्मेशब्रह्मसंभवान् विष्णुरुद्रब्रह्मणामंशैः संभवान्॥ ६॥ अत्रिर्दत्तनामकुलाद्रिं पत्न्या सह तप
सि स्थितः॥ ७॥ तस्मिन्कुलाद्रौ प्रसूनानां स्तवकाञ्छेषु। पलाशाशोकेषु तेषां कानने। निर्विघ्नानामन
दीतरूपाः स्त्रवद्भिर्वारिभिः ... सुखेनादितौ॥ ८॥ प्राणायामाः एधः संदीपको यस्य तेन मुनेर्मूर्ध्नः निर्गति
अत्रेः पत्न्यनसूयात्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान्। दत्तं दुर्वाससं सोमम् आत्मेशब्रह्मसंभवान्॥ १५॥
वि ... वाच॥ ॥ अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थितुं त्वं तद्धि तव। किंस्विच्चिकीर्षवो जाताः एतदाख्या
हि मे गुरो॥ १६॥ मे ... वाच॥ ब्रह्मणो वै दितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः। स ह पत्न्या ययावृक्षं
कुलाद्रिं तपसि स्थितः॥ १७॥ तस्मिन् प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने। वार्भिः स्त्रवद्भिरुद्घु
ष्टे निर्विघ्नाजाः समंततः॥ १८॥ प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः। अतिष्ठदेकपादे
न निर्द्वंद्वो निरन्तो जनः॥ १९॥ शरणं तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः। प्रजामात्मसमां मह्यं प्रय
च्छत्विति चिंतयन्॥ २०॥ तप्यमाने त्रिभुवनं प्राणायामैधसाग्निना। निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समी
क्ष्य प्रभवस्त्रयः॥ २१॥ अप्सरोमुनिगंधर्वसिद्धविद्याधरोरगैः। वितायमानयशसस्तदाश्र
मपदं ययुः॥ २२॥ तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः। उत्तिष्ठन्नेकपादेन ददर्श विबुध
र्षभान्॥ २३॥
नाग्निना तप्यमानं समीक्ष्य तदाश्रमपदं ययुरित्यन्वयः॥ ८॥ अप्सरःप्रमुखैर्वितायमानं विस्ता
र्यमाणं यशो येषां॥ ९॥ तेषां प्रादुर्भावः प्राकट्यं तत्संयोगः संनिधिः तेन विद्योतितं मनो यस्य॥

२

अर्हणं पुष्पादिकमेल्ललौयस्य। उपस्थे पूजयामास। इमाद्यान् यान् स्वैः स्वैः श्चिह्नैः श्चविह्नितान् त्रिशूल
कमंडलवक्त्रादिभिः ।७४। रूपभावलोकोयस्मिन् हंसवृतद्धनेचतेन उपलक्षितान् प्रसन्नत्वेन द्वापि
तान् निषेधो विषादीप्या ।७५। श्लक्ष्णया सूक्ष्मावाचा सर्वलोकं गुरुं मधुरया सूक्तया गंभीरार्थया।
।७६। अनुयुगं कल्पे कल्पे वित्तऽपगृहीतदेहायैः ते प्रसिद्धा ब्रह्मविष्णुगिरिशाः पूजेवः पुष्पान् प्रणतो
प्रणम्य दंडवद्भूमावुपतस्थे हंसांजलिः। इमहंससुपर्णस्कंधान् स्वैः स्वैश्चिह्नैश्चविह्नितान्।
।२५। रूपावलोकैः सहृदनेनोपलक्षितान्। तद्वोविषादप्रतिहतेनिमील्यमुनिरद्भिणी।
दैतस्तत्प्रणेवियुजन् अस्तावीत्संहतांजलिः। श्लक्ष्णयासूक्ष्मवाचावासर्वलोकगरीयसः।
।२६। अत्रि उवाच। । विश्वोद्भवस्थितिलयेषु वित्तऽपमानैर्मायागुणैरनुयुगं विगृहीतदे
हाः। तव्रसविष्णुगिरिशाः प्रणतोस्म्यहं वस्तेभ्यः क एव भवतां मह इहोपहूतः। ।२४। एको मयेह
स्तेभगवान् विविधप्रधानैश्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयं। अत्रागता स्तनुभृतां मन
सोपि दूरान् ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे ।२८।
स्मिन्नेन्यः सकाशात् एक एव मेमयाउपहूतः। शरणं तं प्रपद्ये इत्येकस्यैव निर्दिष्टत्वात् स्तवयु
ष्मास्तु क इति युष्माभिरेव कथ्यतामित्यर्थः। अस्य प्रपंचः। एक इति। ।७। विविधैः प्रधानैः उप
चारैः विविधप्रधान इति वा पाठः। प्रजननाय पुत्रोत्पत्त्यै चित्तीकृतः चित्तेन एकं नीतः। मनसो
पि दूराः अगोचराः संतः कथं नु यूयं अत्रागताः। ।२८।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च.टी. तेन जायया कृतः संकल्पः तेन तथैव भाव्यं नान्यथा। यतः संकल्पस्य ते संकल्पः तर्हि कथमेकस्मिन्
२ ध्यायमाने त्रयः प्रतीतास्तत्राहुः। यदेकं यदीश्वराख्यं तत्त्वं भवान् ध्यायति त एते च वयं त्रयोऽपि तदे
कतत्त्वं नास्माकं भेदबुद्धिः कार्येत्यर्थः। २९॥ विस्रप्स्यन्ति विस्तारयिष्यन्ति। अंशतस्तु तदेव धर्मस्य सत्पुमर्ताविव
मैत्रेय उवाच। इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः। प्रत्याहुः श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य त
श्री २ मृषिं प्रभो। भगवन्त ऊचुः। यथा कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा। सत्संकल्पस्य ते
ब्रह्मन् यद्वै ध्यायति ते वयं। ३०॥ अथास्मदंशभूतास्ते आत्मजा लोकविश्रुताः। भविता
रोऽङ्ग भद्रं ते विस्रप्स्यन्ति च ते यशः। ३१॥ एवं कामवरं दत्त्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः। सभाजि
तास्तयोः सम्यग्दंपत्योर्मिषतोस्ततः। ३२॥ सोमोऽभूद्ब्रह्मणोंऽशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित्। २
दुर्वासाः शंकरस्यांशो निबोधांगिरसः प्रजाः। ३३॥ श्रद्धा त्वंगिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत क
न्यकाः। सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा। ३४॥ तत्पुत्रावपरावास्तां ख्यातौ स्वा
रोचिषेऽन्तरे उतथ्यो भगवान्साक्षाद्ब्रह्मविच्च बृहस्पतिः। ३५॥ पुलस्त्योऽजनयत्पत्न्या
मगस्त्यं च हविर्भुवि। सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः। ३६॥
तपस्तप्य। ३०। सम्यक्सभाजिताः सत्कृताः ततः स्थानात्प्रतिजग्मुः। ३१। अंगिरसं ब्रह्मणस्त्वंशेनातीज
पुत्रस्यानिबोध शृणु। ३३। ताः कन्या निर्दिशति सिनीवालीति। ३४। पुलस्त्यस्य हविर्भुवि पत्न्यां
त्वामगस्त्यः दह्राग्निर्जाठराग्निः विश्रवाः पुलस्त्यस्य सुत इति। ३६।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वि॰

तस्य विश्रवसः इडविडायां भार्यायां जातः कुवेरो धनदः अन्यस्यां भार्यायां केशिन्यां रावणादयः
सुताः त्रयः ॥ क्रतोरपि क्रियाभार्या वालिखिल्यानसूयत । ऋषीन्षष्टिसहस्राणि ज्वलतो
ब्रह्मतेजसा ॥ ३८ ॥ २ श्लो॰

तस्य यज्ञपतेर्देवः कुवेरस्त्विडविडासुतः । रावणः कुंभकर्णश्च तथान्यस्यां विभीषणः ॥ ३६ ॥
पुलहस्य पतिर्भार्या त्रीनसूत सती सुतान् । वामिश्रे चंवरीयांस्तंस्सहिष्णुं च महामते ॥ ३७ ॥
उर्ज्जा भार्या जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्य परंतप । चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ३८ ॥ चित्र
केतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च । उल्वणो वसुभृद्यानो द्युमान्शक्त्यादयोऽपरे ॥ ४० ॥ चित्तिस्त्व
थर्वणः पत्नी लेभे पुत्रं धृतव्रतं । दध्यंचमश्वशिरसं भृगोर्वंशं निबोध मे ॥ ४१ ॥ भृगुः ख्यात्यां म
हाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत् । धातारं च विधातारं श्रियं च भगवत्परां ॥ ४२ ॥ आयतिं नियतिं चैव सुते मेरुस्तयोर्ददौ । ताभ्यां तयोरभवतां मृकंडः प्राण एव च ॥ ४३ ॥ मार्कंडेयो मृकंड
स्य प्राणाद्वेदशिरा मुनिः ॥ कविश्च भार्गवो यस्य भगवानुशना सुतः ॥ ४४ ॥

भृगोः पुत्र

ज्वलतः प्रकाशमानान् ॥ ॥ चित्रकेतुप्रमुखा जज्ञिरे ते सप्त ब्रह्मर्षयो जाताः तानेवाह ॥ ॥ शक्त्या
दयः अपरे अन्यस्याः पुत्राः ॥ ॥ भृगुः ख्यात्यां पत्न्यां पुत्रान् पुत्रीं च तानेवाह धातारमिति ॥
॥ तयोर्धातृविधात्रोः ॥ ॥ कविश्च भार्गवः भृगोः पुत्रः कवेः सुतः उशना काव्यः ॥ ॥ ४४

हि॰२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

टी० ८

ऽजातशत्रुः अलपुत्रः नतु प्राचेतसो दक्षः। ४३। पुलहेन्यो मिलिनितन्सोददौ। ४४। सर्वेषांगुणानामुत्पत्तिर्ये
मौनमा। ४४। उपतस्थुः गेगुः। ४५। निजमायामयया निजमायया निरूद्गागानेरूपभेदंगंधर्वनः।
सर्वेते मुनयः दत्तेर्लोकान्सगैरिनावजन्। एषकर्दमदौहित्रसंतानः कथितस्तव। ४५। शृण्वत
श्रद्दधानस्य सर्वपापहरः परः। प्रसूतिमानवी दक्षउपयेमेह्यजात्मजः। तस्यांससर्जदुहितॄः
षोडशामललोचनाः। ४७। त्रयोदशादाद्धर्माय तथैकामग्नयेविभुः। पितृभ्यएकांयुक्तेभ्यभवा
येकांभवच्छिदे। ४८। श्रद्धामैत्रीदयाशान्तिस्तुष्टिःपुष्टिःक्रियोन्नतिः। बुद्धिर्मेधातितिक्षाह्री
मूर्तिर्धर्मस्यपत्नयः। ४९। श्रद्धासूतशुभंमैत्री ... प्रसादमभयंदया। शान्तिःसुखंमुदंतुष्टिःस्मयंपुष्टिरसू
यत। ५०। योगंक्रियोन्नतिर्दर्पमर्थंबुद्धिरसूयत। मेधास्मृतिंतितिक्षातुक्षेमंह्रीःप्रश्र
यंसुतं। ५१। मूर्तिःसर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी। ययोर्जन्मन्यदोविश्वमभ्यनंदत्सुनिर्वृ
तं। ५२। मनांसिककुभोवाताःप्रसेदुःसरितोद्रयः। दिव्यवाद्यंततूर्याणिपेतुःकुसुमवृष्टयः।
५३। मुनयस्तुष्टुवुस्तुष्टाःजगुर्गंधर्वकिन्नराः। नृत्यंतिस्मस्त्रियोदेव्यःआसीत्परममंगलं।
५४। देवाब्रह्मादयःसर्वेउपतस्थुरभिष्टवैः। विदुरःसिद्धस्माध्यश्चउपतस्थुरितिपूर्वेः।
यो मायया विरचितं निजयात्मनीदं खेरूपभेदमिवतत्प्रतिचक्षणाय। एतेनधर्मसद
नेऋषिमूर्तिनाद्यप्रादुश्चकारपुरुषायनमःपरस्मै। ५५।
रमिवेदविश्वंविरचितं। किमर्थंतस्यात्मनःप्रतिक्षणाय। प्रकाशनाय। आत्मानंयोघप्राडुश्चकारस

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सोजंनोस्मान्सुरगणान्अनल्पकरुणायुक्तेनविलोकनेन।विशिष्टनेत्रेणादृश्यात्... कथं
नूतेन।यच्छ्रीनिकेतममलममरविंदंतद्दिपतात्तिरस्कुर्वता।कथंभूतः अनुमेयतत्वः अनुमेज
शास्त्रेतो।विश्वार्थीनत्वमस्माकमपरेम्हासचयम्।कथंभूतानस्मान्क्षितिव्यतिकरेण्यक्षामानस
त्वेनगुणेनस्वस्थान् ।टी। लब्ध्वापवलोकोप्येः सुरगणेएवंअश्विनिसुतौअर्वितौचनितौगंधमादवंयय
मोजंक्षितिव्यतिकरेसप्रकाशमाणम्स्वस्थान् सचेमुलः ननः सुरगणाननुमेयतत्वः दृश्या
ददस्त्रकरुणेनविलोकनेनयच्छ्रीनिकेतममलंदिपताद्विंदं।५५। एवमसुरगणोऽस्यातिः
नगवान्तावश्विसुतौ।लब्ध्वावलोकेर्धयत्तुः अर्वितौगंधमादनं।५६।तावपिमौदेजगावताह
रेरंगाविराजतौ।नारखजायनुवः कसैायडकुरुवंशे।५७।स्यामन्निमानिनश्चाग्नेःत्रे
तजोस्त्रीनजीजनत्।पावकंपवमानं...सुविंवरुवक्तोजनं।५८।तेनग्नजः लमसेत्यवन्
ववारिश्चब्रयवयातएवेकोनपंचाशत्सार्द्धपितृपितामहैः।५९।

...र्थः।तौवश्विनौ तद्वोमिमातानित्यर्थः।तड
तुः।टी।नुवोनरस्यवयजाजनाशायवकारएववाक्यार्थः।तौवश्विनौ...श्रीकृष्णः कुरुवंशेऽर्जुनः।उ
क्तंत्रेअर्जुनेतुनराचेशः कृष्णोनारायणः स्वयमितितीयद्वद्वंशः श्रीकृष्णः कुरुवंशेऽर्जुनः...मितित्रेयाणां
नावपिकृष्णनामानौ।टी। अग्नस्त्रिमानिनोदेवान्स्वाहानामतस्यनार्यस्तेनाजनमितित्रेयाणां
विशेषणं।टी। पितरस्त्रयः पितामहः एकः तैः साकंएकोनपंचाशत्।५८।

मैत्रेयजन्य
हुह
स्त्रग्ने पंच
साही—

वै॰पी॰ ५

वैतानिके वैदिके कर्मणि मन्त्रैर्येषां नाम नै॰ । अग्निदेवताकाम्यद्रव्यो निरूप्यंते क्रियंते तत एते साग्नयो
लौकिकाः अतो वह्निनानवेपर्य मितिनिरूढः ॥ ७ ॥ सोमपाः सोमपाः । येषामस्ति कारणमस्ति ते साग्न
यो लौकिके हि नास्त्ववनग्नयः ॥ ७ ॥ तेभ्योस्तु संवृतिर्न भवत् जीवन्मुक्तत्वादित्याह । उक्तेति ॥ ७ ॥
गुणशीलतः आत्मनः सदृशं देवं श्रीकंठं अनुव्रतापि सती पुत्रं न लेभे । तत्र हेतुः ॥ ७ ॥ इतिश्री
वैतानिके कर्मणि येनाम मन्त्रैर्हविर्दीयते ॥ अग्निष्वात्ता यज्ञे निरूप्यंते अग्निष्वात्ते ॥ ८ ॥
अग्निष्वात्ताः बर्हिषदः सोमपाः पितर आज्यपाः साग्नयोनग्नयस्तेषां पत्नी दाक्षायणी स्व
धा ॥ ९ ॥ तेभ्यो दधार कन्ये द्वे वयुनां धारिणीं स्वधा । उक्तेते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे ।
॥ १० ॥ भवस्य पत्नी तु सती भवं देवमनुव्रता । आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः ॥ ११ ॥ पि
तर्यप्रतिकूले स्वे भवायानागसे रुषा । अप्रौढैवात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ॥ १२ ॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्र्यां संहितायां चतुर्थस्कंधे दक्षसंतानानिरूपणे
प्रथमोध्यायः ॥ विदुरः ॥ भवे शीलवतां श्रेष्ठे दक्षो दुहितृवत्सलः । विद्वेषमकरोत्कस्माद्
अनादृत्यात्मजां सतीम् ॥ १ ॥
स्वे पितरि दक्षे न वा अप्रतिकूले सति अप्रौढा एव आत्मना आत्मानं देहमजहात् । तत्र केवलं
योगसंयुता योगमाश्रित्येति ॥ ७ ॥ इति चतुर्थे प्रथमोध्यायः ॥ ॥ द्वितीये तु प्रथमाध्याये । पद्वि
भवदक्षयोः विद्वेषो वर्ण्यते हेतुर्विश्वसृजां यज्ञे मंत्रवः ॥ १ ॥ भवे शीलवतामिति वा कस्मादवि
द्वेषमकरोदित्याह कस्मादिति ॥ १ ॥

५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चराचरगुरुं जगतो दैवतं तं कथं द्वेष्टि । कथं च निर्वैरं द्वेष्टि । निर्वैरत्वे हेतुः नावाप्तकामः । शांतः शमितो विग्रहो यस्य । कुतः आत्मन्येवारामो रतिर्यस्य तं । यद्वा कः प्रजापतिर्दक्षः कथं द्वेष्टि एवं उक्ते तस्मिन्नुद्वेघायुक्तः अशक्यश्चेत्यर्थः ॥१॥ यतो हेतो विद्वेषः यतो विद्वेषात् प्राणांस्तत्यजे । एतदाख्याहि त देवाख्यातुमितिहासं प्रस्तौति ॥ ॥ समेताः मिलिता आसन् ॥ ॥ प्रविष्टं दक्षमिति शेषः ॥ कस्तं चराचरगुरुं निर्वैरं शांतविग्रहं । आत्मारामं कथं द्वेष्टि जगतो दैवतं महत् ॥२॥ एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् जामातुः श्वशुरस्य च । विद्वेषस्तु यतः प्राणांस्तत्यजे दुस्त्यजान्सती ॥३॥ मैत्रेय उवाच ॥ पुरा विश्वसृजां सत्रे समेताः परमर्षयः । तथामरगणाः सर्वे सानुगा मुनयोऽग्नयः ॥४॥ तत्र प्रविष्टमृषयो दृष्ट्वार्कमिव रोचिषा । भ्राजमानं वितिमिरं कुर्वंतं तन्महत्सदः ॥५॥ उदतिष्ठन्सदस्यास्ते स्वधिष्ण्येभ्यः सहाग्नयः । ऋते विरिंचं शर्वं च तद्भासाक्षिप्तचेतसः ॥६॥ सदसस्पतिभिर्दक्षो भगवान्साधु सत्कृतः । अजं लोकगुरुं नत्वा निषसाद तदाज्ञया ॥७॥ प्राङ्निषण्णं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः । अजं लोकगुरुं नत्वा निषसाद तदाज्ञया ॥ उवाच वामं चक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्य दहन्निव ॥८॥ दक्ष उवाच ॥ ब्रह्मर्षयो मे श्रूयतां सहदेवाः सहाग्नयः । साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नाज्ञानान्न च मत्सरात् ॥९॥ मरुद्दीप्ता ॥८॥ स्वधिष्ण्येभ्यः स्वीयासनेभ्यः ॥६॥ प्राक् सभाप्रवेशनात्पूर्वमेव निषण्णमुपविष्टं मृडं रुद्रं तदनादृतः तेनाभ्युत्थानादिनिरकृतादरः नामृष्यत् न सेहे तच्चामंवक्रं यथा तथा तितथानीविद्ध ॥ मे वचनं श्रूयतां । अज्ञानान्मत्सराद्वा न ब्रुवतः ॥९॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व॰टी॰
६

स्तद्विनेन च चितत्रिजाभूनैनाध्वस्तेनेति पाठे त्वं स्नेनतदेवाह। एवेति। टी। यतु यस्मात् विप्राग्निस
मदं मम विचित्रीतुल्या नि मेडु हितुः पातिमग्रहीत्॥ टी॥ मृगशावस्य हरिणबालस्येवाक्षिणीयस्याः
प्रत्युत्थानानिवादार्द्रै बाष्पस्तत्नो चितंम जिवा वापित चितं सन्माननं नाकरोत्। अनं यो जंबिन्या
दत्ताहुतिरनुतप्यमान आह। लुब्धत्रिजतेतिवतुर्भिः॥ टी॥ उक्षांतीवेदलक्षणां गिरं। टी॥ प्रेता

अजंतुलोकपालानां यशोहेतोर्नितरां दृश्यः। तद्विरावदितः पंथायेन स्तब्धेन दूषितः॥
१०॥ एषामेशिष्यतां प्राप्तो यन्मे दुहितुरग्रहीत्। पाणिं विप्राग्निमुखतः सावित्र्या इव साधु
वत्॥ ११॥ गृहीत्वा मृगशावाक्ष्याः पाणिं मर्कटलोचनः। प्रत्युत्थानाभिवादार्हे वाचाप्यकृ
तनोचितं॥ १२॥ लुब्धत्रिजायां अस्मु वदने ... नेनिन्नमेतवो। अनिच्छन्नप्यदां बालां शूद्रायेे
वोशतीं गिरं॥ १३॥ प्रेतावासेषु घोरेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः। अटत्युन्मत्तवन्नग्नो व्युप्तकेशो
हसन् रुदन्॥ १४॥ चिताभस्मकृतस्नानः प्रेतस्रङ् नृस्थिभूषणः। शिवापदेशो ह्यशिवो म
त्तो मत्तजनप्रियः॥ १५॥

वासेषु श्मशानेषु घुष्टा विकीर्णा केशा यस्य। टी॥ चिताभस्मना कृतं स्नानं येन प्रेतानां स्रक्
जो माल्यानि यस्य स प्रेतस्रक् नराणां अस्थीनि भूषणानि यस्य। शिव इत्यपदेशो नाममा
त्रं यस्य। टी॥

तमोमात्रंकेवलेतमोरूपआत्मास्वभावोयेषां।उन्मादान्नूतविशेषास्तेषांनाथाजङ्गदेहुषवि
नाश।वतेविरवेदो।बास्ताववस्वजमेवार्थः।तुष्ठा।क्रियायस्मिन्‌परब्रह्मस्वरूपत्वात्‌अतएव
नास्तिशुचिर्यस्मात्‌अमानिनेअभिन्नसेतवइतिच्छेदः।तस्यपरमेश्वरस्यमदीजामानुषीक
न्याकथंयोग्यास्यादितिलज्जादिनादातुमनिच्छन्नपितत्संबंधलोभेनेनदत्तवान्‌।शृङ्गाजेत्तर्ह
संबंधमात्रेइच्छोतः।नहीनत्वे।अथवाशुकृष्णोकंडावजतीतिशूङः।आत्मनिष्ठः।तस्यवेदवा
णीकर्मविद्यामिवा।पूर्वापरस्वववचनविरोधापत्तेः।एतदुक्तंभवति।यथाकश्चित्‌शृङ्गाजेव
दत्तायतमजासाध्वीनोदितेनविरंवि ... ॥मे ... ॥ विनिंद्येवंसामिरिशमब्र
नीपमयस्थितं।दत्तोयथापअपस्यश्यकुः ... मनुंप्रचक्रमे।१७॥
देवब्रह्मविद्योअर्थलोभेनदेदातितिदितिप्रेतावस्तांस्थित्यादिसर्वविडंवनमात्रमितिस्वज
मेवाहउन्मत्तवदिति।अन्यथाउन्मत्तवदिति।अन्यथाउन्मत्तएवावबद्धः।अदियः।नास्तिशिवा
यस्मात्‌अमतोअमत्तजनएवजः।इतिवच्छेदः।पतिः।प्रमथतामानामितिभक्तवात्सल्यत्वंता
मस्थानामपिदोषमपनीजपातीतिनशानामपिशैवंशुद्धियस्मात्‌डुष्टाअपिएतेमजानुकं
प्याइतितदुक्तमनोयस्य।मडइदंतस्मै।वतेतिहर्षेभलणेवाक्यात्‌लज्जामनुष्यादिकंपरित्य
ज्यदत्तेत्यर्थः॥१८॥अप्रतीपंअप्रतिकूलंयथाभवत्येवमवास्थितमपिविनिंद्य॥१९॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च॰टी॰ देवानां यजनसमये देवैः सत्कृतां गमालन्नतां। किंतु तेभ्यः पूर्वमेव लब्धतां। अग्रे तो ज्ञिाय ... त्र
७ थवा तेषु मुख्यवत्सुलब्धतां। सर्वदोषकत्वात्। तत्र हेतुः देवगणाधमः। देवगणेष्वधमो यस्मात्
सः। ७॥ सदसत्तः तस्मात्सुमनाद्भिनिः क्रम्य जगाम। हे कौरव्य। ८॥ गिरिशस्यानुगानामग्रणीर्मुख्यं
दोषमेवकषायजः तेन दूषितः आरक्तनेत्र इत्यर्थः। तस्य गिरित्र इत्याचाय्य दत्त नाम इत्याति
द। १७ वाच॥ अयं तु देवयजने इंद्रोपेंद्रादि निन्दा [illegible] सत्कृतां न लब्धतां देवैर्दबगणा
धमः। १८॥ मे त्रेयउवाच॥ निषिध्यमानः ससदस्यमुख्यैः दक्षो गिरित्राय विसृज्य शापं तत
स्माद्विनिः क्रम्य विवृद्धमन्युर्जगाम कौरव्य निजं निकेतं। १९॥ विज्ञाय शापं गिरिशानुगा
ग्रणीर्नंदीश्वरो रोषकषायदूषितः दक्षाय शापं विससर्ज दारुणं ये चान्वमोदंस्तद
वाच्यतां द्विजाः॥ २०॥ नंदीउवाच॥ य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि द्रुह्यत्यज्ञः
पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत्॥ २१॥ गृहेषु कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्यसुखेच्छया क
र्मतंत्रं वितनुते वेदवादविपन्नधीः॥ २२॥
घतामित्यर्थः। तेभ्यो विशापं विससर्ज दक्षाय शापमिमं उवाच। [illegible] ॥ ७॥ एतन्मर्त्यं दक्षशरीर
मुद्दिश्य अस्मै शंभवे अप्रतिद्रुहि द्रोहमकुर्वति पृथग्दृष्टिः भेददर्शी तत्त्वतः परमार्थात् विमुखो
भवेत्याह॥ ८॥ कर्मतंत्रं कर्मप्रकरं वेदे ये वादा अर्थवादाः। अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजि
नः सुकृतं भवतीत्यादयः। तैर्विपन्ना विनष्टा धीः परमार्थबुद्धिर्यस्य। ९॥

अर्थवाद

७

परोदेहादिः तमेव आत्मत्वेन अभिध्यानुशीलयन्त्याः तज्जावुध्या विर ... ता आत्मनो गतिस्तत्त्वं येन। अतः
पशुतुल्यः अनितरां स्त्रीकामो भवतीति द्वितीयः शापो वस्तस्य मुखमिव मुखं यस्येति तृतीयः शापः अ
जवशापो यस्यानुत्तम एवेत्याह। विद्यावृद्धिरिति। ॥ ६ ॥ इत्थमेव तत्त्वविद्या इति बुद्धिर्यस्य। अतो सौ जडः
देहादि एवं द्विजान् शपति। संसरं त्विति मत्वा ... शाद्रेपि वाचमन्यत इति तत्थातममुं दत्तं येनानुवर्त्तते ते संसरं
बुध्यापरान्तिध्याजित्या विस्मृतात्मा गतिः पशुः स्त्रीकामः सोस्तु नितरां दत्तो वस्तमुखो विरा
न्ना ॥ २२ ॥ विद्यावृद्धिरविद्यात्मो कर्ममयमात्मो जडः। संसरं त्विह ह्येवामुं अनु शर्वावमानिने। ॥ २३ ॥
गिरः श्रुताजाः पुष्पिण्याः मधुगंधेन चारिणा। मथ्नाचोन्मथितात्मानः संमुमुहुर्हरद्विषः। ॥ २४ ॥ स
र्वभक्षा द्विजा वृत्त्यै धृतविद्यातपोव्रताः। वित्तदेहेन्द्रियारामा याचका विचरंत्विह। ॥ २५ ॥ मे क्रम स्वासक्ता मनवेतु
पूर्ववाक्या तस्यैवं वदतः शापं श्रुत्वा द्विजकुलाय वै। भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्मदण्डं दुरत्ययं
मु। जन्ममरणाद्यनुवर्त्ततु इत्येकः शापः ॥ ६ ॥ श्रुताजाः वेदरूपाज्जाः पुष्पिण्याः पुष्पाणीवार्थवादाः ॥ २६ ॥
नः तेन नकचान् अर्थवादबहुलाया इत्यर्थः। मधुगंधतुल्येन प्ररोचनेन मथ्नामनः तेन केनोन्म
थितः आत्मा येषां ते संमुह्यंतु। कर्मस्वासक्ता भवंत्विति द्वितीयः शापः ॥ ७ ॥ सर्वभक्षाः
नद्वा अन्न्यपविचारशून्याः वृत्त्यै देहादिपोषणाय धृतानि विद्यातपोव्रतानि यैः वित्तादिषु येषां
मारतिर्येषां ते याचकाः संतो विचरंत्विति शापचतुष्टयं ॥ ८ ॥ शापं ब्रह्मदण्डं। प्रत्यसृजन्प्रत्युत्तरं दत्तवान्।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चपी ८ सछास्त्रस्यपरिपंथिनः प्रतिकूलाः देवदासाइत्यर्थः ॥७॥ मुरागौडीपैष्टीमाध्वी आसवस्तालादि
संलवं मद्यं दैवाख्यं पंचवं। तत्प्रमत्रदैवंधूर्जपं देवतावत् आदरी[illegible]तिबाबा ॥८॥ यत्तयस्मात्
मूलंवत्सवेदं ब्राह्मणाश्च निंदथा कथंन्तु तं ब्रह्मसेतुमर्यादा त्वपंतवेदाहा पुंसां सदा वारवतां वि
धारणाधारको सेतुर्बंप्रपंचमाता एवमूर्ति ॥९॥ एषवेदलक्षणएव शिवः पंथाः सनातनः यंपूर्व
भ [illegible]॥ नावज्ञतधरयेवयेवतान्नूत्सममनुव्रतौ पारखंडिनो त्वचेपुस्तेसछास्त्र
परिपंथिनः ॥१०॥ नष्टशौचामूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः ॥ विशंतु शिवदीक्षायां
यत्रदैवं सुरासवं ॥११॥ ब्रह्मं च ब्राह्मणांश्चैव यद्यूयं परिनिंदथ । सेतुं विधारणं पुंसां अतः पारखंड
माश्रिताः ॥१२॥ एष एव हि लोकानां शिवः पंथाः सनातनः यं पूर्वे चानुसंतस्थुः यत्प्रमाणं जनार्द
नः ॥१३॥ तद्ब्रह्मपरमंशुद्धं सतां वर्त्म सनातनं । विगर्ह्य जात पाखंडं दैवं वोयत्र भूतराष्ट्र ॥१४॥ मै
त्रेयउवाच ॥ तस्यैवं वदतः शापं भृगोः स भगवान्भवः । निश्चक्राम ततः किंचिद् विमनाइवसा
नुगः ॥१५॥
यंपूर्वे अनुसंतस्थुः आश्रितवंतः यत्प्रयस्मिन्वेदमार्गेजनार्दनः प्रमाणं मूलं ॥१३॥ भूतराष्ट्रभूता
नांतामसानां पतिः शिवः ॥१४॥ अन्योन्यशापेन उत्पन्नेनशात्वविमनाइवेति । तथापि जगद्गु
रुणीतानां नाशो न स्यादिति हेतो विमनाइव ॥१५॥

यत्रज्य ऋषभनः श्रेष्ठो हरिः इष्टः सूत्रः यत्र सूत्रेन तत्सत्रं संपाद्य विधाय हे महेष्वास विदुर ॥३४॥ यत्र प्रयागे गंगायमुनया अन्विता तत्र अवभृथं यज्ञांतस्नानं कृत्वा ततः स्नानाद्ययुः ॥३५॥ इति चतुर्थस्कंधे द्वितीयोध्यायः ॥ ॥ ॥ तृतीये तु सतीनाम तयज्ञोत्सवदिदृक्षया ॥ गमिष्यंती महेशेन वारितानीति हेतुभिः ॥१॥ ध्रियमाणयोः अवतिष्ठमानयोः ध्रुवम् अवस्थानं इत्यस्मात् दुर्विहीनाय ज्ञानास्ते

तेपि विश्वसृजः सत्रं सहस्रपरिवत्सरं संविधाय महेष्वास यत्रेज्य ऋषभो हरिः ॥३४॥
आप्लुत्यावभृथं यत्र गंगायमुनयान्विता ॥ विरजेनात्मना सर्वे स्वं स्वं धाम ययुस्ततः ॥३५॥
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दक्षशापो नाम द्वितीयोध्यायः ॥
मैत्रेय उवाच ॥ सदा विद्विषतोरेवं कालो वै ध्रियमाणयोः ॥ जामातुः श्वसुरस्यापि सुमहानतिचक्रमे ॥१॥ यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मयोऽभवत् ॥२॥ इष्ट्वा स वाजपेयेन ब्रह्मिष्ठानभिभूय च ॥ बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्तमं ॥३॥
वा तथापि दक्षस्य रुद्रपरित्यागो द्वेषात् गर्वाच्च ॥ तत्र द्वेषे हेतुरुक्तः गर्वहेतुमाह यदेति ॥१॥ यदा प्रजापतीनामाधिपत्ये निषिक्तः तदा तस्य स्मयो गर्वोऽभवत् ॥२॥ गर्वादेव ब्रह्मिष्ठान् भृग्वादीन् अभिभूय अतिरस्कृत्य वाजपेयेन इष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति श्रुतेः ॥ वाजपेयेनेष्ट्वा क्रतूत्तमं समारेभे ॥२॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च.टी
८
यिंदद्र मनः निसवेनयजेतेति कतोबाः पिजेन दृष्वाक्रन्नूत्नमंसमारेमो ॥३॥ कृतस्वस्त्ययनाः
कृतमंगलाः सनर्तकाङ्गनि दा दाधादिभिः प्रथममर्हितानामपिलन्त्रूपत्नार्हणेपुनर्हणमुक्तां ॥३॥
ततस्तदाखेचराणांप्रजल्पतांसतां पितुर्यज्ञमहोत्सवंश्रुत्वा ॥३॥ तत्रव्रजंतीउपदेवानांगांधर्वादीनां
वरस्त्रिजंः सूनिलजस्यान्यामेसमीपेदृष्ट्वा औत्सुक्यान्नूपतिमन्नामतेतिव्रजाणामन्यजः । कथंन्नू
तस्मिन्ब्रह्मर्षयः सर्वदेवर्षिपितृदेवताः । श्रास्तनूकृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्चसभर्तृकाः ।
॥४॥ तदुपश्रुत्वान तासि खेचराणांप्रजल्पतां । सतीदाक्षायणीदेवीपितुर्यज्ञमहोत्सव ॥५॥ व्र
जंतीः सर्वतोदिग्भ्यः उपदेववरस्त्रियः । विमानयानाः सप्रेष्ठानिः ष्ककंठीः सुवाससः ॥६॥
दृष्ट्वास्वनिलयान्यासे लोला नीर्ष्कुकुंडलाः । पतिंन्नूतपतिंदेवमौत्सुक्यादत्त्यनाषत ॥७॥
सत्युवाच ॥ प्रजापतेस्तेश्वसुरस्यसांप्रतं निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल । वयंचतत्राभिस
रामवामतेयद्यर्थितामी विबुधाव्रजंतिहि ॥८॥
ताः स्त्रियः । विमानानियानानियासांताः । प्रेष्ठैः प्रियैः सहिताः । निष्कानिपदकानिकंठेषुयासां
शोभनानिवासांसियासां ॥८॥ लोलानिचचलानि श्रवणियासां । सृष्टानिउज्वलानिरत्नजटि
तानिकुंडलानियासांताः ॥८॥ निर्यापितः प्रवर्तितः हेवाम । यदिवयद्यर्थितातद्वयमपितत्रैव
व्रजामः । अमीविबुधाव्रजंति । अतोऽहमपिगन्तुमिच्छामि । उत्सुकंप्रकटयं
त्याह । तस्मिन्निति षड्भिः ॥८॥ ८
CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पितृन्यामुपनीतंदत्तंपारिबर्हमलंकारादिकं नवतामहं अर्हितुं स्वीकर्तुं कामये। अर्हितमिति
पाठे मत्कृतं पारिबर्हमिच्छामीति। ७॥ स्वस्रः लोगिनीः नर्तकीः संमिताः सखीः इच्छेऽहमिच्छ
मि। किं न्निधिपं स्नेहार्द्रचित्तं मातरं इच्छे। विरामुत्कंठं उत्सुकं मनोयस्याः साहं। हे मृडमहर्षिभिः
च्छीयमाने प्रवर्त्तमानं अध्वरं च इच्छेऽकथं नूतं। अध्वरेषु ध्वजमिव हृश्यं। यज्ञ। उत्क्षिप्यमाणं यज्ञ
तस्मिन्नूनगिन्यामममत्तं नर्त्तिः स्वकैः धुवामिष्यंतिमुद्धृद्दिदत्तवः। अरे वत स्मिन्नू नवताव
कामयेसत्कृतोपनीतपारिबर्हमहिमु। ८॥ तत्रस्वस्रेमेननुनर्तस्तं मितामातस्वस्रः। किंनद्विपं
मातरां इच्छेविरोत्कंठमनामर्षिभिन्निकृतीयमानेवमडः ध्वरध्वजं। ११॥ चेयेतदाश्चर्यमजा
तममन्यथाविनिर्मितं ज्ञातिमुगणत्रयात्मकं। अथाप्यहंयेजिदत च वेत्तदीनादिहर्देनवमेतव
केतुमूपंवा। ननु अरे किंतत्राश्चर्यंयेनतव एतदौत्सुक्यमिति चेदत आह। चपीति। १०॥ हेराज॥
दितिं। ११॥
एतच्चिश्वमाश्चर्यं त्वपंचयोवचनमाजन्मारादितं ज्ञाति। अतोयद्यपितवनाश्चर्यबुद्धिः तथापि र
योमित्रू उत्सुकश्चत्ताना। नवत चेयं न जानामि। अतोदीनाकृपणा मतीहे नवमे नवछातिजन्म
नूमिदिदत्ते इच्छुमिच्छामि। दिदृक्षामेव कैमुत्पन्यायेनवानत्रि। पश्यतेतिद्वाभ्यां। ७॥

हे अनघेति सुहृद्वियोगदुःखं वज्जानास्वादितमितिनावः॥ अन्यापयो षितः संबंधरहितात्र पिप्रयंतीः
प्रथमं कांतसरवाः नर्तक्रीडिताः वद्धयमाः मेघवाः कयं भूताः यासां विमानैः नर्तनमंडितेनलाः हे शिखि
कं॰ नीलकंठे विपरानुग्रहाय च या विषमापितदिन मितिसूचजालि ॥७॥ हे सुरश्रेष्ठ पितर्गेहेऽद्य त्वं

पश्यप्रफुल्लतीरजनवान्यपयो षितोष्फलेह्रताः कांतसरवाः यथशः॥ यासां व्रजद्भिः शिखिकंठ
मंडितं मनो विमानैः कलहंसपांडुभिः ॥१२॥ कथं सुताजाः पितृगेहकौतुकं निशाम्य देहं
मंडितं मनो विमानैः कलहंसपांडुभिः ॥१२॥ कथं सुताजाः पितृगेहकौतुकं निशाम्य देहः
सुरवर्यनेत्रतो अनाहूता अप्यनिर्जंति सौहृदं भर्तुर्गुरोर्देहकृतश्च केतनं ॥१३॥ तन्मेप्र
सीदेदममर्त्यवांछितं कर्तुं भवान्कारुणिको न वार्हति॥ त्वयात्मनोर्धेहमदभ्रचक्षुषा
निरूपिता मानुगृहाणयाचितः ॥१४॥

निशम्य सुतामाः देह कथं नेत्रलेढ्युं न च लातेतथाप्यनाहूतः कथं गच्छामः तत्राह॥ सौहृदं
मित्रगृहकेतनं पितुर्गृहं। अनाहूताअप्यनिर्जंतिसंतः ज्ञस्वमार्षी ॥७॥ हे अमर्त्य तत्तस्मान्मप्रसी
दसूदंमेवोछितं कर्तुं न वानू अर्हति॥ कामकारुणिकश्च मेयाह॥ अदभ्रचक्षुषा अनल्पज्ञानेनापिहं
नाद्ध्यात्मनो देहस्यार्धे अरूं निरूपिता धृता॥ यतोऽर्धनारीश्वरः ख्यातोऽसि अतोयाचितः सन्
मामनुगृहाण ॥७॥ १०

अनिमन्त्रितो ऽनिमन्त्रितः । कः दक्षः यानाद्य । मर्मान्निंदंति ये तान् कुवाग्भिः क्रूरवाणान् स्म

स्मारितः मन्युरुवाच ॥ ८ ॥ अनाहूता अपीति न जायद्वदितं उक्तं ते छ्यानमेव । किंतु अनात्मंदेहा

दावरं कारः तत्कृतेन मदेन मन्युना चवं धवोय ध्वनुत्पादित दोषदृष्टजो जनं चेति । तर्हि निरुत्पादितेऽपि

रु ॥ शिवउवाच ॥ एवंगिरित्रः प्रजपात्तिनाषितः प्रत्युक्तय धर्तप्ररुमन्युसुहृन्त्रिपन्नः अस्मारितो

मर्मान्निदः कुवाग्भिर्नूयानाहु कोविश्वसृजां ममदातः ॥ २५ ॥ श्रीउ ॥ उद्धव उवाच ॥ ब्रवोदितेशोऽन्न

नमेव शोऽन्नने अनाहुता अप्यनिमंत्रितं धृष्णु नेयध्वनुत्पादितदोषदृष्टजो वलीजसानात्मप

मदेन मन्युना ॥ १८ ॥ विद्यातपोवित्तवपुर्वयः कुलैः सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः । स्मृतौ हृ

तायां न तमान दुर्हृदं शाम्त नात्मानपश्यंपतिहि धामन्नपसां ॥ १७ ॥

शोपितिदोषदृष्टस्ये येषां ते । ननु विद्यादिगुणपुक्ताद दक्षस्त्वादृशेषु महत्सु कथं दोषदृष्टिर्निवेत्यात

त्राह ॥ १८ ॥ विद्यादिनिरिदमस्मतोऽहंजातो । विवेकज्ञानेन षेस्मतिन्नूजस्मा महत्तमानां धामतेजो न प

श्यंतिहि ननु गुणैः कथं विवेकनाशः तत्राह । सतां गुणैः विवेकहेतुभिरपि असत्तमानामितरैर्हेतु

भूतैः अतएवते निर्त धृतः पुंसो वा अरुं विद्वान् तापमसमृत्यादिमानोगर्वस्तेन दुःसहदृष्टिर्येषां

ता ॥ १७ ॥

वंद्वनालनां

चरी. ११ स्वजनव्यपेक्षयापावेधु हस्याग्रहान्न प्रतीयात् । नावलोकयेत् । अनवस्थितं चित्तं व मम माह । येवक्रधि
याकुटिलया तु ध्यापश्यंति । अरि । पिताउत्तं जनिता भूर्ये सुतान्यारोपितं तन्त्रणैः । अरेः पितानिर्णये इति
तिवा । ननु स्वजनानां गृहं सुहृद्भिरेवांतव्यं तेषां दुश्चेष्टितं दृस्तोकव्यं न तस्य दुःसहत्वादित्याह । १६ ।
अरिभिः शिलीमुखैरर्दितांगः खंडितांगोऽपि तथा न व्यथते । यतः स्वैः स्वपितृभिः स्वानां तु फलंति निर्भि
नेताहस्तानां स्वजनव्यपेक्षयाग्रहान्न प्रतीयादनवस्थितात्मनां । येऽन्यागतान्वक्रधियानिरीक्षते
अरेः पितन्तूनिरमर्षणादिति । १८ । तथारित्तिर्न व्यथते शिलीमुखैः शेते दृढतांगो दुर्जे
न दूयते । स्वजनं यथा वक्रधियं दुष्टचित्ति [illegible] दृष्ट्या निशं तप्यति मर्मताडितः । १९ । यत्तं वसु
त्रुसगतेः प्रजापतेः प्रजात्मजानामपि सुतं मता । अथापिमानेन पितुः प्रयत्स्ये मम ११
प्रमादतः परितप्यते यतः । २० ।

मर्मसु ताडितो यथा दूयते अयमानेन हृदा दुःसहं निशं तप्यति । ननु [illegible] जित त्रगमताजंनेवंशं केति
चेत्तत्राह । यत्कमिति । २१ । यत्कं निश्चितं उत्क सामा तिर्यस्य तस्यात्मजानां कन्यानां मध्ये त्वं एव
नेतिमे संमतासि । तथाप्यद्य पितुः सकाशान्मानं न प्राप्स्यसि । मदाश्रयात् । मत्संवंधात् ननु
भगवन् त्यज्यां किमिति दक्षात्तिरस्कृतः स्यंतो सैवांदिसि अत आह । २२ ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पापक्षमानेनअलंदहमानेनहृदाकुःखितेंद्रियाणांनिःसमृद्धिभिःपूरुषाजीवस्तस्यबुद्धिश्चितंतत
त्साक्षिणांनिरहंकारिणामित्यर्थः। अतःनिरहंकाराणांसमृद्धिभिःपुण्यकीर्त्यादिभिःएषांपदंस्थान
मैश्वर्यंप्राप्तुमकल्पः असक्तःमनूपरकेवलंद्वेष्टि। अनुरागमाहरिंघ्रिघ्नंति। ननुतत्यजात्रपुत्रानवि
नमाद्यकरणात् अवज्ञातएवास्मीतिअत्राह। ॥२०॥ हेऽसुमध्यमेपुत्रप्रियक्रमादिकंमिथोजनैर्यद्विधीयतेतदन्ये
द्वैःसाधुविधीयते।साधुत्वमेवाह।परस्मैश्रीवासुदेवायगुहाशयायअंतर्यामिणएतद्वर्तितसैवपरि
पूर्णेतस्मिन्नमस्कव्यापारायेणात्। अनोतर्यामिदृष्टमनसासर्वंकृतमितिनिनावकः।किंचनकेवलं

पापक्षमानेनहृदातुरेंद्रियाःसमृद्धिभिःपूरुषबुद्धिसाक्षिणां। अकल्पएषामधिरोढुमंज
सापरंपदंद्वेष्टियथासुरारिहा।॥२१॥ अतोऽसुमध्यमेप्रत्युत्थानाभिवादनेविधीयतेसाधुमिथःसु
मध्यमे। प्राज्ञैःपरस्मैपुरुषायचेतसागुहाशयायैवनदेहमानिने॥२२॥ सत्त्वंविशुद्धंव
सुदेवशब्दितंयदीयतेतत्रपुमानपावृतः।सत्त्वेचतस्मिन्भगवान्वासुदेवोह्यधोक्षजोमे
मनसाविधीयते॥२३॥

अन्यागतेष्वेववासुदेवदृष्ट्यानमस्कारःक्रियते। किंतुनित्यमेवमनसिवासुदेवोनमस्क्रियतेइत्या
हसत्त्वमिति॥ ॥ विशुद्धंसत्त्वमंतःकरणंवसुदेवशब्दितंवसुदेवशब्देनोक्तं।कुतः
यद्यस्मात्तत्रतस्मिन्सत्त्वेपुमान्वासुदेवईयतेप्रकाशते।अपावृतमावरणंयस्मात्सः।
अयमर्थः।वसुदेवेजायतेइतीयतेइतिहिवासुदेवःप्रसिद्धः।सत्त्वंविशुद्धंमनत्वेनतत्त्वेन...

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कठी॰ ःशः प्रत्यक्षार्थेन प्रसिद्धेन प्रकृत्यर्थो निर्धार्यते। ततश्च वा स्मरन्तीति तदेवमिति युक्तत्वाय सत्वमि
त्तितिवा वसु। देवः दीव्यति द्योतते इति वा यसुनिः पुण्यैः दीव्यते इति प्रकाशतद्भूतिवा वसुदेवश
ब्दवाच्यं शुद्धं सत्त्वं। ततः किमत आह। सत्त्वे च तस्मिन्निमेमम ज्ञानमसानमस्कारेण विधीयते। नेव्यते
इत्यर्थः। मनसेति पाठे मनसा विशेषेण धीयते धार्यते। वृत्त्यपेत इत्यर्थः। यतः अधोक्षजे तेषु प्र
त्याक्षे तेषु च तेषु जायते प्रकाशते। इन्द्रियागोचर इत्यर्थः। ॥ २३ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततो निरीक्ष्यो न पिता पिदिरु कृतं दक्षो मम मद्विधे दनुव्रताश्चये। यो विश्वसृक् यज्ञगतं
वरोरु मामनागसं दुर्वचसा करोन्निरः ॥२४॥ यदि व्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचो भद्रं भवत्यान ॥२५॥ इति
ततो न विष्यति। संज्ञावितस्य स्वजनात्पराभवो यदा स सद्यो मरणाय कल्पते ॥ [illegible]
तस्मात्त्वया न निरीक्ष्यः दे रुद्रदपीति पोषकत्वादि

श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे टीकायां ॥ ॥
माहेश्वरसंवादे तृतीयोऽध्यायः ॥

निरूपचारिकपितृत्वात् इत्यर्थः द्विषु शत्रुः।
तदेवाह। हे वरोरु यो दक्षः विश्वसृजां यज्ञगतं मां निरपराधं तिरोकरोत्। तिरस्कृतवान्। विपक्षे दो
षमाह। यदीति। ॥२५॥ मद्वचः अतिहाय अतिक्रम्य यतः संभावितस्य सुप्रतिष्ठितस्य यदा स्वजनव
तितदा स परात्तवः तस्मात् सद्यः मरणाय कल्पते ॥२५॥ इति चतुर्थे तृतीयः ॥ ॥

चतुर्थ्यैः पिपतिर्हित्वागता पित्रावमानिता ॥ रुमानिर्नत्यपतियङ्घेजहोदेहमितीर्यते ॥ ७ ॥ उत्तपत्र अनु
ञ्जतिवल्लान्निवारणैव ॥ सुहृद्भिर्द्दत्तुः निःक्रामती नवा परिशंकिता पुनर्निविशती तदा सा सखी दिधा
आसनगतानाथस्थिता श्रेदोलायमतिरन ॥ ८ ॥ सुहृदोर्दिहत्वाज्जाः प्रतिघातेन दुर्मनाः अ
श्रूणां कलानिर्लिशे आतिविक्कला व्याकुला ॥ अतिपूरुषेस्वसमान पुरुषांतरहितं ॥ प्रधत्तती यत्
मे त्रैलोक्यवाचा ॥ एतावदुक्त्वा विरराम शंकरः पत्न्यंगनाशं जनयत्रविंतयन् ॥ सुहृदिदृक्षुः प
रिशंकिता नवा निःक्रामती निर्विशती द्विधाभवत्सा ॥ १ ॥ सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाम्नेहा
दुदंत्यश्रुकला तिविक्कला ॥ नवं नवान्यप्रतिपूरुषं रुषा प्रधक्ष्यती वेक्षत जातवेपथुः ॥ २ ॥
ततो विनिश्वस्य सती विहाय तं शोकेन रोषेण च दूयता हृदा ॥ पित्रोरगात् स्त्रैण्यविमूढधीर्गृ
हानूप्रेम्णात्मनोयोर्द्धमदात्सतां प्रियः ॥ ३ ॥ तामन्वगच्छन् द्रुतविक्रमां सतीमेकां त्रिनेत्रानु
चराः सहस्रशः ॥ सपार्षद यक्षा मणिमन्मदादयः पुरो वृषेन्द्रास्तरसा गतव्यथाः ॥ ४ ॥
स्मी कदिष्यती वा क्रूषा जातो वेपथुः कंपो यस्याः सा ॥ ५ ॥ ततस्तं विहाय पित्रोर्गृहानगात् ॥ कथं
भूतां यः प्रीत्या नस्ये आत्मनो देहस्यार्द्धं अदात् ॥ त्यागे हेतुः स्त्रैण्येन स्त्रीस्वभावेन विमूढा धीर्य
स्याः सा ॥ ५ ॥ द्रुतविक्रमां शीघ्रं गच्छंतीं सहपार्षदैर्ये वर्त्तमाना मणिमन्मदादयश्च ते दे
येषां ते ॥ पुरः पुरतो वृषेन्द्रो येषां ते ॥ गतव्यथा निर्भयाः ॥ रुद्रातिक्रमेण तस्याः आगमनादागत

पार्वती ७

चं.री. तांस्वेंङ्कमारोप्यसारिकादिभिःक्रीडोपकरणैःश्वेतातपत्रादिभिश्चमहाराजविभूतिभिःसत्कृविं
१२ कितांशोभितांयपुः सारिकापठननिरूपितापक्षिणीगीतांजनैः गीतांश्रजैः ।६। आत्मसंतात्वरेवे
भिविदद्भ्योभोवेदघोषः तेनोर्जितंशोभमानेयज्ञसदेवंधिपश्चविशस्तनेयस्मिन्यद्वा। तेनोर्जितंश्रुति
शमितंयज्ञोवैसस्तेपरस्परंस्पर्धायस्मिन् तद्यथानेयज्ञसद्मानंसमाविशद्देवी। विबुधैश्चजुष्टं। म
तंसारिकाकेंडुकदर्पणांखुजैः श्वेतातपत्रव्यजनसत्राः दिभिः गीतांजनैर्दुंदुभिशंखवे
णुनिर्घोषेंङ्कमारोप्यविधिंकितायपुः ।५। आज्ञसद्घोषोर्जितयज्ञवेशस्तं विप्रर्षिविबुधसंवि
पुघैश्चसर्वेशाः। मद्दार्द्वजः कोवनदर्भवर्णोतिनिर्ह्निसत्पूर्णांडयज्ञंसमाविशत्। ।६। तामा
गतां तत्रन कश्चनाद्रियत् विमानितांयज्ञकृतान्तजाज्ञेनः। ऋतेस्वसृद्वैजननीचमाद १२
राः प्रेमाश्रुकंठः परिषस्वजुर्मुदा ।१५। सोदर्यसंप्रश्नसमासर्थवार्त्तया मात्रा चमातृष्व
सृभिश्चसादरं। दत्तांसपर्यां वरमासनंचसानाददत्तापित्राप्रतिनंदितासती। ।८।
दादिभिर्निस्सपानिनिर्मितानितंडाऽनिपात्राणियस्मिन्। ।७। कश्चनतांनाद्रियत्तांनाद्दृतवान्यज्ञ
कृतोदक्षान्यज्ञपंतस्मात्। तत्रहेतुः तेनविमानितां। भगिनीजननीश्चतेविना। तास्तुसाद
रात्परिषस्वजुः आलिंगितवत्यः प्रेमाश्रुभिर्निरुद्धः कंठोयासां ।७। पित्राऽप्रतिनंदिताऽ
नादृतासतीसपर्यादिनाददत्तं नगृहीतवती। कथं। सोदर्येणसोदरत्वेन भगिनीनांयः संप्रश्नः
तत्ससमर्थासायोसणवार्त्तातत्सासहतां चनाददत्तं नाश्रृणोदित्यर्थः ।। ७।८

२ सोनितां

नविद्यतेरुद्रस्यभागोयस्मिन्‌तंदेवेरुद्रेकृतंहेलनंअवज्ञाआह्वानाद्यकरणात्‌जाहेविंदिलवती।इ
त्युत्तरेणान्वयः॥७॥ अमर्षेणकोपेनविपन्नाअव्यक्तातजावावाशिवेद्वेषिशिवघ्निदूतेधूमपथः
कर्ममार्गःतत्रश्रमोन्यासःतेनक्रमजेगर्वोयस्य।दत्तवधाज्जसमुत्थितान्‌भूतगणान्‌आज्ञयानि
गृह्यनिवार्यनिंदामेवाह।नयस्येतित्रयोदशभिः॥७॥ मुक्तवैरकेल्पत्वाचिन्‌राधेतस्मिन्‌शिवेनवेतं
अरुद्रभागंतमवेत्यवाध्वरंपित्राचदेवेकृतहेलनंविज्ञो।अनाहूताययज्ञसदधीश्वरीचुकोप
लोकानिवधक्षतीत्रुषा॥८॥ जाहेमामर्षविपन्नयागिराशिवद्विषंधूमपथश्रमस्मयं॥ द्रस्य
त्वतेजसान्‌भूतगणान्‌समुत्थितान्‌निगृह्यदेवीजगतोनिशृण्वतः॥ ॥ सत्युवाच॥ ॥न
यस्यलोकेस्त्यतिशायितःप्रियःतथाप्रियोदेहभृतांप्रियात्मनः।तस्मिन्‌समस्तात्मनि
मुक्तवैरकेअतेत्त्ववेतंकतमःप्रतीपयेत्‌॥१०॥

अतेविनाकतमःप्रतीपयेतप्रतिकूलमाचरेत्‌।वैरानावेहेतवः।यस्यलोकेअतिशायितःअ
तिशयितोनास्ति।तथाप्रियश्चाप्रियश्चनास्तिसमाम्यपक्षेअतिशयेनप्रियोनास्तिदेहभृतांयो
यमात्मातस्यसमस्तस्यात्मनिकारणत्वेनसमस्तरूपेइतिवा।तस्यचप्रतिकूलकरणेद्वेषमहत्त
नमद्रोहेणवापुत्रत्राणेवातुर्विध्यंवदतीमहत्तमद्रोहमाहद्वाभ्यां।दोषानिति॥८॥

स्त०टी० १४ हरिविजेत्यधिक्षेपः। नवादृश्यात्तथा अस्मत्पक्षापरेषां गुणेषु दोषानेव गृह्णंति न तु गुणान् केचिन्मध्यस्था
गुणेषु दोषान् गृह्णंति। किंतु यथास्थितान् गुणदोषान् विवेकेन गृह्णंति। ते तु महांतः उच्यंते। साधवस्तु केव
लं गुणानेव गृह्णंतु न दोषान्। ते तु महत्तमा उच्यंते। महत्तमास्तु दोषान् न गृह्णंते यावत्प्रत्युत फल्गून् तुच्छा
नपि गुणान् बहुलीकुर्वंति। तेषु त्वं वानन्द्यमविदन् विदितवान् कल्पितवानित्यर्थः। तथा च बृहद्भिस्तानि तिम्
मेत्यनेन सूचितं एतद्बहुज्ञानं तव युक्तमेवेत्याह। नार्यं श्चैर्यमिति। ॥७॥ कुणपं देहं शरीरं तद्देवात्मेति वदंति
ये ते षुद्रैर्ष्या … तिः … यथा नवत्येवं महतां विनिंदेति यत् एतदाश्चर्यं न भवति। … निरस्तंते
दोषान् परेषां हि गुणेषु साधवो गृह्णंति केचिन्न च वादृशा द्विजा। गुणांश्च फल्गून् बहुली करिष्यते वा
महत्तमास्तेषु विदन्न वानघं ॥११॥ नाश्चर्यमेतद्यदसत्सुखेदाम हृद्धिनिंदा कुणपात्मवादिषु।
मेर्ष्यं महापूरुषपादपांशुभिः निरस्ततेजस्सु तदेव शोभनं ॥१२॥ यद्यच्चुरं नाम गिरेरितं तृणा। १४
म … मादद्यमाशु हंतितत्। पवित्रकीर्तितमलंघ्यशासनं नवान हो द्विषि शिवेशिवेतरः। ॥१३॥
जः ध्रुवाचेष्ये … यद्यपि महापुरुषाः स्वनिंदां सहंते। तथापि तत्पादरेणवः अनुचराः तद
सहमानास्तेषां तेजो निरस्यंति। अतो शक्रेषु महन्निंदनमेवोचितमित्यर्थः। तदेवं महद्द्रोहमुक्त्वात
न्निन्द्र वहकतं द्रोहमाह। यद्वत्तरमितिद्वाभ्यां ॥१३॥ यत् यस्य दत्तरमात्रं शिव इति तत्सर्वं … ना।
मत् … समद्यमाशु हंतिकेवलं गिरैव ईरितं उच्चारितं न तु मनः पूर्वकं तत्तु … दपि प्रसं
गादपितं शिवं द्वेषि नलंघ्यशासनमाज्ञायस्य। अहो शिवेतरः अमंगलरूपः। पापहरत्वमुक्तं चुक्तिमु
क्त्या तद्द्वेनाशिवं वर्णयंतीत्याह। यत्पादेति। ॥१४॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यस्य पादपद्मे महतां मनांस्येव अलयः तैः ब्रह्मरसो ब्रह्मानंदः स एव आसवो मकरंदः तदर्थिभिः
यद्वार्थिनः सकामस्य लोकस्य तास्ताः आशिषो वर्षति। यदुक्तं शिवापदेशोऽस्य शिव इति। प्रेतावा
सेवित्वादिति दाशिषं पतीत्याह किं वेति। ॥७॥ योजयम् अवकीर्य स्मशाने अवसत् वसति स्म तं तात स्म
स्मशानस्य माल्यानि नरस्थानि नृकपालानि वस्त्ररूपाण्युपचिह्नानि तन्नियस्य तं ब्रह्मान्ये विदुः किं विदंतेयति
वेत्तृणां तथा स्मृति तेषां तद्वास्यानुपपन्नैरित्याह तच्चरणादवसृष्टं संगालितं निर्माल्यं ये मूर्ध्नि निधार
यत्पादपद्मं महतां मनोऽलिभिर्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः। लोकस्य यद्वर्षति चाशिषो
र्थिनस्तस्मै भवान्द्रुह्यति विश्वबंधवे ॥१५॥ किं वा शिवाख्यमशिवं न विदुस्त्वदन्ये ब्रह्माद
यस्तमवकीर्य जटाः श्मशाने। तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचैर्ये मूर्धभिर्दधति तच्चर
णावसृष्टं ॥१६॥ कर्णौ पिधाय निरयाद्यदकल्प ईशे धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने। छिं
द्यात्प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः ॥१७॥
जंतिति। इदानीं स्वं देहं त्यक्तुकामा धर्मतत्त्वमाह कर्णाविति ॥८॥ कर्णौ वाच्छाद्य निर्गच्छेत् यद्यपि स
र्तुमशक्तिस्तु वाकल्पो न भवति। धर्मावितरि धर्मरक्षके ईशे स्वामिनि। असृणिभिः निरंकुशैर्नृ
भिः अस्यमाने निंद्यमाने प्रभुः शक्तश्चेत् रुशतीं अकल्याणवादिनीं प्रसह्य बलात् छिंद्यात्
अशक्तश्चेत् स्वयं प्राणान् विसृजेदिति यत् स धर्मः ॥८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वी
२५
तदव्रतः उत्पन्नं । शितिकंठो नीलकंठः तन्निंदकात् प्रमादापन्नस्य अपवित्रस्य त्यागं विना न शुद्धिरि
तिदर्शयति नाह । जग्धस्य भुक्तस्यान्नस्य उद्धरणं वमनमेव पुंसः शुद्धिं प्रवर्त्तते यदुक्तं लुप्तक्रिया
नां शुचयः इति तत्र त्याह । न वेदेति । १९ । वेदवादान् विधिनिषेधतत्परान् स्वचने वलोके स्वात्मन्येव
रममाणस्य महतो मुनेः आत्मन्येव रतस्य मतिः नानुवर्त्तते निवृत्ताधिकारित्वात् । अधिकारित्वे देह
स्मृतेः । यथा देवानां गतिराकाशे एवं मनुष्याणां पृथिव्यामेव । अतः स्वधर्म एव प्रवृत्तिलक्षणे निरु
अतस्तत्वोत्पन्नमिदं कलेवरं न धारयिष्ये शितिकंठगर्हिणः जाग्धस्य मोहाद्विशुद्धिमेज
सा जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रवर्त्तते । १८ । न वेदवादाननुवर्त्तते मतिः स्व एव लोके रमतो महा
मुनेः । यथा मतिर्देवमनुष्ययोः पृथक् स्व एव धर्मे न परं क्षिपेत् स्थितः । १९ । कर्मप्रवृत्तौ
च निवृत्तिमात्रं तं वेदे विविच्योभयलिंगमाश्रितं । विरोधितं यौगपदेककर्तरि द्वंद्वं तथा ब्र
ह्मणि कर्मनर्च्छति । २० ।
त्तिलक्षणे धर्मे स्थितः सन् परमन्यं पुरुषधर्मं वा न क्षिपेत् । न निंदेत् । व्यवस्थिताधिकारित्वेन तु
तयोः सत्यत्वात् । न क्षिपेदेवेति वा न्वयः एतदेवोपपादयंस्तत्राह । कर्मेति । ६ । प्रवृत्तौ अग्निहोत्रादि नि
वृत्तौ शमदमादि । उभयं सत्यमेव यतः वेदे आश्रितं विहितं । तत्र विविच्य व्यवस्थापत्याश्रितं । न ववि
रोधेन व्यवस्थामेवाह । उभयं रागवैराग्यलक्षणं लिंगं चिह्नमधिकारिविशेषं यस्मिन् तत् । यन्न
नुयावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । शांतो दांत इत्यादि श्रुत्यैवं व्यवस्था प्रतीयते मतं । तथा पुनर्ये
नैकाधिकारविरोधात्तथा पर्यवस्यतीत्याह । युगपद्भावो यौगपद्यं । यौगपद्येनैकस्मिन् कर्त्त

२५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥ रितत्कर्मद्वयंविरोधेननुतर्हिनिर्वृत्तंकर्मशिवेनापिकर्त्तव्यमेवेनेत्याह। ब्रह्मणिमग्नदाशिवेकिं
विदपिकर्मनर्वर्ततिनप्राप्नोति। अतोयथाप्रवृत्तिनिवृत्तयोःपरस्परधर्मीकरणेनदोषःतथैवेश्व
रेतद्भक्तजधर्मीकरणेपीतिभावः। वितानस्यकृतस्नानः। तथानमस्कृत्यादिनायोक्तेभाग्यतावत
क्तः। तत्राह॥२०॥ ८॥ ॥यतःपितःअस्माभिराश्रिताआश्रिताःपदव्यःअणिमादिसि
द्धयःवोयुष्माकंनाःमानमंतीत्यर्थः। यतोवःपदव्योयज्ञशालास्वेवनवंति। तास्तुवदनेन
भावःपदव्यःपितरस्मदाश्रिताश्चायज्ञशालासुनधूमवर्त्मभिः। तदन्नतृप्तैरसुभृद्भिरी
डिताह्यव्यक्तलिंगाअवधूतसेविताः॥२१॥ नैतेनदेहेनहरेकृतागसोदेहोद्भवेनालम
लंकुजन्मना। व्रीडाममाभूत्कुजनप्रसंगतःतज्जन्मधिग्योमहतामवद्यकृत्॥२२॥
यज्ञगतेनान्नेनतृप्तैःकेवलंईडिताः। धूमवर्त्मनिष्ठैःभुज्यंतेपा। अस्मत्पदव्यःतास्तुनैवंकृताः
किंतुअव्यक्तलिंगाहेतुर्यासांवृत्तिमात्रप्रज्ञवत्वात्। अवधूतैःब्रह्मविद्भिःसेविताः। अतोहमा
ढ्याकृद्धोदरिद्रःगर्वमाकृथाइतिभावः। किंबहुनोक्तेनत्वद्दत्तुदेहंत्यक्ष्यामीत्याह। नैतेनेतिद्वा
भ्यां॥८॥ एतेननालंनपूर्यतेकिं। अपितुअलमेव। कथंभूतेनकुजन्मना। तदेवाहहरेकृताप
राधस्यतवदेहोद्भूतेन। ननुश्लाघ्योयंदेहः। कथंत्याज्यस्तत्राह। कुजनस्यतवप्रसंगातःमे
वंधात्। मममहतीलज्जाभूत्। अतोयोमहतांअपराधकर्तातस्मात्यज्जन्मतत्धिक्। वत्संबंधादस्म
त्कामित्यर्थः॥८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च॰टी
१६

परिहासादिषु विनोदेनापि दाक्षायणीति स्म वो ध जनूत्वदीयं त्वत्संबंधवाचकं गोत्रं नाम यदा त्वं बध्ध
जः आरुग्रह्णाति तदाहं व्यपेतनर्मस्मितं यथा नवल्पेवं दुर्मना अस्ति दुःखितचित्ता न वासि ततस्मा
त् इति निश्चितं एतत्कुणपं प्राणं त्यजामि ॥७॥ इति एवं दक्षं प्रति अनुवादं कृत्वा हि शत्रुहरः क्रोधाद्घृ
णाति नूं दीचीं दिशि पाठां तं तस्थौ दक्षमुखी सती। शांतवाक् गृहीतमौना। जलं स्पृष्ट्वा आचम्य योगं ध
तवती। योगमार्गमारुरुक्षेति ॥८॥ अनिलौ प्राणापानौ ऊर्ध्वाधोवृत्तिकौ रोनिरोधेन समानौ एकत्र
गोत्रं यदीजन्मगावान् वृषध्वजो दाक्षायणीत्याह्वयदा सुदुर्मनाः। व्यपेतनर्मस्मितमाशु
तस्यहं व्युत्सृजाम्येतत्कुणपं देहगात्रं ॥२३॥ मे त्रैपटवाय ॥ इत्यध्वरे दक्षमनूद्य शत्रुहन्क्षि
तावुदीचीं निषसाद शांतवाक्। स्पृष्ट्वा जलं पीतदुकूलसंवृता निमील्य दृग्योगपथं समावि
शत् ॥२४॥ कृत्वा समानावनिलौ जितासना सोदानमुत्थाप्य च नाभिचक्रतः। शनैर्हृदिस्थाप्य
धियोरसि स्थितं कंठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिंदितानयत् ॥२५॥ एवं स्वदेहं महतां महीयसा मुहुः समा १६
रोपितमंकमादरात्। जिहासती दक्षरुषा मनस्विनी दधार गात्रेष्वनिलाग्निधारणां ॥२६॥ त
तः स्वभर्तुश्चरणांबुजासवं जगद्गुरोश्चिंतयती न चापरं। ददर्श देहो हतकल्मषः सती सद्यः
प्रजज्वाल समाधिजाग्निना ॥२७॥
येनाभिचक्रे कृत्वा ततः उदानं उत्थाप्य धिजा समं हृदि स्थापयित्वा कंठमार्गेण भ्रुवोर्मध्ये मनयत्
॥९॥ महतां पूज्यतमेन ॥१०॥ चरणांबुजे आसवं जनानंदं भर्तुः स्वपरं न ददर्श। देहः सद्यः प्रज्व
लितो ... समाधिजेनाग्निना ॥११॥

16

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

खेनुविवरुहांहंत्पादिवादः अस्वज्ञाप्ततममेवाहा हंतेतिविषादेदैवतममस्यपूर्वपतमसप्पृजाकेनदक्षेण
कोपितासती ॥ ६ ॥ मरुदनात्मंपदोर्जन्यं । अस्यसर्वेत्रस्मेरुएवंनाप्य इत्याहुः । यस्यवराङ्गरंप्रजाः । येन
विमताअवज्ञातास्सती ॥ ६ ॥ दुर्मर्षअत्यस्यरुनेहृदजंयस्यलोकेजेनमधोवशद्धान्नरकंवाययघारः
नतश्यतांखेनुविवाङ्गुतंमहत्तरहाहेतिवादःसुमरुनजाप्तताहंतव्रिजादेवतमस्यदेवीजह
समस्तकेनसतीप्रकोपिता ॥ २८ ॥ अरुत्वनात्मंममहृदस्यपश्यतप्रजापतेर्यस्यवराङ्गरंप्रजाः ॥
जहावमस्तपद्धिमताभजासतीमनस्विनीमानभनीदक्षमर्हति ॥ २९ ॥ योजंदुर्मर्षहृदजोत्र
ह्मवंधुर्लोकेपकीर्तिमहतीमवाप्स्यति । यदेगाजांस्वांपुरुषबद्विदुषतांनप्रत्यषेधनमलजेप
राधतः ॥ ३० ॥ मैत्रेयउवाच वदत्येवंजनेसत्याः द्दष्ट्वासुत्यागमद्भुतं । दक्षंतत्पार्षदाहंतुमुदति
ष्ठनुदायुधाः ॥ ३१ ॥ तेषामापततांवेगंनिशम्यभगवान्भृगुः । यज्ञघ्नघ्नेनयजुषादक्षिणाग्नौजुहु
हावह ॥ ३२ ॥ अध्वर्युणाहूयमानेदेवाउत्पेतुरोजसा । ऋभवोनामतपसासोमंप्राप्ताःसहस्र
शः ॥ ३३ ॥
स्वीजामंगाजांसुतांपराधतः स्वावज्ञायामत्येमरणाजड घतांननिवारितवान् यतःपुरुषद्वि
इूशिवद्विषी ॥ ६ ॥ तदपार्षदाश्चन्नेवकाः ॥ ६ ॥ यज्ञान्घ्नंतीतियज्ञघ्नाः तान्हंतीतियज्ञघ्नघ्नं
तेनमंत्रेण ॥ ६ ॥ अपहतंरक्षः अध्वर्युणात्वगुणाजेतपसासोमं अमृतंप्राप्ताः ऋभवोनामदेवा
उक्तिताः ॥ ६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रु२

च॰टी॰ १७ ब्रह्मतेजस्सात्त्वशक्तिदीप्यमाने॥ इति श्री चतुर्थस्कंधे चतुर्थोध्यायः॥ पंचमेतु सती देहत्याग॥न॥फ
पिशंकरः॥ वीरभद्रं समुत्पाद्य तेन दक्षमघातयत्॥ १ ॥ प्रजापतेर्दुहितुर्निधनं नारदादेवज्ञात्वा कु
तः तेन स्वसत्कृताजाः तस्याध्वरे येत्र न वेदिताः ते॥ २॥ कुद्धः सधूर्जटिः उद्धः घोरः समरजटं
उत्कृत्प उतपाद्य उत्थितः सन्तां। भुवि विसर्ज्ज। सुदक्षः उष्ठपुटो येन। तडितां वह्नीनां वसराज्य
तेरल्लातायुधैः सर्वैः प्रमथाः महगुह्यकाः॥ हन्यमाना दिशो नेशुस्तु शक्तिर्ब्रह्मतेजसा।
३॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सतीदेहत्यागे चतुर्थोध्यायः॥ मैत्रेय उवाच॥
वि भवो भवान्या निधनं प्रजापतेरसत्कृताया अवगम्य नारदात्। स्वपार्षदसैन्यं च तत
दध्वरर्भुर्विद्रावितं क्रोधमपारमाददे॥ १॥ क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटिः जटां तडिद्वह्निस
टोग्ररोचिषं। उत्कृत्य रुद्रः सहसोत्थितो हसन् गंभीरनादो विससर्ज तां भुवि॥ २॥ ततोतिका १७
यस्तनुवा दिवं स्पृशन् सहस्रबाहुर्घनरुक् त्रिसूर्यदृक्। करालदंष्ट्रोज्वलदग्निमूर्द्धजः
कपालमाली विविधोद्यतायुधः॥ ३॥
लातवत् उग्राकृतिर्यस्याः तां॥ ४॥ ततो जटोद्भवाः मकाशात् इति का जातो वीरभद्रो जात इति शेषः
तनुवा तन्वा देहेन दिवं स्पृशन् उत्तुंग इत्यर्थः॥ घनरुक् कृष्णवर्णः। त्रयः सूर्या इव नेत्राणि य
स्य करालाः उत्तुंगा दंष्ट्रा यस्य। ज्वलनमग्निरिव मूर्द्धजा यस्य। कपालमाला पुरुषः विविधान्युद्यता
नि आयुधानि यस्य॥ ४॥

हेरुद्रनरम्युरुकुत्रालभम्नरानोवमग्रणीः सन्मयज्ञंदत्तोजहि। ब्रह्मतेजोदुर्जयमितिमामंस्थाः।
यतस्त्वंमेत्रंशकः।२। मन्युनारुद्रेण। मन्युर्मनुर्महेशानइत्युक्तव्यान्। परिवक्रमेप्रदक्षिणीवका
रा। एवंगमप्रतीचातंयद्रोवेगः तेन। हेतानमहीजसोवलीजसामपिसहः सहित्वंवलंमेभुं
तमंमेने।३। जगादंतकोमृत्युः तम्प्राप्यंतकेत्रिशूलंघोषजेतिशब्दं कुर्वेतीतिघोषणानि। नूपुराणि
तंकिंकरोमीतिग्रणीतमारुवद्धांजलिंनागवान्भूतनाथः। दत्तंमयज्ञंजहिमन्नराणीवमग्र
णीरुद्रनस्तंशकोमे।४। आज्ञप्तएवेकुपितेनमनुनानदेवदेवेपरिवक्रमेबिन्नुंमेनेतदात्मानम
संगारंहसामहीजसोतानसहः सहित्वं।५। अन्वीजमानः सतुरुद्रपार्षदैः नर्शानदक्षिर्वमनद
मुनेखेउद्यम्यशूलंजगादंतकोतकंसम्राड्ववद्दोषणान्नूषणौद्भिः।६। अथर्हिजोयजमानः
सदस्याः ककुन्पुदीवंाप्रसमीत्परेणु। तमः किमेतत्कुतएतद्रजोन्तूइतिद्विजाद्विजपत्न्य
श्चदध्युः।७। वातानवांतिनहिमंतितिदस्युः प्राचीनवर्हिर्जीवतिहोग्रदंडः। गावोनकाल्पंतइदं
कुतोरजोलोकोधुनाकिंप्रलयायकल्पते।८।
यज्ञोत्तावंद्रीयस्पसः।९। ककुनिदिश्शितमोनत्तवति। किंतुरजइतिवोज्ञोदुः। एतद्रजः कुतोभवे
इतिदध्युः। वितजामासुः हेत्वंतरामातवेनात्पातिकवंकल्पयंति। वातेति।९। दस्यूनामन्नवे
स्तुः प्राचीनबर्हिस्तदानीराज्ञाजीवतीतिनकाल्पंतेनशीघ्रंगावोनीयंते।९।

स्टी २८ प्रभूतिर्यच्चपत्नी सा मिश्रा मुखाम्भोदविपाकः फलं पश्यंती नामिति। तस्य दुःखाधिक्यहेतुः। अवदध्यो अ
भूतवान्। अनागो अनागसं नवे दंसुतावज्ञामा अंगाववा अवेतो नाम्ब नद्रं नविष्यती त्या दुः। दान्सं
॥७॥ धूमो विकीर्णो जटा कलापो यस्य। स्वभूलस्य सूत्रामग्रे अर्पिताः श्रोता दिग्गजेंद्रो। विततपनत्पत्पुदितो
धेनस्यः। उदिताउ निम्नमितानि अस्त्राणि येः ते दोषो वा हवव एव ध्वजाम्तान् विततपह षीणन् तपलिङ्ग
घः सट्टहासः कठोरहासः स एवमत्तनजित्तुर्गजितं नैभिन्ना विदीर्णा दिशो येन सः ॥८॥ अमर्षजित
प्रस्तुतिमिश्रा मिश्रमजद्धिम्नविता मधुविपाको हजिनस्येव तस्य। यत्पश्यंती तां दुहितृणां प्रजे
शः सुतां मतीमवदध्या वनागां ॥९॥ यस्त्वंतकाले धुम्रजटाकलापः स्वचमूलसूत्रार्पितदिग्ग
जेंद्रः। विततपनत्पत्पुदितास्त्रदोर्ध्वजानुच्चाट्टहासस्तनइत्नुनिन्नदिक्। ॥१०॥ अमर्षजित्वात
मसस्वतेजसं मनुप्लुतं दुर्विषहं स्वकुध्या। करालदंष्ट्राग्निरुदस्तनागणं स्यात्स्वस्तिकिं कोपजे
तो विधातुः ॥११॥ मैत्रेय उवाच॥ वक्ष्व मुख्यिन्नदृशोच्यमाने जनेन दक्षस्य भव महात्मनः तत्पे
तुरूपातनमाः स्तरुस्त्रशोनजाक्ह्यादिचित्रमोच्य पर्यंक ॥१२॥

अस्मह नयुक्तं रुवामनुप्लुतं क्रोधव्याप्नं। उदस्त अउ चिप्तो नगणो नस्त्रवसं वायेन पुनश्चलं
कोपजतो विधातुर्बलणो पि किं स्वस्तिस्यात्। नस्यादेव। कान्यस्य कथा ॥ छ। उद्धिन्ना प्रचलि
ता हृपस्य। जनेन वक्ष्यमाने वत्पेवं उच्यमाने स्मति महोत्पाता उत्थिताः पर्यंकः सर्वतश्च। कथं
त्तामहात्मनो दक्षस्यापि न मा व्रुहः ॥ छ १२॥

२८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नानाविधैर्नामा हृपैः वामनकैः ह्रस्वैः उग्रतानुधैः पिंगैः पिशंगैः पीतैः मकरस्येवोदरमाननं येषां
तैः परितः परितो धावद्भिः अवस्कन्नः ॥ ॥ यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमतः पत्नीशालां ॥ यज्ञशालायाः
पुरतस्थितं सदोमंडपं सदसः पुरतो हविर्धानं तस्योत्तरतः आग्नीध्रशालां ॥ तद्दक्षिणं यजमानगृहं ॥
तावत्स्कन्दानुचरैर्मखे महा नानाविधैर्वामनकैरुदरानुधैः ॥ पिंगैः पिशंगैर्मकरोदराननैः ॥
पर्याद्रवद्भिर्विद्रुराण्वरूध्यत ॥१३॥ केचिद्व्यनंजुः प्राग्वंशं पत्नीशालां तथापरे ॥ सदः आग्नीध्र
शालां च तद्दक्षिणं महानसं ॥१४॥ रुरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैवाग्नीननाशयन् ॥ कुंडेषु मूत्रय
न्ये केचित् विनिदुर्वेदमेखलाः ॥१५॥ अवाधंत मुनीनन्ये एके पत्नीरजर्जयन् ॥ अपरे जगृहु
र्देवान् प्रत्यासन्नानूपलाजितान् ॥१६॥ ममंथुर्वं धमणिमान् वीरस्तद्दः प्रजापतिं ॥ चंडीशः पूष
णं देवं भगं नंदीश्वरोग्रहीत् ॥१७॥ सर्व एवर्त्विजो न सांस्तद् सभ्याः सदिवौकसः ॥ तैरर्घमाना सु
भ्रंशं ग्रावन्तिर्नैकधाद्रवन् ॥१८॥
महानसं पाकभोजनशालां ॥ ॥ रुरुजुर्वं बभंजुः उत्तरवेद्यामेखलाः सीमास्त्राणि ॥ ॥ प्रत्यास
न्नान् समीपस्थान् पलाजितानपि जगृहुः ॥ ॥ ग्रावभिरर्घमाना अनेकधाद्रुद्रुवुः ॥ ॥

र॰दी श्रवोहस्तेयस्य। नवोवीरभद्रः। लुलुंचे उत्पाटितवान्। टी॥ उज्जहारउद्धृतवान्। सदसिसभा
१८ यां। स्थितः सन्। शपंतं शिवनिंदां कुर्वंतं दक्षं। अरुणिक्षेपे। येन भ्रसरं सुवत्प्रेरितवान्। टी॥ कालिं
गदेशराजस्य अरनिरुद्धोहं बलभद्रोयथाद्यूतेदंतान्पातितवान्। गरिमाणिगुरुतरेवंद्रे निंध
जुद्धतः सुवहस्तस्यस्मश्रूणिजगावान्नवः। भगोर्लुलुंचेसदसियोहसत्स्मश्रु दर्शजन्।
॥१९॥ भगस्यनेत्रेभगवान्पातितस्यरुषाभुवि। उज्जहारसदस्थोदणायः शपंतमसृसुवन्।
॥२०॥ पूष्णस्थापातयद्दंतान् कालिंगस्ययथाबलः। शप्यमानेगरिमणियोहसत् दर्शजन् दतः
॥२१॥ आक्रम्योरसिदक्षस्यशितधारेणहेतिना। छिंदन्नपितदुद्धर्तुं नाशक्नोत्त्र्यंबकस्तदा॥
॥२२॥ शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेवमनिर्भिन्नत्वचंहरः। विस्मयंपरमापन्नोदध्यौपशुपतिश्चिरं ॥२३॥
दृष्ट्वासंज्ञपनंयोगंपशूनांसपतिर्मखे। यजमानपशोःकस्यकायात्तेनाहरच्छिरः ॥२४॥
मानेदतः दंतान्दर्शजन्योजहास। टी॥ छिंदन्नपीत्यत्राशिरइत्युपरिव्यक्तीत्तविष्यति। त्र्यंबको
वीरभद्रः टी॥ अस्त्रान्वितैर्मंत्रसहितैः। ननिर्भिन्नावकूयस्य। तथाभूतं दृष्ट्वेतिशेषः टी॥ स
पशूनांपतिः मखेसंज्ञपनंयोगंकंठनिःपीडनादिनायोगंप्रणोपाजदृष्ट्वातेनोपायेनाहरत् टी॥

अन्येषां ब्राह्मणादीनां तद्विपर्ययः अस्मासु वाद इत्यन्वय इति शेषः ॥ ७ ॥ गुह्यकालयं कैलाशं ॥ २६ ॥ इति
चतुर्थे पंचमः ॥ ॥ षष्ठे तु देवकृष्णेन मरुद्गणवाक्तं विधिः । प्रां तु जामात्र दक्षादि जीवितार्थमाद
राद् ॥ १ ॥ अथ देवगणाः स्वयंभुवे न्यवेदयन्निति द्वितीयेनान्वयः ॥ ७ ॥ शूलादिभिः संछिन्नानि
त्रुटितानि भिन्नानि च विदीर्णान्यंगानि येषां ते ऋत्विग्भिः सदस्यैश्च वर्त्तमानाः ॥ ७ ॥ कस्य दक्षस्य यज्ञे ज
मा धुवादस्तथा तेषां कर्म तत्तस्य शंसतां ॥ क्रूरतन्त्रेति पिशाचानामन्येषां तद्विपर्ययः ॥ २५ ॥ जुहा
वैतच्छिरस्तस्मिन् दक्षिणाग्नावमर्षितः । तद्देवयजनं दग्ध्वा प्रातिष्ठद् गुह्यकालयं । २६ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दक्षयज्ञविध्वंसनो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ७ ॥
अथ देवगणाः सर्वे रुद्रानीकैः पराजिताः शूलपट्टिशनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः ॥ १ ॥ संछि
न्नभिन्नसर्वांगाः सर्त्विक्सभ्या भयाकुलाः । स्वयंभुवे नमस्कृत्य कार्त्स्न्येनैतन्न्यवेदयन्
॥ २ ॥ उपलभ्य पुरैवैतद्भगवानब्जसंभवः । नारायणश्च विश्वात्मा न कस्याध्वरमीयतुः ॥ ३ ॥
तदाकर्ण्य विभुः प्राह तेजीयसि कृतागसि । क्षेमाय तत्र सा भूयान्न प्रायेण बुभूषतां ॥ ४ ॥
ला विष्णुश्च ईयतुः ॥ ७ ॥ विभुः ब्रह्मा तेजीयसि अतितेजस्विनि पुरुषे कृतागसि सत्यपि स्वयं तत्र
कृतागस्सां बुभूषतां अपराधं कर्त्तुमिच्छतां सतां यथा वुभूषतां क्षेमाय न भूयात् । प्रायेणे
ति लोकोक्तिः । न स्तवेदेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

मोध्यायः ॥

रु.दी.
२०

अथापि प्रसादश्च ध्रुवं त्वमापन्नतां येन त्वं तोषविहीनाय तस्य महात्मा नाजं पराङ्मुः दूरादेव खंडितयंतः।
प्रगृहीतां क्षिपश्चैपादो प्रागवस्थेत्यर्थः। ६॥ अध्वरस्य यज्ञस्य जीवितः पुनः क्रोधान्नं प्रार्थयमानाः सं
तः यस्मिन् कुपिते सति लोकः सपालो नन्नवेत् नश्येदित्यर्थः। ननु वयं तत्र गां तु विजानीमः। त्वमेव
किं विष्णुपार्श्वं विधत्स्वेति येन् इत्येतदाह नेति। ७॥ यस्तत्तदानीं तत्र इंद्रः यस्यतत्त्वं बलवीर्यं कोः प्र
अथापि पूर्वं कृतकिल्बिषास्तन्वं येव वर्हिषि त्वमनाजं पराङ्मुः। प्रमादमन्यं ध्रुवं परिशुद्धचेतसा
दिप्रप्रमादं प्रगृहीतां क्षिपस्त्री। ५॥ आशास्तानाजीवितमध्वरस्य लोकः सपालः कुपिते
न यस्मिन् तमाशु देवं रुजजाविहीनं त्वमापन्नध्रुवं हृदि विद्धं दुरुक्तैः। ६॥ नाहं न यज्ञो
न च यूयमन्ये ये देहजाजो मुनयश्च तत्त्वं विष्णुः प्रमाणं बलवीर्यं जो वीयस्यात्मतंत्रस्य
कउपायं विधित्सेत्। ७॥ स इत्थमादिश्य सुराननंतस्तैः समन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः। य
यौ स्वधिष्ण्यान्निलयं तदीयं कैलाशमद्रिप्रवरं प्रजंप्रजेनः। ८॥ जन्मोषधितपोमंत्रयोग
सिद्धैर्नरेतरैः। जुष्टं किन्नरगंधर्वैरप्सरोभिर्वृतं सदा। ९॥ नानामणिमयैः शृंगैर्नानाधा
तुविचित्रितैः। नानाद्रुमलतागुल्मैः नानामृगगणावृतैः। १०॥
माणं इज्यतां वनविष्णुः वीर्यपराक्रमः। पापमितिपाठे अपराधं। ७॥ कैलाशं वर्णयति जन्मोष
धीत्यादि वतुर्दशभिः। ८॥ नरेतरैर्देवैर्जुष्टं। ९॥ शृंगैर्मरमणं रतिप्रदमित्युत्तरेणान्वयः। कथं भूतैः
नानाधातुभिर्विचित्रितैः। नानाद्रुमलतागुल्माश्रयेषु। १०॥

नानाश्रमलप्रनिष्प्रस्त्रवणानि येषु ना नाकंदराः सानवश्च येषु। रमणैर्नर्त्तनैः सहक्रीडंतीनां ॥८॥ मयूरा
णां केकाभिः स्वनैर्नादितं। मंदा धीरालिभिर्विमूर्छितं। मूर्छना रागमालि विशेषः। तत्र व्याप्तं अलंकृतं
रक्तकंठानां कोकिलानां नादैः वितैः लुलत्वं नीतैः स्वरैः पतत्रिणां अन्येषां च विकूजितैः ॥९॥ उद्धस्तैः उन्न
तखरवैः द्रुमैः द्विजान् पत्रिणः आह्वयंतमिव लोके हि हस्तमुत्क्षिप्योच्चैः स्वरेणाह्वानमर्थिनां
नानामलप्रस्त्रवणैर्नानाकंदरसानुभिः। रमणीं विहरंतीनां रमणैः स्निग्धयोषितां ॥११॥ मयूर
केकाभिरुतं मंदाधारालिविमूर्छितं। ज्ञावितरक्तकंठानां कूजितैश्च पतत्रिणां ॥१२॥ आह्वयं
तमिवोद्धस्तैः द्विजान्कामदुधैर्द्रुमैः। व्रजंतमिव मातंगैः गणंतमिव निर्झरैः ॥१३॥ मंदा
रैः पारिजातैश्च शरलैश्चोपशोभितं। तमालैः शालतालैश्च कोविदारशनार्जुनैः ॥१४॥ चूतैः ४०
कदंबनीपैश्च नागपुंनागचंपकैः। पाटलाशोकबकुलैः कुंदैः कुरुबकैरपि ॥१५॥ स्वर्णार्णै
शतपत्रैश्च वरेणुकजातिभिः। कुब्जकैर्मल्लिकाभिश्च माधवीभिश्च मंडितं ॥१६॥
कुर्वंतं। अहस्थ्रं आक्षिप्य हस्ताकारैर्द्रुमैः तत्रत्यपक्षिस्वनैः तथा लक्षितमित्यर्थः। व्रजद्भिर्मातंगै
र्गजैः व्रजंतमिव निर्झरैर्गर्जमानमिव ॥८॥ चूतास्त्रयो नीपकदंबयोः अवांतरजातिभेदः ॥८॥
स्वर्णार्णैः स्वर्णवर्णैः शतपत्रैर्मंडितं रेणुकजातिरित्यत्र रेणुकाएला। ॥८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघी
२१ खर्जूराम्रातिः १८ ॥ वेणुकीचकयोः नीरंध्रसरंध्रत्वेन भेदः जातिर्मालती द्रुमजातिभिरित्यत्र जाति
खांतर सामान्यं। ॥ कुमुदादिसमृद्धिभिर्हेतुभिः नलिनीषु रम्यं कलं मधुरं यथा भवत्येवं कूजि
तियानि पद्मिनीछंदा भित्तैरुपशोभितं। ॥ मृगादिभिर्जुष्टं निषेवितं। नाभिः कस्तूरीमृगः। पूर्वं मृग
गणाः शृंगाविशेषणत्वेनोक्ताः इदानीं स्वातंत्र्येणेत्यपौनरुक्त्यं। ॥ कदलीनां खंडैः समूहैः संछ
पन्नमेदुं वराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधादिभिर्द्रुमैः। नृर्द्रौ रोबाधिभिः द्रुमैः राजपूगी श्च जंबुभिः १७॥
खर्जूराम्रातकाम्राद्यैः प्रियालमधुकेंगुदैः। द्रुमजातिभिरन्यैश्च राजितं वेणुकीचकैः। १८॥
कुमुदोत्पलकल्हारशतपत्रवनर्द्धिभिः। नलिनीषु कलं कूजत्खगवृंदोपशोभितं। १९॥
मृगैः शाखामृगैः क्रोडैः मृगेंद्रैः ऋक्षशल्यकैः। गवयैर्भोभिर्भिर्व्याघ्रैः निर्जुष्टं महिषादिभिः ॥ २०
२०॥ कदलीखंडसंरुद्धनलिनीपुलिनश्रियं। पर्यस्तं नंदया सत्याः स्नानपुण्यतरोदया २१॥
विलोक्य भूतेशगिरिं विबुधा विस्मयं ययुः। ददृशुस्तत्र ते रम्यामलकां नाम वै पुरीं। २२॥ व
नं सौगंधिकं चापि यत्र तन्नाम पंकजं। नंदा चालकनंदा च सरितौ बाह्यतः पुरः २३ तीर्थपाद
पदांभोजरजसातीव पावने २३॥
कदलीखंडैः नलिनीनां पुलिनानि तैः श्रीः शोभा यस्मिन्। नंदया सत्याः पर्यस्तं परिवेष्टितं।
सत्या तस्याः स्नानेन पुण्यं पुण्यतरम् अतिसुगंधमुदकं यस्याः। ॥ तत्र गिरौ द्दर अलकां सत्तनं मंदि
तत्र गिरौ वनं च ददृशुः। यत्र वने तन्नाम सौगंधिकं नाम पंकजं भवति। जाताचेकवचनं। पुरं स्वर्णप्
नि। सरितौ पुराद्बाह्यतो भवतः। तीर्थपादस्य हरेः पदांभोजरजसा पावनौ। ॥ २२-२३

पीत वर्ण

पृष्ठोरंजेोंवगात्सप्रदेशस्सुरस्त्रियः क्रीडंतिपुरुषान्स्वस्ववनंदयन्प्रतिसिंचेत्यर्थः ।टी। यज्ञेरिजो
विगातत्रयोपिवन्तित्रहेतुः। तासांसुरस्त्रीणांस्नानेनस्रस्तंमालितंयन्नवंकुंकुमंतेनपिंजरंपीतव
र्णंसुगंधिंचागाजीः करिणीः ।टी। तारंस्वर्णंतारादिमज्जविमानानांशतैः संकुलंतडिद्भिः स्त्रीणां॥
यजोः सुरस्त्रियो तत्र खवत्ससस्वाधिष्ट्यतः। क्रीडंतिपुंसः सिंचंत्यो विगास्य रतिकर्शिताः।
।२४। यज्ञोस्तत्स्नानविस्त्रस्तनवकुंकुमपिंजरं। वित्रिषोपिपिवंत्यंभः पाययंतो गजागजीः।
।२५। तारहेममहारत्नविमानशतसंकुलं। जुष्टंपुण्यजनस्त्रीभिर्यथाखंसतडिद्घनं ।२६।
हित्वायज्ञेश्वरपुरीं वनंसौगंधिकंव्रजत्। द्रुमैः कामदुघैर्हृद्यं चित्रमाल्यफलच्छदैः ।२७। र
क्तकंठखगानीकस्वरमंडितषट्पदं। कलहंसकुलप्रेष्ठं खरदंडजलाशयं ।२८। वनकुंज
ति
रसंघृष्टहरिचंदनवायुना। अध्यपुण्यजनस्त्रीणांमुहुरुन्मथयन्मनः ।२९।
घनैः विमानानांखेनपुर्याः सादृश्यं ।टी। यज्ञेश्वरपुरीं अलकांहित्वा अतिक्रम्यतद्वनंदृष्ट्वात
त्रैवक्षारात्समीपेवर्तदहशुरितिवतुर्थेनान्वयः। कथंभूतंवनं। कामदुघैः कामपूरकैः हृद्यंम
नोहरं चित्राणिमाल्यानिफलानिछदाः पत्राणिचयेषुतैः द्रुमैः हृद्यंसुखकरं ।टी। रक्तकंठखगाना म
नीकस्यपस्वरेर्मंडितानांषट्पदानांस्वरायस्मिन्। कलहंसानांकुलस्यप्रेष्ठं। खरदंडानिपद्मानि
तैर्युक्ताजलाशयायस्मिन् ।टी। वनकुंजरैः संघृष्यये हरिचंदनद्रुमाः तत्संबंधिनावायुनापुण्यज

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च॰टी॰ यत्रागतपलभा निन्यो वाप्यः तत्र किंपुरुषैर्व्याप्तं वनं दृष्ट्वा। पार्श्वांतरे किंपुरुषैर्व्याप्तां वापीश्च दृष्ट्वा।
२२ तत्रैव वटं ददृशुः तमेव वर्णयति। सेतिमार्धेन। ।। योजनशतं उत्सेधः उच्छ्रायो यस्य। पादोनैः स
वतः पंचसप्तातियोजनप्रमाणैः विटपैः शाखाभिराजतो विस्तृतः। पर्यंकः सर्वतः लतावेल्ला
आजायेन सः। निर्गतं नीडं यस्मात् तापत्रयविवर्जितश्च ।। मुमुक्षूणां शरणे आश्रये। तपःका

वैडूर्यकृतसोपाना वाप्यश्चोत्पलमालिनीः। वाप्यां किंपुरुषैर्दृष्ट्वा तत्रारात् ददृशुर्वटं। ३०।स
योजनशतोत्सेधः पादोनविटपायतः। पर्यंकः कृतावलयो निर्नीडस्तापवर्जितः। ३१।
तस्मिन्महायोगमये मुमुक्षुशरणे सुराः। ददृशुः शिवमासीनं तपःकाममर्षमिवांतकं। ३२।
सनंदनादिभिः सिद्धैः शांतैः संशांतविग्रहं। उपास्यमानं सखावा नरेंद्रो गुह्यकरक्षसां। ३३।
विद्यातपोयोगपथमास्थितं तमधीश्वरं। चरंतं विश्वसुहृदं वात्सल्यात् लोकमंगलं। ३४।
लिंगं च तापसाभीष्टं भस्मदंडजटाजिनं। अंगेन संध्याभ्ररुचा चंद्रलेखां च बिभ्रतं। ३५।उ
पविष्टं दर्भमय्यां बृस्यां ब्रह्म सनातनं। नारदाय प्रवोचंतं पृच्छते शृण्वतां सतां। ३६।
मर्षोंतकः तत्तुल्यं तं विज्ञानाधिपं वरिष्ठैः ।। सखा च कुबेरेणोपास्यमानं। ।। विद्यातपस्तनातप
स्थितं कार्यं। योगः समाधिः तेषां पंथानं प्रवर्तकं। तद्वारा लोकस्य मंगलं। हितं। तपो वात्सल्यात्
स्नेहाद्वा चरंतं। ।। संध्याभ्ररुचा रक्तवर्णेन अंगेन भस्मादिलिंगं चंद्ररेखां च बिभ्रतं। ।। यती
नामासनं च वृशी। तस्यां। नारदाय ब्रह्म वेदं वदंतं। ।। २२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सव्यंपादपद्मंदक्षिणेऊरौकृत्वाविन्यस्यजानुनिवक्ष्यमाणेबाहुंकृत्वादक्षिणबाहुप्रकोष्ठेमणिबंध
स्थानेअक्षमालांकृत्वादक्षिणहस्ततलजातर्कमुद्रयाउपलक्षितं।तदुक्तंयोगशास्त्रे।। एकपाद
मथैकस्मिन्विन्यसेदूरुसंस्थितं।इतरस्मिंस्तथाबाहुंवीरासनमितिस्मृतं। तर्कमुद्रावतर्जन्यं
गुष्ठयोरग्रेमिथःसंयोज्यवांगुलीः।प्रसार्यवंधनंप्राहुःतर्कमुद्रेतितांत्रिकाः।।७।। ब्रह्मनिर्वाणं
दृढवीरोदक्षिणेसव्यंपादपद्मंवजानुनि।बाहुप्रकोष्ठेक्षमालामासीनंतर्कमुद्रया।।३७।।
तंब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितंव्यपाश्रितंगिरिशंयोगकर्त्तारं।सत्योकपालामुनयोमुनीनां
माद्यंमुनिंप्रांजलयःप्रणेमुः।।८।। सतपलन्यागतमात्मयोनिंसुरासुरेशैरभिवंदितांघ्रिः।उ
ग्रजवक्रेशिरसाभिवंदनं अर्हन्नमःकस्यपयथेवविष्णुः।।९।। तथापरेसिद्धगणामहर्षिभि
र्येवेसमंतादनुनीललोहितं।नमस्कृतःप्राहुशशांकशेखरं कृतप्रणामंप्रहसन्निवात्म
भूः।।१०।।
ब्रह्मानंदःतत्रसमाधिनैकाग्र्यंआश्रितंयोगकर्त्तारंयोगपट्टंवामजानुदृढीकरणार्थविशेषेणाश्रि
तवंतं।मननशीलामुनयस्तेषामाद्यंमुख्यं।।७।। अर्हन्नमोविष्णुर्वामनमूर्त्तिःकस्यपब्रह्मणोयथा। कश्यपस्य
महर्षिभिःसहितापिनीललोहितंअनुवर्त्ततेपितस्मैवंदनंवक्तुः।एवंसर्वैर्नमस्कृतःप्रा
हाकृतप्रणामोदेवैर्यस्मैतां।यद्यपित्वंनीचवन्मांनमस्करोषितथापितवैश्वर्यमहंवेद्मीत्याहआत्मयोनि
र्ब्रामिति।।८।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च०डी. २२

हे रुद्र अहं त्वां विश्वस्य ईशं जाने। तत्र हेतुः। जगतो यो निर्यो शक्तिः प्रकृतिः बीजं च शिवः पुरुषः तयोः
कारणं तत्रापि निर्भेदं यद्ब्रह्म निर्विकारं तदेव त्वमिति जाने। ननु विरुद्धमेतत्। तत्राह। त्वमेवेति ।०
त्वमेव सत्स्वरूपयोः अचिन्त्यरूपयोः शिवशक्त्योः क्रीडन् विश्वस्य सृष्ट्यादि करोषि। कर्णनात्तिरिति स्वरूप
मारितिपाठस्तत्र शंभोः। अनेन न विरोधः।।४०। धर्मार्थ अर्थं वेदाग्निजावेदत्र जीतस्याः त्रय्याः अन्तिप
त्र लिखावाचा॥ जाने त्वामीशं विश्वस्य जगतो योनिबीजयोः। शक्तेः शिवस्य च परं यत्तद्ब्रह्म निरं
तरं ॥४१॥ त्वमेव भगवन्नेतौ शिवशक्त्योः स्वरूपयोः। विश्वं सृजसि पास्यत्सि क्रीडन्नूर्णपटो य
था ॥४२॥ त्वमेव धर्मार्थदुघाभिपत्तये दक्षेण सूत्रेण ससर्जिथाध्वरं। त्वयैव लोकेऽवसिताश्च
सेतवो यान्ब्राह्मणाः श्रद्दधते धृतव्रताः॥४३॥ त्वं कर्मणां मंगल मंगलानां कर्तुः स्मलोकं त
नुषे स्वः परं वा। अमंगलानां च तमिस्रमुल्बणं विपर्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥४४॥
त्वयैरक्षणाजश्र अध्वरं सृष्टवानसि यद्वा। हे धर्मार्थदुघ धर्माद्यभिपत्तये त्वयैतत्सूत्रं दक्षेण सूत्रे
णसृतेत यो वर्णाश्रममर्यादाश्च अवसितानि बद्धानि निर्णीताः। इति वा। श्रद्दधते श्रद्धया अनुतिष्ठन्ति।
सर्वकर्मफलदाता पि च त्वमेवेत्याह॥४३॥ हे मंगल मंगलानां शुभानां मंगलानां कर्तुः स्वर्ग परं मोक्षं तनु
षे। अमंगलानाम अशुभकर्मणां कर्तुश्च तमिस्रं नरकं तनुषे तत्र केन हेतुना तदेव तस्मिन्नेव कस्य
चिद्विपर्ययो न भवति। त्व कोपो त्र हेतुः। इत्यशंक्याविताम् इति वैमुत्यन्याजेनाह॥ ॥४४॥ २२

स्व:

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नवैस्मतोस्मतः रोषेत्तिन्नवेत्। तव वांछितो जायेवपक्षो। अज्ञं पृष्टुं यथा त्तिन्नवतित छलं। ॥छ॥ अतो
येपृथग्दृशः नेदद्दशः अतः कर्मण्यैववद्दृशिर्यथा दुष्टः। आशयेपयेषां परेषां वदयेन सं पदा अपि
ताद्दृ दिक्कक्येषां स्कं तु दामम्मन्नितारः दैवेनैव वधोपेषांतान् नवद्विधः नित्तु पेम स्ताधुर्मा

नवैस्मतांत्वद्वरणार्पितात्मनां न्नूतेषुसर्वेषु निपश्यतां तवा न्नूतानि वात्मन्यपृथग्दिदृक्षतां
प्राप्तेण रोषो न्निनवेद्यथापशुः ॥४५॥ पृथग्दृशः कर्मधिजो दुराशयाः परोदजेनापिल
ह्रदुजोनिशं परान् दुःस्तैविरूदंत धंतुदाः तान्मावधीद्दैववत्तान् नवद्विधः ॥४६॥ य
स्मिन्यदापुष्करनाभिमायया दुर्लभ्यजाप्सवधियः पृथग्दृशः। कुर्वंति तत्र स्मनुकं
पया कृपां नसाधवो दैववलात्कृते क्रमं। ॥४७॥ मोहितचित्ता
पराक्रमं
वधीत्। प्रत्युतत्वाधूनां दृतमालोक्य अनुग्रहमेवकर्तुमर्हसीत्याह। यस्मिन्निति द्वाभ्यां। ॥छ॥
यस्मिन्देशे यदाकाले मायया स्पृष्टा धियः मोहितचित्ताः पृथग्दृशो भवंति तत्रापराधे हिंसा
धवा अनुकंपया अनंतरमेव परदुःखासहिष्णुतयाकृपां कुर्वंति। न तु क्रमं पराक्रमं। कुतः दैव
बलात्कृते अर्थेममेव दैवमेवं कृतं कोत्रापराध इत्येषामितिमत्वाहमनं कुर्वंतीत्यर्थः। ॥छ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च०टी
२४
सेऽङ्गवान् परस्मरमेश्वरस्यमाजयात्रस्य सुमतिं । अतः समस्तहृदकं सर्वज्ञः । तयामाजयाहतत्र
तापिमोतेषु अत एव कर्मानुगतावितेषु इहापराधे अनुग्रहं कर्तुमर्हसि । एवं सामान्यतः स्फा
स्तुतमाह । कुर्वितित्रिभिः ॥ ७ ॥ वपाः तस्य अत एव अस्य माह्यस्य प्रजापतेर धस्य हेमनोय त्राध
रेकु याज्ञिकाः । नागिनो पितवन्नागेन दद्रुः नागार्हत्वमाह येनत्वयामरखोनिनीजते । फलं प्राप्य
नवांस्तु पुंसः परमस्यमाजयाद्दुरंतजास्पृहमतिः समस्तं हृदकं । तजाहतात्मस्वनुकर्म
वस्थ्वनुग्रहं कर्तुमिह्यर्हमिप्रज्ञो । ४८ ॥ कुर्वघारस्योधर्णं हतस्येनो वपास्तमाहस्यमनो ।
प्रजापतेः नयत्रनागेनव नागिनोदद्रुः कुयज्विनोयेनमरखोनिनीजते । ४९ ॥ जीवताधज
मानोजीव्रपद्येताच्छिणीनागः । वयोः स्मम्ऋणिरोहलु पृष्ठोदं तावत्पूर्ववन्न । ५० ॥ देवानांत २४
ममात्राणंाकृत्विजां वाप्युधाश्मतिः नवतानुगृहीतानां आशु मन्यो स्वनातुरं । ५१ ॥ एष २५
तेकद्रनागोस्तु यघु छिसो धरस्येवोयज्ञस्तेकद्रनागेन कल्पतामघयज्ञरुह्न । ५२ ॥ इतिश्री
नागबलेमघयज्ञे ... चतुर्थ ... षष्ठो ध्यायः ॥
तो । ७ ॥ हेमन्योऽनातुरमारोग्यमस्तु । नागाश्वतवाक्त्वित्याह ॥ एषति । ७ ॥ हेकद्रयावदित्यर्थेय
द्वित्पवर्णेयज्ञेकृतेयावाननुच्छिष्टः अवशिष्टोर्थः । नावानेवत वन्नागोस्तु । हेकद्रतेनागेन अघ
मज्ञः कल्प्यतामंतपाघ्राद्यितो । ७ ॥ इतिश्रीचतुर्धरी · षष्ठोध्यायः ॥ ॥

मध्यमेविष्णुरुद्भूतः स्तुतोदक्षेणवादिनिः। यज्ञंप्रवर्तयामास दक्षेणेतिनिरूपते॥१॥ अनेनब्रह्म
णाऽनुनीतः प्रार्थितोमृडः तेनअन्यधाजितउक्तौ हेमहावाहो विदुरंतेश्रृणुता॥७॥ अयंचग्रपरा
धंस्वापराधंपरिहृत्यअनुगृह्णाति। प्रजापतेरिति॥८॥ दग्धंशीर्षंयस्यप्रजापतेः अजस्य
मुखंयास्मिन्रूपात्तंशिरोऽस्तु। वर्हिषः संवेधिनः भागंमित्रनाम्नोदेवस्य॥९॥ प्रकर्षेणकृता
मे त्रेषष्ठत्माः॥ कृत्स्नेनानुनीतेन त्वेनपरितुष्यता। अन्यधाजिमहावाहो प्रफल्स्यश्रृज
तामिति॥१॥ श्रीऽनु ऋतभाव॥ नाघंपरेषांवालानांवर्णयेनानुचिंतये। देवमायाभिभूता
नांदंडस्तत्रधृतोमया॥२॥ प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णोभवत्वजमुखंशिरः। मित्रस्यचक्षुषे
क्षेतभागंस्यंवर्हिषोभागः॥३॥ पूषातुयजमानस्यदद्भिर्यक्षतुपिष्टभुक्। देवाः प्रकृत
सर्वांगायेमउच्छेषणंददुः॥४॥ वाहुभ्यामश्विनोः पूष्णोः हस्ताभ्यांकृतवाहवः। भवंत्व
ध्वर्यवश्चान्येवस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत्॥५॥ मे त्रेषष्ठत्माः॥ तदासर्वाणिभूतानिश्रुत्वामीढु
ष्टमोदितं। परितुष्टात्मभिस्तात्साधुसाध्वित्यथाब्रुवन्॥६॥
निलस्त्वानर्पमानियेषांतेत्तवंतु। उच्छेषणायज्ञावशिष्टं॥७॥ येषांतुअंगानिविनष्टानितेतुअश्वि
नोर्वाहुभ्यांकृतवाहवः पूष्णोहस्ताभ्यांकृतहस्तभवंतु। अध्वर्यवः अन्येचऋत्विजः वस्त
स्यपश्मश्रूणीवस्तश्मश्रु यस्यसःभृगोः॥८॥ मीढुष्टमः शिवः तेनउदितंउक्तं॥९॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च॰टी
२५

मीढ्वांसं शिवं त्वयामात्पस्तर्वकार्यादृत्वा मंत्रस्य संप्राप्य श्रुनाशीरो देवाः मह मीढुषा वेधसा वर्त्तमाना:
समीढुद्वेधसः तद्देवयजनं प्रभुः ।।५।। कार्त्स्न्येन हस्तवाक्कादिसाधारण्यविधाज ।।६।। पूर्वं वृष
धजद्वेषेण कलिलः कलुषीकृतश्चात्मा यस्य सः तदा शरत्कालीनोऽकदद्दव सत्वमलोऽभवत् ।।७।।

ततो मीढ्वांसमामंत्र्य श्रुनासीरामहर्षिभिः नृपस्य देवयजने समीढुद्वेधस्तोयपुः ।।८।। वि
धाजकात्स्न्येन वनत्यदाहृ न भगवान् भवः स्वेदधुः कस्यकायेन सवनीजपशोः शिरः ।।९।। सं
धीयमाने शिरसि दक्षो दृङ्भानिवीक्षितः सद्यः सुप्तइवोत्तस्थौ ददर्शे वाग्रतो मृडं ।।१०।।
तथाविषध्वजद्वेषकलिलात्मा प्रजापतिः शिवावलोकादनवत् शरद्ध्रदइवामलः ।।
नवस्तवाय कृतधीः नाशक्नोदनुरागतः औत्कंठ्यवाष्पकलया स्वपरे तां सुतां स्मरन् ।।
११ कृच्छ्रात्संस्तभ्य च मनः प्रेमविह्वलितः सुधीः शशंस निर्व्यलीकेन भावेनेशं प्रजापतिः ।
१२ द [red text] ।। नृपानुग्रहः त्वरहोभवता कृतो मे दंडस्त्वया मयि धृतो यदपि प्रलब्धः ।।
न ब्रह्मबंधुषु च वां भगवन्नवज्ञा तुभ्यं हरेश्च कुतएव धृतव्रतेषु ।।१३।।
त्वं यदपि यद्यपि प्रलब्धः परान्मतो मयास्ति वान् तथापि त्वया कृपया दंडोऽस्तु । शिक्षा कृता नः
पेत्तितो मिथ्या युक्तमेवैतदित्याह ब्रह्मवंधुषु ब्राह्मणजातिषु पितुस्त्वं तव हरेश्च लिवांयुवयोरव
ज्ञाउपेक्षा नास्तितत्र हेतुमाह ।।१४।।

२५

ब्रह्मा नूवा वमम्नाकु अस्माची: किमर्थं आत्मतत्वं अवितुं । यद्यब्रह्मवेदं अवितुं संप्रदायवर्त्तितेन
ज्ञापयितुमित्यर्थः । वत्स्मात् हे परम उत्कृष्टा अत्र वप्रत्युपकारो नास्तीत्याह । योस्माविति ।१३।
अविदितत्व ब्रह्मशास्त्र प्राप्तत्व ज्ञानेन तद्विगणय्य विम्नात्य अर्द्ध मस्य मुञ्ज्यत मस्पतवनिंदज
अर्वाक अधःपततं मां अपात् रक्षितवान् आत्म स्वकृतेन परानुग्रहेणैव तुष्येत् समजातस्त्रातिकर्तु
विद्यातपोव्रतधरान् मुखतः स विप्रान् ब्रह्मात्मतत्वमवितुं प्रथमं त्वमस्माकं । तद्वाल
परम २ णान् सर्वविपत्सुपासि पाल: पशूनिव विन्नो प्रगृहीत दंडः ।१४। मे त्रैपदवाव स्मापिवस
मीढ्वास्त ब्रह्मणा वानुमंत्रितः । कर्मसंतानया मासस्सोपाध्याजत्विगग्निभिः ।१५। वै स्वेच
स्मंतत्पै त्रिकपालं द्विजोत्तमाः । पुरोडाशं निरवपन् वीरसंसर्गशुद्धये ।१६। अध्वर्युणात्त
हविषा यजमानो विशांपते । यथा विष्णुरुद्धपादधौत तथा प्राङुरन्नुद्धरिः ।१७।
मशक्यमित्यर्थः ।८। अनुमंत्रितो अनुज्ञातः । उपाध्यायसहितैः ऋत्विगादिभिः । अनुवर्तिजा
मास्ता ।९। वीराणां प्रमथादीनां संसर्गकृतदोषस्य शु पनिवृत्यर्थं ।१०। आत्त हविषा अध्व
र्युणा स हविष्णुरुद्धपाद धाद धौ ।१७।
६ = यो सौ मजा विदित तत्त्वं शासनाजां द्विजो दुरुक्त विशिखैः विगणय्य तं मां । अर्वाक पवतंतं
मर्दं त्वमनिंदपापात ह्वयाद्वै जासत्यगवान् स्वकृतेन तुष्येत ॥ ६

च०टी० स्वयमाप्रच्छ्यतेषां तेजोमुख्यनूतिरस्कुर्वन्नू। उपानीतः मारीचं प्रापितः स्तोत्रे बृहद्रथंतरे। धाजो
पञ्चोऽतद्वतौ रहद्रथंतरे प्रस्तावितिश्रुतेः। तमेवानुवर्णयति द्वाभ्यां। ६७। हिरण्यवद्रशनाय यस्य
ति। वस्त्रं लक्ष्यते उर्कतुल्येन किरीटेन जुष्टः नीलालकाएव भ्रमराः तैर्मंडितं कुंडलयुक्तं मा
स्यं यस्य। कंबुग्रीवादित्रिराजुष्टैः तत्परस्तार्यं यस्य ग्रैः हिरन्मयैः नुजैः पुष्पितः कर्णिकारद्रुवेशोऽतमा
तदानुप्रच्छ्यते षां तातजेत्यादिशोदस्य। मुख्यं स्तेज उपानीतस्ता दर्पेण स्तोत्रवाजिना।
६८। श्यामो हिरण्यरशनो र्कः किरीटजुष्टो नीलालकभ्रमरमंडितकुंडलास्यः। कंबुग्रीव
कृशस्त्वापागदासिवंसिव ग्रेहिरिण्मयनुजैरिवकर्णिकारः। ६९। वक्षस्यधिश्रितवधूर्व
नमाल्युदारहासावलोककलयारमयंश्च विश्वं। पार्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराजहंसः श्वे
तातपत्रशशिनोपरि रज्यमानः। ७०। तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः। प्रणेमुः
सहसोत्थाय ब्रह्मेंद्रत्र्यक्षनायकाः। ७१।
वक्षसि उधिश्रितावधूर्लक्ष्मी
नः तुजानां हिरन्मयत्वं केयूरकंकणमुद्रिकाद्यलंकारैः। ६९। वक्षसि उधिश्रिता वधूर्लक्ष्मी
र्यस्य सः। उदारो हासो उवलोकश्च तयोर्लेशेन पार्श्वे उत्तजयैतौ भ्रमंतीव्यजनचामरे एवराज
हंसस्य सः। ७०। ब्रह्मेंद्रत्र्यक्षानामयका मुख्या येषां ते।
ईसोयस्मिन् सः रज्यमानः शोभमानः शोभ्यमानः। ७०। ब्रह्मेंद्रत्र्यक्षानामयका मुख्या येषां ते। ७१।

हृततेजसः तिरस्कृतप्रभाः सन्नजिह्वा गाढदवादयः सम्याद्धसाः तन्महिम्ना धुनितचित्ताः संतः उपतस्थुः
स्तुष्टुवुः ।७। यस्य महिम्नः महिमानं प्रति तु अर्वाग्येव दृष्ट्विर्यं जातेपि यथामति गृणंति स्म अस्तुवन्
कृतः प्रकटीकृतोनुग्रहार्थं विग्रहो येन तं । यद्वा तेषां अर्वाग्दृष्टित्वे हेतुः । तेतु यस्य महिमा वित्तूति
मात्र इत्यर्थः तत्र तावत् दक्षस्तुतिप्रकारमाह दक्ष इति । ८। गृहीतमर्हणसाधनो नमं येन । तंत
तत्तेजसा हृततेजसः सन्नजिह्वाः सम्याद्धसाः । मूर्ध्ना धृतांजलिपुटाः उपतस्थुरधोक्षजं ।२३।
अथावांक् ... यस्य महित्वात्मनुवादनः । यथामति गृणंति स्म कृतानुग्रहविग्रहं ।२४।
दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तमं । यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुं । सुनंदनंदाद्यनुगैर्वृतं मुदा
गृणन्प्रपेदे प्रजतः कृतांजलिः ।२५।
तमेपात्र आसाद्यार्हणे सुममापिते सुश्रीत्वा अर्हणपात्रमेव येन गृहीतमित्यर्थः । यद्वा कथं प्रपे
दे । गृहीतमर्हणसादनोत्तमं यथा भवति तथा । तद्गृहीत्वा प्रपेदे इत्यर्थः । गृहीत्वेति पाठस्तु सुग
मः । गृणन् स्तुवन् प्रपेदे शरणं जगाम । दक्षकृतं चिकूमदस्येशस्तु ब्रह्मेंद्रमोषितः । ब्रह्मज
घा ... ब्राह्मणाश्च पृथङ्मतेः ननु साक्षात्परमेश्वर एव वक्तुं ... तस्यतु ब्रह्मपुत्रत्वेन जीवत्वे
अर्थकृतस्य तत्पयस्य जीवधर्मिना द्यंमाजमातवेव संगाद्वतेनान्यस्येत्याह । शुद्धमिति ।२६।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वस्ती ३७

स्वधाम्निस्वस्वरूपेतिष्ठन्भवान्शुद्धंचिन्मात्रमेवेत्यन्वयः।शुद्धत्वेहेतुः।उपरतानिनिवृ
त्ताअखिलाबुद्ध्यवस्थायस्मात्अतःएकंभेदशून्यं।अतएवअभयं।यतीजाद्वैतमंतवतीतिश्रु
तेः।जीवस्यापिवस्तुतएवंभूतत्वात्नद्वैलक्षण्यार्थमुक्तंमायांप्रतिषिध्यंअनिर्भूयस्वतंत्र
एवमद्भुतत्वमाहमायांपुरुषत्वमनुष्यनाद्यमुपेत्यतस्यांमायायांतिष्ठन्अपरिशुद्धइवरागादि
मानिवरामकृष्णाद्यवतारैस्तथाप्रतीयसेतेनवानित्यर्थः।अन्येत्वविद्योपाधजेमायाभिन्नता:
द दृष्टवांश्च शुद्धंस्वधाम्न्युपरताखिलबुद्ध्यवस्थंचिन्मात्रमेकमभयंप्रतिषिध्यमायां।२।
तिष्ठंस्तयैवपुरुषत्वमुपेत्यतस्यामास्तेभवानपरिशुद्धइवात्मतंत्रः।२६।क्व चि ज ऊ वुं
॥ त्वंनतेवजमनंजनरूढपोधोत्कर्मण्यवग्रहधियोनभवन्विदामः।धर्मोपलक्ष
णमिदंत्रिवृदध्वराख्यंज्ञातंयदर्थमधिदैवमदोव्यवस्था:।२७॥ २७
संस्मरंति।अतस्त्वमेवेश्वरोनकद्दादयइतिभावः।अतएवैमांत्तेदद्दसिंनभगवान्वारयिष्यति(
अरुद्रब्रह्मावशर्वेश्चजगतःकारणंपरोद्भूत्पादिना।तच्चिज्ञोपिस्वस्यापराधंपरिहरंतःस्तु २७
वंति।तत्त्वमिति।॥ भोअजनंजनउपाधिमलशून्य।यद्यपित्वमेवब्रह्मादिदेवतारूपःतथापि ५
नंदीश्वर[illegible]भवान्कर्मण्येवदुराग्रहधियःसंतोवयंतवतत्वंनविद्मः।किंतुधर्मस्यापूर्वस्योप
लक्षणंतंत्रिवृत्त्रयीप्रतिपाद्यंअध्वराख्यंतवरूपंअस्माभिर्ज्ञातं।कीदृशंयदर्थंयस्यसिद्ध
येअधिदैवतंदेवताधिकारेणअदोव्यवस्थाअस्मद्व्यवस्था:अत्रइत्यमेघ्नंदेवतानान्येत्येवैतत्=

१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तानि जन्मानि इत्यर्थः। यद्वा। प्रवक्ष्यामि इत्याख्याति। एडागमाद्यन्तावन्तावार्थः। यदर्थे अदः इदं इद्वा
अधिदैवं रूपं विशेषेण। आलस्यवानस्मी त्यर्थः। सदस्यापास्तु निरीक्ष्य वरेद्धा ध्रुवे धनलोभेनेनस्ववृत्ति
मनुवित्तं अनुतप्ता विरक्तिमा शास्त्रानास्तु वेति जगदीश्वरं ॥२७॥ ७॥
हे शरणद आश्रयप्रद तत्प्रत्यद्य निम्नं संसारमार्गे वर्तमानो रक्षणीयात्यार्थः सम्मूढः ते पादौकः त्वत्

स द स्या ऋ चुः ॥ उत्पत्य धन्यशरण उरुक्लेशदुर्गेऽन्तकोग्रव्यालान्विष्टे विषयमृगतृष्ण्या
त्मगेहोरुभारः। द्वंद्वश्वभ्रे खलमृगभये शोकदावेऽज्ञसार्थः पादौकस्ते शरणद कदा याति
कामोपसृष्टः ॥२८॥

स्वरूपं निवासं कदा यास्यति। अशरणे। विश्रामस्थानशून्ये। उरुक्लेशा एव दुर्गमस्थानानि यस्मि
न्। अन्तक एव उग्रो व्यालः तेनान्विष्टे लक्षीकृते। विषयरूपा मृगतृष्णिका यस्मिन्। आत्मा अहं
कारास्पदं शरीरं मम तास्पदो गेहं च एते एव उरुभारो यस्य सः। द्वंद्वानि सुखदुःखादीन्येव श्वभ्राणि
गर्ता यस्मिन्। खला एव मृगा व्याघ्रादयः। तेभ्यो भयं यस्मिन्। शोक एव दावाग्निर्यस्मिन् कामे
नोपसृष्टः पीडितः श्रीरुद्रस्तु। पूर्वं मम निंदकः महात्मा आसीत् इदानीं तु लानगणज्ञामीत्याह
न चेति ॥२८॥

अशिखाकामेन अस्मत्कैर्त्निः कार्मैः रवितधियं अनिनिवेशितवित्तं अविद्योविद्याहीनोलोकः
यदिअपविष्टं आचारत्रंसमोजल्पतितत्जल्पनंतवमः परोनुग्रहः त्वत्पराणांवानेनुग्रहस्तेन
तन्निंदादिनमणजामि। नगुरुस्तुत्स्वभावतस्त्वज्ञानहीनाजीवात्रतोज्ञानकृतंममदुश्चेष्टितंन्दा
मस्वेत्याहायन्मामजेति।।१७।। आत्मन् आत्मनिश्रुतं अनुगतैतवतत्वंनविंदंतिप्रणतानामात्मावंधुम्

श्री रुद्र उवाच।। तववरदवरांघ्रावाशिखेहाखिलार्थेह्यपिमुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणी
योयदिरवितधियंमाविधलोकोपविष्टंजपतिनगणयेतत्त्वत्परानुग्रहेण।। दत्त गुरु
वाच।। यस्मान्जनागहनजापरितात्मबोधाब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसिस्वपंतः। नात्मन्नृश्रु
तंतवविदंत्यधुनापितत्वंसोजप्रसीदतुत्तवानूप्रणतात्मबंधुः।१८।। ब्रह्मोवाच।। नैतत्स्वरू
पंभवतोस्तोपदार्थभेदग्रहैः पुरुषोयावदीक्षेत। ज्ञानस्यवार्थस्यगुणस्यवाश्रयोमाया २८
मयाद्व्यतिरिक्तोसतत्स्तुतं।।१९।।

आब्रह्मादयोनविदंतीतिनगुणोक्तेतदस्मन्मानोब्रह्मातत्वज्ञानमाविः कुर्वन्नाह। नैतदिति
पदार्थभेदग्राहकैः इंद्रियैः गुणस्यइंद्रियस्यपद्यज्ञानार्थस्य कारणस्यप्रत्यादेः अतएव
अमतः मायामयात्व्यतिरिक्तोभवान्। इंद्रस्तु इंद्रियविषयः सर्वोपिमिथ्येतिब्रह्मणोक्तं
मन्यमान आह। इदमेति।।१९।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इदंनववपुरपिउपपन्नमिवनतु अपूर्ववदनिर्वृवनीजतजउपपन्नं। सुराणांविद्विषः त्वपजेती
तितयोतिः नुजदंडैरप्सन्निरूपलच्छितां अविजांपन्यः स्तुवंति। ७। यज्ञांजंलवयजनाजल्पांज
सुंकेनब्रह्मणापूर्वसृष्टाहिंयज्ञात्मनूयज्ञमूर्त्तेतन्नायज्ञनलिनकोत्पादृशानेत्रेणपुनीहिपवि
त्रकुरु। कथंनूतंयज्ञंत्रावशाजनोनशांतमेधंयवाःशेरतेयस्मिन्नृइतिशवशयनंस्मशानंतद्ध
दानादीह्निर्यस्त्सवासेशांतमेधःउपरतोत्सवः मेधशब्देनपशुहिंसाद्युत्सवोलक्ष्यतेयद्वाश
वमुदकंतत्रशेतइतितथापसंतन्नाजेतिकिंवोधनं। अथजस्तुकर्माण्यनुतिष्ठंतःतत्पुण्येनवत
इं कउवाच॥ इदमप्युतविश्वजनावनंवपुरानंदकरंमनोदृशां। सुरविद्विट्त्वपणैकदाजु
र्धेर्नुजदंडैकपपन्नमष्टभिः श्र ॥ प नभ क कुः॥ यज्ञांजंतवयजनाजकेनसृष्टा। विश्वस्तः
पशुपतिनाघदत्तकोपातू। तन्नस्त्वंशवशाजनोन्नशांतमेधंयज्ञात्मन्नलिनरुचादृशापु
नीहि॥ श्र अ प म क वुः॥ अ ननुतेतेनगावन्त्रविवेष्टितंयदात्मनावरसिकिकर्मनांजप
सो। विन्नूतजेयतउपसेदुरीश्वरीनमन्यतेस्वजमनुवर्त्ततीनवान्। ।२४।
तफलेनयुज्यतेनावतिनुतदूनावमालब्दपाविस्मिताः स्तुवंति। अनन्वितमिति। ८। हेनगवन्तेवि
वेष्टितं अनन्वितं अवष्टमानंयघस्मान् आत्मनास्वजंकर्मीवरसि। अनुतिष्ठति। तैः कर्मनिर्मो
सार्वविन्नत्किकस्त्ताम्ति। यामित्पर्थः। नवांस्तुस्वजमेवानुवर्त्तमानंनमन्यतेनाद्रियते॥ तस्मांस्तु

तत्कथा सुखमाकिंनंदलक्षणवर्त्तितिकृत
प्राप्ति। ।८।

चं.टी.
२८
अजन्नामनोवारणः त्वत्कथैवमृतंप्रभुरूपीयूषंतन्मेजानदीतस्यां अवगाढः प्रविष्टोदावाग्नि
तुल्यसंसारतापेनसंस्मरतिस्मिनवर्ततोनिर्गच्छतिब्रह्मसंपन्नवन्नब्रह्मैकंप्राप्तइवयजमानीद
त्तपत्नीस्तोतिा २५ तेस्वागतेमहद्भाग्यमभंजातं हे अधीशयथाशिरस्त्राहीनः कबंधमात्रः पुरु
षोंगैः करचरणाद्यवयवैः शोभतेनैरपिनशोभतेतथात्वांविनाप्रजाजायैगेहैर्मखैवानशोभंते। अ
तोनः स्त्रियाप्तसहप्राजस्व। त्वङ्गतान् कुर्वित्यर्थः। लोकपालास्त्वीश्वरत्वाभिमानरूपाः न
स्ति २६ ऊचुः॥ अजंत्वत्कथामृतपीयूषनद्यांमनोवारणक्लेशदावाग्निदग्धः तृषा
र्तीवगाढोनसंस्मारदावंननिः क्रामतिब्रह्मसंपन्नवन्नः २७ प्र स्तु ति उ वा चा स्वा
गतंतेप्रसीदेशतुभ्यंनमः श्रीनिवासस्त्रियाकांतजाहि नः। यमृतेधीशनंगैर्मखैः
शोभतेशीर्षहीनः कबंधोयथापूरुषः २८ लो क पा ला ऊ चुः दक्ष कित्वेदंप्रसस्तप्र २८
हेस्त्वंप्रत्यकदृशाद्वश्यतेयेनदृश्यंमाजायाभात्तवदीजाहिन्नमन्यस्त्वंपस्यः पंचवि
तोदितिस्तैः २९॥
गवतस्तवतत्त्वमपश्यंत ऊचुः २ दक्षः किन्नदृष्टइत्यर्थः। कुतः अस्माहैः पुंस्त्वमाविष्टलिं
गत्वात्। अस्मत्प्रकाशादृ पात्रिर्देशिः इंद्रियैः अजंतावः स्पृष्टचित्तानांत्वंस्पृष्टस्त्वमृत्वा
त्वाभिर्। अस्माकंनुवाहिमुखेंद्रियाणांपंचमित्तिपलत्तितोजीवविशेषदृश्यावत्तासि। अतस्त्व
मस्मदिंद्रियगोचरोनाभवन्नासि। धियामसमजीवितमिति। योगेश्वरास्त्वत्तेदेनभक्तमामनुग्रह
नात्कंमन्यमानाः स्वामिन्नत्यतावेनभजतामप्यनुग्रहं प्रार्थयमानास्तुवंतिष्टयानितिहा
स्याः २०॥

विश्वात्मनि परब्रह्मणि त्वजिय आत्मनः पृथक्त्वं नेत्तत्र। अमुतः अमुष्यादनः तेष्वनेसोनास्ति॥
आत्मनो जीवान् पृथक् नेत्तेनेति वा हे वत्सल। नकोपिष्ठा अनन्यदृष्टया तत्त्वा अव्यानिवारित्तस्मा
येन केनेति तान् अनुगृह्णासीत्यर्थः। अस्यानिवारिणी तत्त्वितः कथं स्यात् न जननी जानो बहुत्वादित्या
शवमहः। जगादिति। ८॥ जगदुद्भवादिषु निमित्तेषु देवता जीवा दृष्टास्तान् बहुधा विद्यमाना गु
योगेश्वरा जगुः॥ त्रिपानं तेन्योस्त मुतस्त्वजिष्व नेता विश्वात्मनी द्वेन्न पृथगग आत्म
नः अस्माविन्नत्येशत जो पधावतो अनन्यदृष्ट्यानुगृह्णाण वत्सल। ३९॥ जगदुद्भवस्थिति
लजेषु देवतो बहु विद्यमान गुण जात्ममाजजा। रवितात्मत्तेद मतजेम्चस्तंस्वरूपा विवर्त्ति
तत्तेममगुणात्मिनेनेनमः॥ ४४॥ नमस्तेश्रितसत्त्वाय धर्मादीनां च सूतये। निर्गुणाय च यत्काष्ठां
नाहं वेदापरेपि वा ४१॥ शद्ब्रह्मण उवाच॥ १ नि २

णाय स्वपातः तजास्वमाजमात्मनिस्वरूपे रवितावहेदिते दमतिर्येन तस्मै स्वयं स्वरूपा केवल
स्व स्वपाय स्वानिनविनिवर्त्तितो नेद स्वमो गुणाश्च तद्धितय आत्मनियेन तस्मै। शद्ब्रह्मस्तोति।
शद्ब्रह्मण उवाच। ८॥ नमस्तेश्रितं स्वीकृतं सत्त्वं येन। अतः नकादिफलप्रस्माविते। ननु सत्त्व
गुणत्वं निर्गुणत्वं च एकस्य कथमित्याशयेनाह। यस्य काष्ठां तत्त्वं नाहं वेद्मि अपरे ब्रह्मादयश्च
नविदुः। तस्मै अनिरुद्धयज्ञमूर्त्तिप्रणमति। ६४॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सटी. २०

यस्यतेजस्मात्सुमतास्मिद्धिप्रदीप्तंतेजोयस्य। सोहंप्रशस्तेऽध्वरेहविर्विह्वामि। तंवयज्ञिजेयज्ञाज
हितंपालकं यज्ञंयज्ञमूर्त्तिपंचविधस्वमेतरेणकस्युत्तं। सएवयज्ञः पंचविधः अग्निहोत्रं।द
र्शपौर्णमासौ।चातुर्मास्यानि।पशुसोमइति।पंचभिर्यज्ञमंत्रैः स्विष्टंसुपूजितं।तथाचश्रुतिः।
आश्रावयेतिचतुरक्षरं।यजेतिद्व्यक्षरं।येयजामहेतिपंचाक्षरं।द्व्यक्षरोवषट्।सप्तदशसंविचतुर्भि

अविदिंउवाच यत्तेजस्माहंसुमतास्मिहतेजोहव्यंवह स्वध्वरं आज्यप्राप्तिंहोतंयज्ञिजंपंच
विधंचपंचभिःस्विष्टंयजुर्भिःप्रणतोस्मियज्ञं।४२। देवाक्षरेषु॥ पुराकल्पापायेस्वकृत
मुदरीकृत्यविकृतंत्वमेवाग्रस्तस्मिन्सलिलउरगेंद्रा।धिशायने। पुमान्शेषेस्मिन्द्वैरह
दिविमृशिताध्यात्मपदविःसरवाग्रात्पणोर्यःपथिमरास्तिनत्यानवास्तिनः।४३।

अथ तुम्ब्रुवहाम्यांप्रवक्ष्यामिरेवचवाह्वतेनपुनर्ध्यानंतस्मैयज्ञात्मनेनमः।४४। सत्यंवयंदेवाः त ३०
पापिजगादाग्रंतप्तोः त्वमेवनान्यः कश्चिदित्याहुः पुरेति।कल्पापायेप्रलयविकृतंकार्यजातं 3.
उदरीकृत्यसर्वंहत्वात्वमेवाग्रः पुमान्उरगेंद्रएवअधिकंशयनंशय्यातस्मिन्शेषेशयनंक
रोषि।सिद्धेर्जनलोकादिवासिभिः विमृशिताविचिंतिता अध्यात्मपदवीज्ञानमार्गोयस्यसत्वए
वचेद्रदानी अरणोः पथिवरास्ति।प्रत्यक्तोस्मि।अवस्थिरत्वास्मि।४४।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अहमेव आत्ममायां अधिष्ठाय जगत्सृष्ट्यादिकुर्वेन्सर्वसर्वेशः क्रियो जितोऽसंज्ञां धारजामि ॥७॥
तस्मिन्केवले अद्वितीये समानासमानजातीय भेदरहिते ब्रह्मणि मजि ब्रह्मरुद्रौ भूतानिजेदिना
नः परस्पतीत्यर्थः। विद्वांस्तु नेदं न पश्यति इत्यर्थः। तेषां हृदयांतरमाहप्ययेति ॥७॥ तस्मादेवमेकं पश्यन्
भूतानां भवतीत्याह। प्रजाणामिति ॥७॥ प्रजाणां एको नायः स्वरूपं येषां। हे ब्रह्मन् दक्ष ॥७॥ स्वेन
आत्ममायामधिष्ठाय अहं गुणमयी द्विजाम्ना जगत् हरन् किंचिद् भेदं संज्ञां कृतो चिती॥
॥५१॥ तस्मिन् ब्रह्मण्य द्वितीये केवले परमात्मनि। ब्रह्मरुद्रौ च भूतानि जेदेनाज्ञोनुपश्यति।
॥५२॥ यथा पुमान्न स्वांगेषु शिरःपाण्यादिषु क्वचित्। पारक्यबुद्धिं कुरुते एवं भूतेषु मत्परः ॥
॥५३॥ प्रजानामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदां। सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन्स शांतिमधिगच्छति ॥५४॥
मे ॥[illegible]॥ एवं भगवतादिष्टः प्रजापतिपतिर्हरिं। अर्चित्वा क्रतुना स्वेन देवानुभय
तापजन्। ॥५५॥ रुद्रं च स्वेन भागेन ह्युपाधावत्समाहितः॥ कर्मणा उदवसानेन [illegible]
सोमपानितरानपि ॥५६॥ उदवस्य सहर्त्विग्भिः सस्नाववभृथं ततः। तस्मा अप्यनुभावेन स्वे
नैवावाप्तराधसे ॥५७॥
क्रतुना त्रिकपालेन अनंतरं अंगौः प्रधानेन वा ॥७॥ स्वेन भागेन यज्ञावशिष्टेन उदवस्य तेस्म माप्य
ते अनेनेतु उदवसानं तेन कर्मणा सोमपान् इतरानपि उपाधावत् संतोषितवान् ॥७॥ उदवस्य क
र्मसमाप्य अवभृथस्नानं यथा तथा स्नातवान्। स्वेनैवानुभावेन आप्तराधसे प्राप्तसिद्ध
ये ॥७॥

चन्दी ३२

आहं केतजेतेस्म। अनन्यत्वावानेः एकैवगतिर्यस्तं प्रलयकाले सुप्ताशक्तिः ईश्वरमिव ॥७॥ बृ
हस्पतेः शिष्यात् उद्धवात् मत्वा भगवतात् मज्जाये नेत्रेण श्रुतः ॥७॥ परं पवित्रं यः आकर्ण्य अनुकी
र्तयेत् धुनोत्यघं कौरव स आत्मनः परस्यापि अघं संसारदुःखं नं सर्वं धुनोति। बालजनितवा

धर्म एव मतिं दत्वा त्रिदशास्ते दिवं ययुः। एवं दाक्षायणी हित्वा सती पूर्वकलेवरं ॥ यज्ञे हि
मवतः क्षेत्रे मेनायामिति मुश्रुमः ॥५॥ तमेव दयितं भूय आवृङ्क्ते पतिमम्बिका। अनन्य
भावैकगतिं शक्तिः सुप्तेव पूरुषं ॥५॥ एतद्भगवतः शम्भोः कर्म दक्षाध्वरद्रुहः। श्रुतं भा
गवताच्छिष्यादुद्धवान्मे बृहस्पतेः ॥६॥ इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं यशस्यमायुष्य
मघौघनाशनं। यो नित्यदाकर्ण्य नरोऽनुकीर्तयेत् धुनोत्यघं कौरव भक्तिभावतः ॥६॥ इ

ति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे दक्षयज्ञविध्वंसनो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ स ॥ ३२

मैत्रेय उवाच ॥ सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः। नैते गृहान्ब्रह्मसुता ह्यावसन्नू
र्ध्वरेतसः ॥१॥

अस्मिन्नध्याये कार्यः ॥७॥ इति चतुर्थे सप्तमोऽध्यायः दक्षकन्यान्वयेप्राप्ता दक्षयज्ञकथोदिता।
मनुपुत्रान्वये प्राप्ता ध्रुवचर्याथ पंचभिः ॥ १ ॥ अस्मिन्गुत्त्दारोक्ति रोषमत्सरतः पुरात्। निर्ग
तेन ध्रुवेणाहून यस्तातो वरणं हरेः ॥ के ॥ एवं तावन्मनुकन्यान्वयेजातिरेवमरीच्यादीनां ब्रह्मपुत्राणां
वंशा वर्णिताः तत्रावशिष्टं किंविदाह। ॥५॥ नायमनन्नाश्रिताः ऊर्ध्वरेतसो नैष्ठिकाः। एतस्तेषां
वंशो नाजायत् अधर्मोपि ब्रह्मपुत्रः तस्य वंशमाह मृषेति ॥२॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

देनःपरप्रतारणं।मःजातदुवितांवेष्ठा।तयोःसोदरयोरपिदांपत्यं।अधर्मांशतयाएवमुपर्यपिअ
प्रजःअपुत्रः॥छ॥निःकृतिःशठतायतूयान्या।कलिःकलहः।तस्यास्वस्याउरुक्तिश्चेत्यर्थः॥छ॥या
तनातीव्रवेदनानिरयःनरकः॥छ॥प्रतिसर्गोअनुसर्गएवायद्वाप्रतिसर्गःप्रलयः।अधर्मस्य
प्रलयहेतुत्वात्।प्रतिसर्गाख्यो।एनमधर्मवंशंपुण्यमिति।वर्जनद्वारापुण्यहेतुत्वात्॥छ॥ मनोःपुत्र
मृषाधर्मस्यपत्न्यासीद्दंभंमायांचशत्रुहन्।असूतमिथुनंततुनिर्ऋतिर्जगृहेप्रजः॥२॥
तयोःसमभवल्लोभोनिकृतिश्चमहामते।ताभ्यांक्रोधश्चहिंसाचयदुरुक्तिःस्वसाकलिः॥३॥
दुरुक्तौकलिराधत्तभयंमृत्युंचसत्तम।तयोश्चमिथुनंजज्ञेयातनानिरयस्तथा॥४॥ संग्र
हेणमयाख्यातःप्रतिसर्गस्तवानघ।त्रिःश्रुत्वैतत्पुमान्पुण्यंविधुनोत्यात्मनोमलं॥५॥
अथातःकीर्तयेवंशंपुण्यकीर्तेःकुरूद्वह।स्वायंभुवस्यापिमनोर्हरेरंशांशजन्मनः॥६॥ प्रि
यव्रतोत्तानपादौशतरूपापतेःसुतौ।वासुदेवस्यकलयारक्षायांजगतःस्थितौ॥७॥ जा
येउत्तानपादस्यसुनीतिःसुरुचिस्तयोः।सुरुचिःप्रेयसीपत्युर्नेतरायत्सुतोध्रुवः॥८॥
एकदासुरुचेःपुत्रमंकमारोप्यलालयन्।उत्तमंनारुरुक्षंतंध्रुवंराजाभ्यनंदत॥९॥
वंशंहरेरंशोब्रह्मा।तस्यांशात्स्वायंभुवजन्मयस्य॥छ॥जगतोरक्षायांस्थितौ॥छ॥सुनीतिःसुरुचि
श्चजायेतयोर्मध्येतयोःप्रेयसीपत्युर्नेतरायत्सुतोध्रुवःपंचवर्षाप्रियवत्सःउपाधिःसुरु
चेःपुत्रमुत्तमसंज्ञंलालयन्॥छ॥

ध्रु॰टी॰ ३४ तथांकारोहणं विकीर्षमाणं ।गर्वोक्तिमेवाहत्रिजिः ।६। नृपतेर्धिष्ण्यमारूढवान्नारोढुमर्हति ।नगृही
तोस्यतनं ।नपात्मजोपित्रयान्नारोढुमर्हति ।७। पुरुषमीश्वरं ।८। मिषंतं पश्यंतं ।मन्त्रिवा वंकु
ठितवाव ।९। उद्रुस्स्व्याशरोप्य श्रुतं स्तुरजनमुखात्तथ्यं चा ।१०। शोकएवदावाग्निः तेन ।दावाग्नि
तथा विकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवं ।सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमानातिगर्विता ।१०॥
सुरुचिरुवाच ॥ नवत्सनृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति ।नगृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि
नृपात्मजः ।११। बालोसि बत नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतं ।नूनं वेद भवान्यस्य दुर्लभेर्थे
मनोरथः ।१२। तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे ।गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीछसि
नृपासनं ।१३। मैत्रेय उवाच ॥ मातुः सपत्न्याः सदुरुक्तिविद्धः श्वसन्रुषा दंडहतो य
थाहिः ।हित्वा मिषंतं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः प्ररुदत्सकाशं ।१४। तं निःश्वसंतं स्फुरि ३२
ताधरोष्ठं सुनीतिरुत्संग उदूह्य बालं ।निशम्य तत्पौरमुखान्नितांतं सा विव्यथे यद्गदितं 33
सपत्न्याः ।१५। सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोकदावाग्निना दावलतेव बाला ।वाक्यं सपत्न्याः
स्मरती सरोजश्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह ।१६। दीर्घं श्वसंती वृजिनस्य पारमपश्यती
बालकमाह बाला ।मामंगलं तात परेषु मंस्था भुंक्ते जनो यत्परदुःखदस्तत् ।१७॥
गता लतेवाग्निषिता सा बाला विलापं चकार ।८। वृजिनस्य दुःखस्य ।अमंगलमपराधं प
रेषु मामंस्थाः ।यत्परतः परेभ्यो दुःखं ददाति यः सः स्वदत्तमेव दुःखं भुंक्ते ।१७॥

दुर्लेगाग्रामस्यात उदरे गृहीतः। तस्या एव स्तन्येन वृद्धश्च। दुर्जेगात्वमेवाह। या स्मामिडस्यातिर्न्द्रपतिर्जो
र्यैतिवोढुं स्वीकर्तुं विलज्जते। वा शब्दाद्दासीत्वमपि ॥७॥ पितृत्वार्यत्वेन मात्रा सम मातुः सपत्नीत
यापि यद्दुर्ते तपसा राध्यपुरुषमित्यादि तत्र अतिष्ठकुतः अधाम्नस्त्वं यदीक्ष्यमितो ॥७॥ परिवर्य
निषिव्या विश्वस्य तत्रावनाज्जपालनाज्जन्त्र तान्स्वीकृता गुणा निपत्तिः स च गुणाधिष्ठानं येन तस्य।
सत्वं सुरूपानि हिलिं तवान्मे यदुर्लभाजा उदरे गृहीतः। स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यं ता
यैतिवावोढुमिदुम्पातिर्मा ॥१८॥ अतिष्ठतत्रात विमत्सरस्त्व मुकुन्द समात्रा यदपि व्यलीकं आ
राधयाधोक्षजपादपद्मं यदीक्ष्यसे धाम्स्वनमुत्तमोयथा ॥१९॥ यस्यांघ्रिपद्मं परिचर्य वि
श्वविभावनाय्यात्तगुणाभिपत्तेः। अजोध्यतिष्ठत् खलु पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्वसनाभि
वंद्यं ॥२०॥ तथा मनुर्वो भगवान् पितामहोयमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः। इष्ट्वाभिपेदे दु
रवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्यमुतापवर्ग्यं ॥२१॥ तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृगप
पदाब्जपद्धतिं। अनन्यभावे निजधर्मभाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पुरुषं ॥२२॥ य
जितश्वात्मा मनः श्वसनप्राणश्च ये ये स्तेरभिवंद्यं ॥७॥ एकमत्या। सर्वान्तर्यामिद्रष्टृ स्वामि मृग्यपदाम्बुजे।
... पद्धतिर्मार्गो यस्य तमेवाश्रयाशरणं भज। भेतान्तनन्यभावात्परस्मिन्नवोयस्य तस्मिन्नानि
जधर्मैर्भावितेशोधिते तमेव तत्पनेन मनसवितं सर्वान्तमत्वं प्रपंचयति ॥७॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चं॰टी
३४

हस्तेन गृहीतं दीपवत्स्मेयस्माद्दूतैरैर्ब्रह्मादिभिः ॥७॥ संजल्पितं विलापं ततः अर्थेस्यागमेयमस्मात् ।
तथाहं तं च यश्चात्कृपि ॥७॥ विस्मितश्च पुत्रं नदेवाह ॥८॥ अहो तेजः प्रभावः ॥९॥ विकल्पे मानापमा
नापमाने विवेके सत्यापि भिन्नानस्मीति किंतु मोह कल्पिता एवेत्यर्थः । कुतः । यस्तु खं दुःखं वाङ्गितंत
नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनादुःखच्छिदं तेमृगाम्यामि कं वना योमृगपतेर्हस्तगृहीतपद्मपा
श्रिश्रेतरे रंगाविमृग्यमाणाम्या ॥२३॥ मे त्रेपत्तवा वा ॥ एवं संजल्पितं मातुराकर्ण्य पार्थो गमं ववः ॥ सन्नि
यम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् ॥२४॥ नारदस्त्वद्भुताकर्ण्य ज्ञात्वा चास्य विकीर्षितं ॥ स्पृष्ट्वा
मूर्द्धन्य वच्छिन्न पाणिना प्राह विस्मितः ॥ २५ ॥ अहो तेजः क्षत्रियाणां मानजं गाममृष्यतां बालो
प्ययं हृदा धत्ते यत्समातुरसद्वचः ॥२६॥ ना रद उवाच ॥ नाधुनाप्यवमानं ते सम्मानं वापि
पुत्रक । लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ॥२७॥ विकल्पे विद्यमानेपि न ह्यसंतोषहेत
वः । पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्मभिः ॥२८॥ परितुष्येत्ततस्तात तावन्मात्रेण पूरुषः ।
दैवोपसादितं यावद्वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः ॥२९॥ अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि । यत्प्र
सादं स वै पुंसां दुराराध्यो मतो मम ॥३०॥
निजकर्मभिरेवत्वत्यति । यतः । उपशमोपदेशेन निवर्त्तयति । परितुष्येदिति सार्द्धैः ॥२८॥ ईश्वरगतिं
वीक्ष्य ईश्वरानुकूलैर्विना नोद्यमात्फल हेतव इति ज्ञात्वा दुःकरश्च तवायमुद्यम इत्याह । अथ
यो गेति सार्द्धेन यं ॥२९॥ [illegible] रुरुत्ससि प्राप्तुमिच्छसि ॥३०॥ ३१

३४

निःसंगोनतीव्रयोगयुक्तेनसमाधिनामगसंतोपियस्यपदवीमार्गेनविदुःसदेवोदुराराध्यः ॥ ७ ॥ श्रेजस्संका
लेष्टस्थये ॥ ७ ॥ सुखदुःखयोर्मध्ये सुखंसतिपुण्यंक्षीयते दुःखेसतिपापंक्षीयतइत्यात्मानंतोषयन्
न् तमसःपारंमोक्षंप्राप्नोति ॥ किंच ॥ ७ ॥ गुणैरधिकात्पुंसः प्रतिद्वेषोज्ञादिपंचमी ॥ तंदृष्ट्वाप्रीतिंकुर्यात् न
वमन्यामित्यर्थः ॥ अनुक्रोशंकृपांलिप्सन्ननुतिरस्कारंसमानान्मैत्रीनतुस्पर्द्धां ॥ ७ ॥ मूल ४ अथापिमेवि
मुनयःपदवीयस्यनिःसंगोनोरुजन्मभिः ॥ नविदुर्मृगयंतोपितीव्रयोगसमाधिना ॥ २१ ॥ अतोनि
वर्त्ततामेषनिर्बंधस्तवनिष्फलः ॥ यतिष्यतित्तवान्कालेश्रेजसांसमुपस्थिते ॥ २२ ॥ यस्ययद्दैवविं
हितंसतेनसुखदुःखयोः ॥ आत्मानंतोषयन्देहीतमसःपारमृच्छति ॥ २३ ॥ गुणाधिकान्मुदंलि
प्सेदनुक्रोशंगुणाधमात् ॥ मैत्रींसमानादन्विच्छन्नतापैरभिभूयते ॥ २४ ॥ ध्रुव उवाच ॥ कोपं
शमोऽत्तावताम्सुखदुःखहतात्मनां ॥ दर्शितःकृपयापुंसांदुर्दर्शोस्मद्विधैस्तुयः ॥ २५ ॥ पदं
तुवनोत्कृष्टंजिगीषोःसाधुवर्त्ममे ॥ ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितं ॥ २६ ॥ नूनंत्वंवा
न्भगवतोयःसंमजःपरमेष्ठिनः ॥ वितुदन्नटतेवीणांहितायजगतोर्कवत् ॥ २७ ॥
मूल ४४
नीतस्यच्छात्रंवोरमुपेयुषः सुरुच्यादुर्वचोबाणैर्नभिन्नेश्रयतेहृदि ॥ क्षात्रंस्वभावंप्राप्तवतः अतए
वाविनीतस्यदुर्वाक्यबाणैर्भिन्नेहृदिनश्रयतेनतिष्ठति ॥ ७ ॥ अन्यैरनधिष्ठितंत्रिभुवनउत्कृष्टंप
दंजेतुमिच्छोर्मेसाधुवर्त्ममार्गंब्रूहि ॥ ७ ॥ अंकजइतिपाठेऽङ्कात्जातोयोनारदःसभवान् ॥ तंत्रीलिं
गविक्दन्वादयन्हितायाटति ॥ ७ ॥ २७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चन्री
३५

निःश्रेयसस्तस्मात्तिष्ठेत्तस्य पंथाः को मा वित्याह। भगवान्वासुदेवः अत एव तं भज। ।४०। मधुवना
ख्यं तत्पोवासयत्र मधुवने। ।४१। अध्यजनाद्यत्तवे पि इत्यत्र ननु विना नियोगपानि देवतानमस्कारा
मे ।त्रेयस्व वाचं॥ इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा। प्रीतः प्रत्याह तं बालेस्मद्वाक्यमनुकं
पया। ।४१। ना ।रदउवाच॥ जनन्याभिहितः पंथाः सदैव निःश्रेयसस्य ते। भगवान्वासुदेवस्तं
भज तं प्रवणात्मना। ।४२। धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः। एकमेव हरेस्तत्र का
रणं पादसेवनं। ।४३। तत्तात गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि। पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नि
त्यदा हरेः। ।४४। स्नात्वानुसवनं तस्मिन्कालिंद्याः सलिले शिवे। कृत्वोचितानि निविशन्नात्म
नः कल्पितासनः। ।४५। प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेंद्रियमनोमलं। शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्म
नसा गुरुणा गुरुं। ।४६। प्रसादाभिमुखं शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणं। सुनासं सुभ्रुवं चारुकपो
लं सुरसुंदरं। ।४७। ३५

दीनि कृत्वेति यमनियमानुक्तं। आसनकल्पनं च कुशादिभिः स्वस्तिकादिभिश्च ।४५। प्राणेंद्रिय
मनस्तां मलं वा बलं वा व्युदस्येति प्राणायामप्रत्याहारौ। धारणामाह। अभिध्यायेदित्यादिस
द्भिः। गुरुणा धीरेण मनसा। गुरुं श्रीहरिं ।४६। सुतुं श्री हा ऽ सुरेषु सुंदरं। ।४७।४८।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रमणीयानि अंगानि यस्य। अंगशब्देन चरणावर्द्धचरणं। ऽरुणे अंगे चरणे धारयतीति तथा नेत्रऽरुणमो
र्द्धचरणं वा धारयतीति वा नमतां सुखकरे यच्छानन्मोचनं। सर्वपुरुषार्थनिधिमित्यर्थः। ॥ पुरुषं
पुरुषलक्षणयुक्तं। ॥ कौस्तुभस्यानुरणं ग्रीवायस्य। ॥ कांचीकलापेन पर्यस्तं। परिवेष्टितं मनो
तरुणं रमणीयं नाम अरुणोष्ठे चरणाधरं प्रणताश्रितजनानां शरणं करुणार्णवे। ४६। श्रीवत्सां
कं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनं। शंखचक्रगदापद्मैरन्वितं चतुर्भुजं। ४७। किरीटिनं कुंडलि
नं केयूरवलयान्वितं। कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससं। ४८। कांचीकलापपर्यस्तंल
सत्कांचननूपुरं। दर्शनीयतमं शांतं मनोनयनवर्द्धनं। ४९। पद्माननमतिश्रेष्ठविलसज्ज्ञं
समर्चितं। हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितं। ५०। स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरा
गावलोकनं। नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभं। ५१।

नयनवर्द्धनं हर्षकरं। ॥ हृत्पद्मकर्णिकायां धिष्ण्यं स्थानं यस्य। तदाक्रम्य सम्यग्वर्तमानमात्म
नि मनसि स्थितं ध्यानमार्गे स्मयमानमिति। ॥ नियते प्रागुक्तया धारणया सुस्थिरेणाऽतए
व एकभूतेन। एकाग्रेण। धारणोक्तानि विशेषणानि ध्याने पिण्डरूपाणि यन्त्रा यथोक्तमात्रमे
वोक्तं भक्तमेकादशस्कंधे नान्यानि विंतयेदृढमंः सुस्मितेत्ताव जेनसुखमिति। समाधिमाह। ए
वमिति। ॥

व.टी
२६

तद्वर्णशीर्षं समापन्नं स्मरन्॥४७॥ जपेन्मंत्रं॥४८॥ इत्याद्यैर्वा ह्यम्भः सलिलैरिति॥४९॥ शस्तैर्दूर्वांकुरैरन्यैर्देवा
मुकैर्न्नृसंत्वचा॥ दिभिः॥ अधिष्ठानमास्ते॥५०॥ लब्ध्वास्यं पाद्यद्रव्यमयीं शिलादिनिर्मितां॥ पूजास्त

एवं नाववतोत्तरूपं स्मृत्वा तद्ध्यायेत्तोमनः॥ निवृत्यापरमात्तद्वर्णं संपन्नं न निवर्त्तते॥५१॥ जपंश्चापर
मो गुह्यः स्मृतामीन्द्रपात्मजः॥ यं संपन्नरात्रं प्रपठन्पुमान्पश्यति खेचरान्॥५२॥ ॐ नमो भगव
ते वासुदेवाय॥ मंत्रेणानेन देवस्य कुर्याद्द्रव्यमयीं बुधः॥ सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभाग
वित्॥५४॥ सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः॥ शस्तांकुरैः शुकैश्चार्चेत्तुलस्या प्रियः
प्रान्ते तु॥५५॥ लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चां क्षित्यंबुद्यादिषु वार्चयेत्॥ आभृतात्मा मुनिः शांतो जितवा
ग्मितवन्यभुक्॥५६॥ स्वेच्छावतारचरितैरचिंत्यनिजमायया॥ करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्या २६
येद्धृदयंगतं॥५७॥ परिचर्या भगवतो यावत्यः पूर्वसेविताः॥ ता मंत्रहृदयेनैव प्रयुंज्या 36
न्मंत्रमूर्त्तये॥५८॥

कुर्णं हेतुनाह॥ आन्तरतात्मेत्यादिस्तार्द्धात्त्यां॥ आभृतात्माधृतचित्तः॥ मितं वर्णं भुंक्ते इति तथा॥८॥८
यत्करिष्यतीति तदानमिवावतारप्रादुर्भावात्॥८॥ पूर्वसेविताः सेवनं कारिताः कार्यत्वेन
विहिता इत्यर्थः॥ मंत्रहृदयेन द्वादशाक्षरेण॥८॥

२ एवमुक्त्वरी त्वामनोगतंयथात्तवलितथाकाम्यादिन्निर्भक्तिमत्पापरिवर्यमाणोधर्मार्थकामेषुयदन्नि
मतेतत्तुश्रेयोदिशतीतिद्विजोरन्वजः ॥ [विरक्तःश्चेद्गृहिजरतो त्तक्तियोगेनभूजसातंनिरंतरन्ना
चेनतजेत [illegible] विमुक्तये ॥ ६१ ॥ श्लो॰ २
एवंकाजेनमनसाव्यवसायमनोगतोपरिवर्यो [illegible] माणोभगवानूभक्तिमत्परिवर्यजा
॥ ५९ ॥ पुंसाममाजिनांमन्यकूनजतां नावर्द्धनं । श्रेयोदिशत्पन्निमते यत्कर्मादिषुदेहि
नां ॥ ६० ॥ इत्युक्तस्त्वंपरिक्रम्यप्रणम्यवन्द्यपादजः । ययौमधुवनंपुण्यंहरेश्चरणचर्चितं ॥ ६१ ॥
तपोवनंगतेतस्मिन्प्रविश्यांतःपुरंमुनिः । अर्हणेनार्हितोराज्ञासुखासीनउवाचह ॥ ६२ ॥ रा
जन्किंध्यायसेदीर्घंमुखेनपरिशुष्यता । किंवानरिष्यतेकामोधर्मोवार्थेनसंयुतः ॥ ६३ ॥
राजोवाच ॥ सुतोमेवालकोब्रह्मन्स्त्रैणेनाकरुणात्मना । निर्वासितःपंचवर्षःसहमात्रा
महान्कविः ॥ ६४ ॥ अप्यनाथंमात्मादंतप्नंकंटकांः । शांतंशयानंक्षुधितंपरिम्लानमुखंबा
बुजो ॥ ६५ ॥ अहोमेवतदौरात्म्यंस्त्रीजितस्योपधारयायोंकंप्रेम्णारूढंनाभ्यनंदमसत्
तमः ॥ ६६ ॥ श्रीनारद ॥ मामाशुचःस्वतनयंदेवगुप्तंविशांपते । तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृत्तेय
द्यशोजगत् ॥ ६७ ॥
विरक्तःत्तजेत । किमर्थंविमुक्तये ॥ ८ ॥ हरेश्चरणान्यांचर्चितंमेडितं ॥ ६ ॥ तर्हिकिंसत्कृतस्तमर्पितंअर्हणा
मर्च्चादिकंयस्मै ॥ ६ ॥ किंवानरिष्यतेननश्यतीतिस्मवितर्कः । प्रश्नः ॥ ७ ॥ मात्रासहनिर्वासितइतितस्या
अपिदुःखनादृतत्वात् ॥ ८ ॥ तस्मादंतिकिंचिन्नपादंनीत्यर्थः ॥ ९ ॥ यस्ययशोजगत्प्रावृत्तेव्याप्नोति ॥ ९ ॥

वनेव्रलन् ६

श्री नारदपञ्चरात्र ६

व·टी·
२७

विपुलयन् विस्मारयन् ॥[illegible]॥ ध्रुवे वा मधुवने किं मे रादित्यपेक्षायामाह ॥ तत्रेत्यादि ॥[illegible]॥ अनिमिषिक्तः स्न
त. यस्यां प्राप्तस्तां ॥[illegible]॥ कपित्थानि बदराणि च अशनं यस्य सो आत्मवृत्तिर्देहस्थितिः । तदनुसारे
ण ॥[illegible]॥ द्वितीयं च षष्ठानयन् इदं षद्विनयन् उपाधावदित्यन्वयः ॥[illegible]॥ प्रतिमायामस्मा स्मरन्मंकोवंत

मुद्दिष्टकरं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभो । एष त्वविरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव ॥६९॥ मै
त्रेय उवाच ॥ इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः । राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिं
तयत् ॥७०॥ तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीं । समाहितः पर्यचरदृष्यादेशेन
पूरुषं ॥७२॥ त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः । आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्ये र्च
यन् हरिं ॥७३॥ तृतीयं चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि । अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्स
माधिना ॥७४॥ चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि । वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन्
देवमधारयत् ॥७५॥ पंचमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः । ध्यायन् ब्रह्म पदैकेन
तस्थौ स्थाणुरिवाचलः ॥७६॥ सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेंद्रियाशयं । ध्यायन् भगव
तो रूपं नाद्राक्षीत्किंचनापरं ॥७७॥ आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरं । ब्रह्म धारयमा
णस्य त्रयो लोकाश्चकंपिरे ॥७८॥

पातिरेकं वक्तव्यमित्यर्थः ॥[illegible]॥ भूतानि शब्दादीनि इंद्रियाणि च आशेरतेयस्मिन् तन्मनस्त आ
कृष्य ब्रह्मध्यायन् ॥[illegible]॥ धारयमाणस्यमतः तस्य तेजः सोढुमशक्नुवंतः कंपिताः ॥[illegible]॥

= द्वितीयं च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने । तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्चयन् हरिं ॥

२७

ब॰री
३८
नवमेतु हरिंस्तु बालब्राते॰ नानूवराध्रुवः। प्रत्यागत्पाकेराड्राजंपित्रादत्तमितीर्यतो। १॥ एवं
गवद्धाकेनगातनजाः। ॥ नवैध्रुवः योगस्याविपाकेन दार्ढ्येनतीव्रजा। निश्चलतत्याारूढाधि दर
कंपुरस्कृतमपिपदांतर्द्दर्शित्वात् उपेनोनापश्यन्। तदा जगवतैवोत्तःस्वत्रूपमादर्शो। ऽपतस्ति
रोहितमुपलच्यब्युत्थितः सन्। तदवस्थंय हृदंतः स्फुरितंनाददर्शो। ॥ ऽगागतसाध्रुवः जाल
मे त्रैपतपाव॥ तएवमुत्सन्नतजात्कमे कृतप्रणामाःप्रयपुत्रिविद्यपेसहस्रशीर्षा
पितत्रेगकलमता मधोार्वनंतत्पदि हृदा जागतः। १॥ सवैधिप्पायोगविपाकतीव्रजा हृत्प
जकोशेस्फुरितंतडित्प्रभंतोतिरोहितंसहसैवोपलच्य वहिः स्थितंतदवस्थंददर्शो। २॥
तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षितावववंदतांगं विनिमय्यदंडवत्। हग्भ्यांप्रपश्यन्प्रपिवन्नि ३८
वार्भकः चुंवन्निवास्येनभुजैरिवाश्लिषन्। ३॥ सतंविवत्संतमतद्विदंहरिः ज्ञात्वाव्यवस्थव
स्थवहृदयवस्थितः। कृतांजलिंब्रह्ममयेनकंवुनापस्पर्शवालंकृपयाकपोले॥४॥
संभ्रमः विनमय्य आननंतहवा । मेयाहग् दृग्भ्यांप्रपिवन्निवपश्यन्नवदताऽस्येनपिवन्नि
वानुजान्यामाश्लिषन्निववंदतेल्पर्थः। ॥ विना तंतहुणान् वक्तुमिच्छंतं ऽतद्विदंस्तुत्पाद्य
ज्ञानंतं। ऽस्यध्रुवस्यसर्वस्यवहृदयवस्थितत्वात्ज्ञात्वाब्रह्ममयेनवेदात्मकेनशंखेन। ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्यांगुष्ठेन निपीडिता आक्रांता मही अर्द्धं ननाम। यमेंतके इति शब्दस्य नपुंसकत्वात् अंशं। शिनेर
नेदा बेवं सामानाधिकरण्यं इंद्रेण गजेंद्रेणाधि[illegible]नौर्यथा पदे पदे सव्यतो दक्षिणतश्च नमति तद्वत् अ
नदयाप्स्वर्प्यमाह। ७७। तस्मिन् ध्रुवे [illegible] स्थाने देवो विष्णुरात्मनः सकाशादनन्यया धिया स्वात्मानं
ददृश्य अनिध्याजति सति। किंच [illegible] प्राणे। द्वारं च निरुध्य विश्वमात्मन्येकीकृत्य। स्व प्राणनिरो
यदैकपादेन स पार्थिवार्भकस्तस्थौ [illegible]ष्ठनिपीडिता मही। ननाम तत्रार्द्धमिभेन्द्रधिष्ठिता तरी
व सव्येतरतः पदे पदे। ७८। तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया। लो
का निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिं। ७९। देवा ऊचुः। नैवं विदामो भग
वन्प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्वधाम्नः। विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं श
रण्यं। ८०। श्रीभगवानुवाच॥ मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्तयिष्ये प्रतियात स्वधा
म यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्मयि संगतात्मा। ८१। इति श्रीभागवते महापुरा
णे चतुर्थस्कंधे विदुरमैत्रेयसंवादे [illegible] अष्टमोध्यायः॥ ८॥

धे कृते विश्व
स्य प्राणनिरोधो जात इति भावः। ८०। एवं प्राणनिरोधं कदाचिदपि न विद्मः। अखिल
सत्वधाम्नः सर्वप्राणिशरीरस्य तस्मात् वृजिनात् क्लेशात्। ८१। यतो बालात् कोसौ बालः कथं प्रा
णनिरोध आसीत्। इत्यत आह उत्तानपादस्य पुत्रो मयि विष्णौ संगतात्मा एकीभावं प्राप्तो वर्तत इति।
इति चतुर्थे अष्टमोध्यायः॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वं.टी. ३९

वद्दत्तज्ञानेनन्तवेतंशरणंप्रपन्नो वत्साइदेविश्वं अवत्स अपश्यत्। कथंसुप्तःप्रवुद्धःसन्नयथापश्यति
तद्वत्। अतः आपवर्ग्याः मुक्ताः तेषामपिशरणंकृतविदाम्लवैद्भिजडीयेनकृतमुपकारंजानताकथंवि
स्मर्यते। एवंत्वां भक्तजनैः कृतज्ञात्वेत्यर्थः। येवमादृशाः कामाद्यर्थंभजंतितेपिमूढाइत्याह न
वाप्ययोजन्ममरणेतद्विमोक्षहेतुं त्वांअन्यहेतोः कामाद्यर्थंभजंतितेनूनंविमुष्टमतयः वंचितावि
ताः। पतस्त्वेकल्पतरुंत्वांअर्चयितितः कुणपतुल्येनुनरदेहेन उपजनोपिसुखमिच्छंति। एवंविधाजेच
वदत्तज्ञानवजुनस्देदमवत्सविश्वंसुप्तप्रवुद्धनाथतवत्प्रपन्नः। तस्मात् अपवर्गप्रशरणंतवपा
दमूलंविस्मर्यतेकृतविदाकथमार्तबंधो। ॥८॥ नूनंविमुष्टमतयस्तवमाययातेजातेयेत्वांभवाप्य
यविमोक्षणमन्यहेतोः। अर्चयंतिकल्पकतरुंकुणपोपजन्मापमिच्छंतियत्स्पर्शजंनरकेपित्वृणां॥
॥ जन्मपर्यंजंविषजसंबंधजन्यसुखंतंनरकेपिनदंति। ननुस्वर्गादिलोकासुखंतस्तकामेः॥ ३९
प्यतेतिनिःकामभजनेनतस्मादित्याह ॥९॥ यानिर्वृतिस्तवमहिमनिज्ञानदंतपेपिमाभूत्भूत्नभवतीत्यर्थः॥
अंतकस्यासिनाकालेनतुलितात्खंडितात् विमानात्प्रपततांपुमानास्तीतिकिंवक्तव्यं। अतस्ते
कथाश्रवणादजसत्वंयातिंदेहीत्याह। ॥१०॥

...दृशाः काम
...भजंतितेत्र
...मूढाइतिना
...नयेत्राये
...तिदित्याह

यानिर्वृतिस्तनुभृतांतवपादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेनवास्यात्॥ सा
= मूलस्तुति श्लो २ ब्रह्मणिस्वमहिमन्यपिनाथमाभूत् किंत्वंतकासिलुलितात्पततांविमानात्॥ ॥५॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नावता प्रतिपादितं ॥ गिरिं प्रतिपद्येति शेषः प्रतिपद्यतामिति पाठे तां वेदात्मिकां परिज्ञातः पर
मात्मनोरीश्वरजीवयोर्निर्णयो येनासः ॥ अत एव तत्त्वज्ञानाद्ध्रुवः प्रेमोपूर्णः ॥ अस्तत्र स्थैर्येण परि
तः अच्युतं विख्यातं उरुश्रवः कीर्तिर्यस्य तं ध्रुवा दिति ॥ स्थानं यस्येति विज्ञो निर्देशः ॥ ईशानुग्रहसं
प्राप्तवाग्गायद्गुणं तुष्टस्तैर्लिङ्गैः ॥ द्वादशादित्यसंकाशैः श्लोकैर्गौरैर्हरिं ध्रुवः ॥ ६ ॥ यो मे प्रसुप्तां ली
नां वाचं अन्यांश्च प्राणान् इन्द्रियाणि स्वधाम्ना विच्छक्त्या संजीवयति ॥ यतः अखिलाश्चक्षुरादिशक्ति
मत्वेतदेव प्रतिपद्यते ॥ गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः ॥ तं नतिज्ञावोऽन्यग्रणाद् मत्वरं
परिष्टुतोऽच्युत्रवसं ध्रुवक्षितीति ॥ प ॥ ध्रु व उ वा च ॥ योन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां सं
जीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ॥ अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन् प्राणान्नमो
भगवते पुरुषाय तुभ्यं ॥ १ ॥ एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या मायाख्ययोरुगुणया मह
दाद्यशेषं ॥ सृष्ट्वानुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु नानेव दारुषु विभावसुवद्विभासि ॥ २ ॥
न क्रियाशक्तीधारयतीति तथ्यां ॥ पुरुषाय अन्तर्यामिणे न नु वागादीन्द्रियशक्तिधरा वह्न्यादयः
प्रसिद्धा नाहमित्यत आह एकेति ॥ ७ ॥ अनुविश्य पुरुषोऽन्तर्यामी त्वमेक एव ॥ तस्य मायाया अस
द्गुणेष्विन्द्रियादिषु स्थितः सन् तत्तद्देवतारूपेण नानेव भासि ॥ ननु वह्न्यतिरेकेण ज्ञानक्रिया
शक्तिधरः कश्चिदस्तीत्यर्थः ॥ अपि च किं वक्तव्यं ॥ वह्न्यादयो ज्ञानादिशक्तिधरा न भवन्तीति य
स्मात् ब्रह्मणोऽपि ज्ञानं त्वदधीनमेवेत्याह ॥ ८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पतंति अकस्माद् उद्भवंति विश्वस्य भवो यस्मात् । एकं अखंडं । आद्यं । अनादिं । सकामभजनादपि मोक्षं
अशोभनमाह । २२ । हे भगवन् पुरुषार्थः परमानंदः स एव मूर्त्तिर्यस्य तस्य तव पादपद्मं आशिषः
आदेः सकाशात् सत्या आशीः । परमार्थफलं हि निश्चितं । कस्मात् तथा तेन प्रकारेण त्वमेव पुरुषार्थ इत्येवं
निष्कामतया अन्वनुभजतः यद्यप्येवं तथापि हे आर्य स्वामिन् दीनान् सकामान् अस्मान् भगवान्
यस्मिन् विसृज्यात योऽस्येनिशं पतंति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्यात् तद्ब्रह्म विश्वं त्व
मेकमनंतमाद्यमानंदमात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥ ११ ॥ सत्याशिषो हि भगवन् तव पादपद्म
माशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्त्तेः । अप्येवमर्य भगवान् परिपाति दीनान् वाश्रेव वत्सक
मनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥ १२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अथाभिष्टुत एवं वै सत्संकल्पेन धीमता । भृ
त्यानुरक्तो भगवान् प्रतिनंद्येदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहं ते व्यवसितं हृदि
राजन्यबालक । तत्प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि योगिनां ॥ १४ ॥ नान्यैरधिष्ठितं भद्र यद्भ्राजि
ष्णु ध्रुवक्षिति । यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितं ॥ १५ ॥
पि परिपाति अस्मात् तज्जाड्य स्वल्पेवयतः अनुग्रहे हि नावरणे कातरः परवशः तथा वाश्रा धेनुः
वत्सं क्षीरं पाययति वृकादिभ्यो रक्षति तद्वत् ॥ १२ ॥ व्यवसितं संकल्पितं तत्प्रयच्छामीत्युक्तं किं त
दित्यपेक्षायामाह । १३ । हे भद्र ध्रुवाक्षितिः निवासो यस्मिन् आहितं अर्पितं । १५ ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चन्द्री ४१

धान्याक्रमणा...प्राप्य...णानां पश्चनौ वे धनस्तं नोमेढीतम्पावलीवर्द्द समूहवत्। अवांतरकल्प
वासिनां परस्तादपि स्वलोकपालानां शिष्यन्ध्वरं। धर्माद...न...त्र...पाः। वनौकसा...ष...
यत्प्रदक्षिणी कृत्य च मश्वरं तिं। एतत्संराज्यतोगादनंतरं न विष्पतीत्याह॥१७॥ तुर्यं पृथिवीं दद्याति
पित्रा वनं प्रस्थिते वनं प्रतिगामनं कृतेस्मा तिरक्षितारं दीष्यामि। वजाप्तं कल्पितमपि मल्ल कास्यत
मेघ्यां गोस्यक्रवत्स्थापि...परस्तात्कल्पवासिनां। धर्माग्निः कश्यपः शक्रो मुनजायेवनौकसः।
वरं तिं दक्षिणीकृत्य त्रमंतोयत्सतारकाः। ॥१५॥ प्रस्थिते नु वनं पित्रा दत्वागं धर्मसंशजः। षट्
त्रिंशद्वर्षमाहस्त्रं रक्षितामंडलं तु वः॥१६॥ त्वद्गातर्युत्तमेनंष्टेम्...गाजानु...नाः। अन्वे
ष्यंतीवनंयातादावाग्निं सांप्रवेक्ष्यति॥१७॥ इक्ष्वाकं यह्... दजं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः। नुत्का
वेदाः शिखवः सत्पाः अंतेमांसं स्मरिष्यसि॥१८॥ ततोगंतासि मत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतं। ७ ४१
परिक्षाद्धाभिजयस्त्वं यतो नाव...तेगतः॥२०॥ मे श्रेष्ठपाद॥ इत्पर्वितः सन्नावानतिदिश्पा
तानः पदं। वालस्यपश्यतो धामं स्वमगात् फडध्वजः॥२१॥ सोपि स्मं कल्पजं विरलोः पादस्तेवो
पमादितं। प्राप्यास्मं कल्पनिर्वाणं नाति प्रीतिस्त्पातपुरी॥२२॥
यद्योतात्एवं न विष्पतीत्याह॥२३॥ सामुकृविः॥ यज्ञो ह्व दर्पः। पूजामूर्तिर्यस्पतं॥२४॥ यत स्थानां
नु॥२५॥ प्रतिदिशपदत्वा॥२६॥ स्मं कल्पजं मनोरथं पादस्तेवयाप्राप्ति लं तं कल्पि स्यनिर्वाणं समाप्ति

न-टी
४२
प्रद्युम्नः स्वप्नानिवपश्यन्द्वितीये ऽस्तत्यपि च्छातेव च्छातव्यः शत्रुरितिहस्वाह क्रोजाद्धदशशोकेन
तप्तितापमनुजनवामि ।७। मयाप्रसाद्यपत्याप्रार्थितं तद्यर्थं जाता। केइवांगताजुगुप्सि शिकित्साइवा। एतदेवंह
सं तमाह। स्वराज्यं निजानंदं प्रपच्छतः सकाशात्। अनिमानः क्षीणपुण्येनमयायाचितः ।८। क्षीण
पुण्येनेतिहसंतः। यथा ऽधनः इश्वराच्चक्रवर्त्तिनः सकाशान्फलीकारान्सतुषतंडुलकणान्
देवीमायामुर्पाश्रित्यप्रद्युम्नइवनिन्नहदक्। तप्योद्वितीयेपस्वतिच्छात्तच्छातव्यहृदुजा ।९।
मयेतत्प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेवगताजुगुप्सि। प्रसाद्यजादात्मानं तपस्ताद्धः प्रसादनं ।१०। न
वस्तिदमयावेहनचंत्ताव्यविवर्जितः। स्वाराज्यंपयञ्छतोमैरा द्यान्मानोमेत्रिस्थितोवत ।११।
स्व दूरात्क्षीणपुण्येनफलीकारानिवाधनः। तथाहंनापरहितोनयावेमोक्षमीप्सितं ।१२। मे
श्रेष्ठयावा। नवैमुकुंदस्यपदारविंदयोः रजोजुषस्तात्तवाहशाजनाः। वांछंतितदास्य ४२
मृतेर्थमात्मनोयदृच्छयालब्धमनः समृद्धजः ।१३। आकर्णपात्मजमायांतंसंपरेत्ययथागा
तं। राजानस्रद्दधेनद्रमनद्रस्यकुतोममा ।१४॥
यावत। तद्ददमितिनावः। एवंनिस्पृहत्वेनतस्ययुक्तमित्याह ।७। तस्यदास्यंविनान्यमर्थमा
त्मनोनचेवांछंतीयदृच्छयेवलब्धामनस्तः समृद्धियंषांतेप्रस्तुतमाह ।८। संपरेत्यमृत्वाद्गा
गतमिवाकर्णराजानश्रद्दधेतथाविश्वासंनचकार। अनद्रस्यमन्दकुतः इतिमत्वापौराणा
म

मातावितः स कामस्य यत्सुदुर्लभं हरेः पदं देके नैव जन्मना लब्धा मिसं आत्मानं मनः असिद्धार्थं
त्वप्राप्तमनोरथमिव कथमममन्यथा तापुरूषार्थविदपि ॥ ॥ तापमाह। सार्द्धैः बद्भिः ॥ ॥ नैके अ
नेकजन्मवायस्मिन् वरुजन्मा न्यस्तेनेत्यर्थः। प्रणामस्तुत्यादिनमजेगरूडाधिन्नूपस्यहरेः पादस्य
वि ॥ ॥ मुदुर्लभं यत्परमं पदं हरेर्मायाविनस्तच्चरणार्चना र्जितं। लब्ध्वाप्यसिद्धार्थ
मिवैकजन्मना कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् ॥२२॥ मे ॥ ॥ मातुः सपत्न्या वाग्बा
णैः हृदि विद्धस्तु तान्स्मरन्। नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान् ॥२३॥ ध्रु ॥
॥ समाधिनानेकजन्मवेन यत्पदं विदुः सनंदादय ऊर्द्ध्वरेतसः। मासैरहं षड्भिरमुष्य पाद
जो: छायामुपेत्यापगतः पृथग्मतिः ॥२४॥ अहो वत ममानात्म्यं मंदभाग्यस्य पश्य... जवछि
दः पादमूलं गत्वा याचे यदंतवत् ॥२५॥ मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः। यो नारद
वचस्तथ्यं नाग्राहिषमसत्तमः ॥२६॥

जां छित्वमात्मानं स्मरन्नाह। छायामुपेत्येति। छायामुपेत्येति। पृथग्मतिः भेददृष्टिः सन्नूहाक
समितिनाव: ॥ ॥ अनात्म्यं आत्मस्फूर्त्यत्वं। अज्ञत्वं भवछेतुः यदंतवत्तत्ददयाचितवानस्मि।
अज्ञत्वे कारणं मे स्नेनावध्न ति ॥ मतिरिति ॥ ॥ मदपेक्षया ऊर्ध्वः प्राप्स्यंभिः अतएव ...सह नेशी
लैः। नाधुनाप्यवमानं तत्त्त्यादिसत्यमपि श्री नारदस्य वचो योऽहं न गृहीतवानस्मि। तस्यमे मति

देवर्षेर्वाक्यं एवं तपस्विरं तदिति श्रुत्वा। महाधनेबहुमूल्यं हारं दत्वा पश्चाद्धनेकनकादायप्रदात्। ।२१। बाल
प्रादिभिः पर्यन्ताः परिवृतः ।२१। सुनीतिः सुत्तविश्रामस्य महिष्यो रुक्मान्ते षितो। आरुह्य शिविकां सार्द्धं
उत्तमेनाभिजग्मतुः ।२२। अस्मराज्ञः महिष्यो मध्ये उत्तमं निधाय एकामेव शिविकां नरविमानमारुह्य ।२१।
आधाज वाक्यं देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षितः। वार्त्ताहर्तुरतिप्रीतो हारं प्रादान्महाधनं। ।२२। सदश्वं रथ
मारुह्य ...कार्तस्वरपरिष्कृतं। ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तो मात्यबंधुभिः ।२४। शंखदुंदुभिना
देनब्रह्मघोषेण वेणुभिः। निश्चक्राम पुरात्तूर्णं आत्मजाभ्यागमोत्सुकः। ।२५। सुनीतिः सुरुचिश्चा
स्य महिष्यौ रुक्मभूषिते। आरुह्य शिविकां सार्द्धं उत्तमेनाभिजग्मतुः ।२६। तं दृष्ट्वोपवनाभ्या
शमायान्तं तरसा रथात्। अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः ।२७। परिरेभे तं गुरुं दोर्भ्यामपतं तप
त्तिः। स्नातामभ्यामस्पृष्टतनयं जातो दृामममनोरथः ।२८। अभिवंद्य पितुः पादावाशीर्भिश्चाभिमंत्रितः।
ननाममातरौ शीर्ष्णासत्कृतः सज्जनाग्रणीः ।३०॥
ऽर्द्धोत्कंठमना १९

उपवनस्यान्त्याभिसमीपे ।६। पादयोः पतंतं ध्रुवं दोर्भ्यां सुचिरं परिरेभे। विष्वक्सेनांघ्रिसंस्पर्श
हताशेषाघबंधनं ऽ न हतमशेषमघबंधनं यस्य ।७। जातउद्दामो महान्मनोरथो यस्य ।८। प्रिव
आशीर्भिमंत्रितः निनाम मातरौ शीर्ष्णा तेन सत्कृतं सज्जनाग्रणी ।९। सुरुच्याः प्रीतिर्नाम सत्वा वितता

सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतमर्भकं। परिष्वज्याह जीवेति वाष्पगद्गदया गिरा ॥४

चं·टी· ४२

नमंति अनुस्मरंति। आपो यथा निम्नं देशं स्वजनमेवावतरेति॥३९॥ सुनीतिरस्य जननी॥ हे वीर वीरसुवः ध्रु
वमातुः अभिषिच्यमानात्त्वां पश्यत तदा श्रुस्रावः॥४०॥ चिरं नष्टोपि दर्शनं प्राप्त इति दिष्ट्या। रक्षिता रक्षि
यस्य प्रमत्तेन्ना भगवान् गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः। तस्मै नमंति तत्त्वतानि निम्नं आप इव स्वजं॥४१॥ उत्तम
श्च ध्रुवश्चोत्ता वन्योन्यं प्रेमविह्वलौ। अंगसंगादुत्पुलकावस्रौघं मुहुरूहतुः॥४२॥ सुनीतिरस्य ज
ननी प्राणेभ्योपि प्रियं सुतं। उपगुह्य जहावाधिं तदंगस्पर्शनिर्वृता॥४३॥ पयः स्तनाभ्यां सुस्राव नेत्र
जैः सलिलैः शिवैः। तदाभिषिच्यमानाभ्यां वीर वीरसुवो मुहुः॥४४॥ तां शशंसुर्जना राज्ञीं दिष्ट्या ते
पुत्र [illegible] आर्तिहा। प्रतिलब्धश्चिरं नष्टो रक्षिता मंडलं भुवः॥४५॥ अभ्यर्चितस्त्वया नूनं भ
गवान् प्रणतार्तिहा। यदनुध्यायिनो धीराः मृत्युं जिग्युः सुदुर्जयं॥४६॥ लाल्यमानं जनैरेवं ध्रु
वं सभ्रातरं नृपः। आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानो विशत्पुरं॥४७॥ तत्र तत्रोपसंक्लृप्तैः लसन्म
रकततोरणैः। सवृंदैः कदलीस्तंभैः पूगपोतैश्च तद्विधैः॥४८॥ चूतपल्लववासःस्रक्मुक्तादा
मविलंबिभिः। उपस्कृतं प्रतिद्वारं अपां कुंभैः सदीपकैः॥४९॥
ध्याति॥४०॥ नृपः उत्तानचरणः। पुरं वर्णयति चतुर्भिः। तत्रेति॥४०॥ सवृंदैः फलमंजरीयुक्तैः पूगानां
पोतैः बालवृक्षैस्तद्विधैः फलमंजरीयुक्तैः। उपस्कृतं प्रतिद्वारमिति उत्तरेणान्वयः॥४०॥ चूतपल्ल
वाश्च वासांसि च स्रजश्च मुक्तादामानि च। तेषां विशिष्टं लंबनमस्ति येषु कुंभेषु॥४०॥ ४३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ध्रु.टी.
८४

इति चतुर्थे नवमोध्यायः॥ ॥दशमे भ्रातृहन्तॄणां यक्षाणां
प्रव्रजन्तं ददर्श। आत्मनो गतिं ज्ञात्वा तत्त्वं।
मकरोद्वधं। एकएवालकां गत्वा तत्पराक्रममुच्यते। ॥१॥ इलायां द्वितीयभार्यायां ध्रुवाद्यो यो
पितां रत्नमिव मनोहरं। कन्यारत्नं चेति वा। ॥३॥ यक्षेण अद्रौ हिमवति हतः आजावितिपाठे युद्धे॥
आत्मानं वज्रवज्जसमाकलय्य विशांपतिः। वनं विरक्तः प्रातिष्ठत् विमृशन्नात्मनो गतिं ॥६॥

इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे नवमोध्यायः॥ ध्रुवचरित्रे॥ मैत्रे

य उवाच॥ प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै ध्रुवः। उपयेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ॥
॥१॥ इलायामपि भार्यायां वायोः पुत्र्यां महाबलः। पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीज
नत्॥ ॥२॥ उत्तमस्त्वकृतोद्वाहो मृगयायां बलीयसा। हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्मातास्य
गतिं गता ॥३॥ ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपामर्षशुचार्पितः। जैत्रं स्यंदनमास्थाय गतः पु
ण्यजनालयं। ॥४॥ गत्वोदीचीं दिशं राजा रुद्रानुचरसेवितां। ददर्श हिमवद्द्रोण्यां पुरीं गु
ह्यकसंकुलां ॥५॥ दध्मौ शंखं महाबाहुः खं दिशश्चानुनादयन्। येनोद्विग्नदृशः क्षत्तरुप
देव्योत्रसन्भृशं ॥६॥
अस्या गतिं गता मृतेत्यर्थः। ॥३॥ कोपामर्षशुचां द्वंद्वैकवं तेनार्पितो व्याप्तः। जैत्रं जयहेतुं। पुण्यज
नालकं अलकां। ॥४॥ यक्षा रुद्रानुचराः कूष्मांडोन्मादकाद्या रुद्रादयः। ॥५॥ दध्मौ वादितवान्। येन शं
खनादेन हि तत उपदेव्यो यक्षपत्न्यस्त्रेसुः। ॥६॥

४४

गोपुरैः पुरद्वारैः अगारैश्च शातकुंभाः परिछदाः परिकरा येषु। विमानानामिव शिखरैर्द्युतिर्येषां ।४९। चत्वर

मार्गरथ्यामार्गाः अट्टत्त स्योपरि निर्मिता भूमिकमार्गा अन्तरः ।स्पृष्टा संमार्जिताश्च वरादजोय

स्मिन् ।५०। सिद्धार्थैः श्वेतसर्षपैः अक्षताभिर्वाः उपजर्हुर्वाकिरन् ।सती सत्पः ।५१। यत्र जलके वीरमे ।५१। कु

प्रकारैर्गोपुरागारैः शातकुंभपरिछदैः। सर्वतोलं कृतं श्रीमन्विमानशिखरद्युभिः ।५२। मृष्टच

त्वररथ्याट्टमार्गं चंदनचर्चितं। लाजाक्षतैः पुष्पफलैः तंडुलैर्वलिभिर्युतं ।५४। ध्रुवाय पथि दृष्टा

जनत्र तत्र पुरस्त्रियः। सिद्धार्थाक्षतदध्यंबुदूर्वापुष्पफलानि च ।५५। उपजह्रुः प्रयुंजाना वात्स

ल्यादाशिषः सतीः। शृण्वंस्तद्वल्गुगीतानि प्राविशद्भवनं पितुः ।५६। महामणिव्रातमये स तस्मि

न्भवने लालितो नितरां पित्रान्यवसद्दिवि देववत् ।५७। पयःफेननिभाः शय्या दांता रुक्मप

रिछदाः। आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा उपस्कराः ।५८। यत्र स्फटिककुड्येषु महामारकतेषु

वा। मणिप्रदीपा आभांति ललनारत्नसंयुताः ।५९। उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैरमरद्रुमैः। कू

जद्विहंगमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ।६०। वाप्यो वैडूर्यसोपानाः पद्मोत्पलकुमुद्वतीः। हंसकार

डवकुलैः जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः ।६१। उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावं तनयस्य तं। श्रुत्वा दृष्ट्वाद्भु

ततमं प्रपेदे विस्मयं परं ।६२। वीक्ष्योढवयसं तं च प्रकृतीनां च संमतं। अनुरक्तप्रजं राजा

ध्रुवं चक्रे भुवः पतिं ।६३।

मुकुंदं पश्यादि मत्यो लाप्यः ।५०। ऊढवयसं प्राप्तयौवनं। अनुरक्ताः प्रजा यस्मिन् ।५०।

एकैकं त्रिभिस्त्रिभिः सर्वान् त्रयोदशायुतानि यक्षान्। अयुतं दशसाहस्रं एक लक्षत्रिंशत्सहस्र
सहस्राणि ॥५॥ ते यक्षाः तत्कर्म ध्रुवस्य कर्म असहमानाः अमुकचि धन्वाचिक्षिपु[...]रुद्भिः खड्गैः प्र
तत्तो निःकम्पबलिनः उपदेवमहाजनाः अस्पृहंतो निनादं तमभिपेतु[...]ः ॥६॥ सनाना
पततो वीर उग्रधन्वा महारथः एकैकं युगपत्सर्वान् अहन्बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥७॥ ते वै ल
लाटलग्नैस्तैरिषुभिः सर्व एव हि मत्वा निरस्तमात्मानं शशं[सुः] कर्म तस्य तत् ॥८॥ ते पि वामुममृ
ष्यंतः पादस्पर्शमिवोरगाः शरैरविध्यन् युगपत् द्विगुण[...] विकीर्षवः ॥९॥ ततः परिघनिस्त्रिं
शैः प्रासशूलपरस्वधैः शक्त्यृष्टिभिर्भुशुंडीभिश्चित्रवाजैः शरैरपि ॥१०॥ अभ्यवर्षन् प्रकुपिताः
सरथं सहसारथिं इच्छंतस्तत्प्रतीकर्तुमयुतानि त्रयोदश ॥११॥ औत्तानपादिः स तदा शस्त्र
वर्षेण भूरिणा न उपादृश्यत छन्न आसारेण यथा गिरिः ॥१२॥ हाहाकारस्तदैवासीत् सिद्धा
नां दिवि पश्यतां हतोऽयं मानवः सूर्यो मग्नः पुण्यजनार्णवे ॥१३॥ नदत्सु यातुधानेषु जयका
शिष्वथो मृधे उदतिष्ठद्रथस्तस्य नीहारादिव भास्करः ॥१४॥

तिकर्तुं प्रतीकारं कर्तुमिच्छवः ॥ ॥ चित्रवाजैश्चित्रपिच्छैः ॥ ॥ आसारेण धारासंपातेन छन्नो गिरि
रिव नैवादृश्यत ॥ ॥ सूर्यतुल्यः प्रतापेन ॥ ॥ यातुधानेषु राक्षसेषु जयकाशिषु जितं जितमि
ति जयप्रकाशकेषु सत्सु ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वन्ही ४५

प्रथमदूर्मंतूर्णमामास्तो ।५। वर्माणिवकवचानि ।६। हारप्रमुखैरास्ततप्रकीर्णारेजुरितिद्ध जोदन्ब

नः ।७। प्राजिवाहुल्येनविद्वत्कांसंछिन्नाअवचवापेवेतिडुडुवुः ।८। आततादूनांशम्स्र धराणांयु

दाणांम ध्येकंवनअपश्यमानो।पिपुरीदिदृक्षन्नपिनअविशत् ।९। इतिक्षुवन्र्इत्यत्रापिनमा

मनुविस्फूर्जजन्तुंम्रे छिषतांखेदमुद्वहन्। अस्त्रैर्बंवधम द्वौणैर्वनानीकमिवानिलः ।१५।

तस्यतेवापनिर्मुक्ताः जित्वादर्माणिरजस्तं। काजानाविविश्रुक्तिगमाः गिरीनशनजोयथा

।१६। नल्लैः संछिद्यमानानां शिरांसिश्चा जकुंडलैः। ऊरूनिहैमतालाभैर्दोर्निर्वलिजवलु

नि: ।१७। हारकेयूरमुकुटैस्तुश्मीजेश्चमहाधनैः। आस्तृतास्तारणेजुवीरमनोहृ

राः ।१८। हतावशिष्ठाइतरेरणाजिराद्‌रद्वेगणाः। द्वत्रिजवर्यमाजकेः। प्राजोविद्युत्काव

चवाविडुडुवुर्मोऽद्रविक्रीडितपूथपाद्रवा ।१९। अपश्यमानःमतदानवाजिनोमहा

मध्येकंवनमानवोत्तमः। पुरीदिदृक्षन्नपिनाविशद्वृषोनमाजिनं वेदविकीर्तिजनः।

।२०। इतिब्रुवं श्चित्ररथःमवस्तारथिंयत्नःपरेषांप्रातियोगांशेकितः। श्रुश्रावशद्वं जलधे

रिवोत्थितंनन स्वनोदिवुरजोन्धदृशपतो ।२१। चापेना छादितेव्योमघनानीकेनसर्वतः।।

विस्फुरत्तडितादिचुत्रासमप्यक्तनजिनुना ।२२।

जिनामित्यादेरनुबंधः चित्ररथोध्रुवःयत्नःयन्नयान्प्रातियोगः पुनरुद्योगः।तस्माच्छंकितः।

ननस्वनोवाजोर्हितोः ।६। विस्फुरत्पस्तडितोयस्मिन् ।७।

४५

श्रि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तैमि॰१२

विषुः निपेतुरित्यर्थः। नसज्जति शरीरमित्यस्य क्ष्वेडा दिमिदस्सः पुंस्त्वमार्षमेदाम्नि अस्पाग्नेता
निपेतुः ॥६॥ साश्मवर्षिणः। अश्मसहितिय पर्वतपर्वतः ॥७॥ अशनिवं निश्वासोये षां जंकस
वच्चपूत्र रुधिरो वास क पूज विन्मूत्रमेदसः। निपेतुर्गगनादस्य कवंधान्यग्रेतानद्व ॥२४॥
ततः खेदृश्यताः गिरिः निपेतुः सर्वतो दिशं। गदापरिघ निस्त्रिंशाः मुशलाः साश्मवर्षिणः
॥२५॥ अहोशनिनिनिःश्वासाः वमेत्नुपादिभिः। अन्यधावन्गजामत्ताः सिंहव्याघ्राश्चयूथ
शः ॥२६॥ समुद्र ऊर्मिभिर्भीमः प्लावयन्सर्वतो दिशं। आसमसाद महाह्रादः कल्पांतइ
वक्षीयणः ॥२७॥ एवंविधान्यनेकानि त्रासनान्यमनस्विनां। मायासुष्टिमगात यः अ
सुर्यामायमसुराः ॥२८॥ ध्रुवे प्रयुक्तामसुरैस्तां मायामतिदुस्तरां। निशाम्यतस्य मुनयः श
माशंसत्समागतां ॥ ॥२९॥ उत्तानपादे नगवान्तवशार्ङ्गधन्वा देवः क्षिणो त्ववनतार्ति
हरोविपक्षान्। यन्नामधेयमभिधायनिशम्य वाद्धालोकोंजसातरति दुस्तरमंगमृत्युं॥
॥१०॥

दशमोध्यायः॥१०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे ध्रुवचरित्रे

॥१॥ द्वि अस्तुरास्तस्वादि
णे आननानि येषां ॥२॥ त्रासनानि भजंकराणि। तिग्मभूरागतिः प्रवृत्तिर्येषां असुरास्तस्वादि
माद्वे अदूरांतरत्वेन पत्ताए वोषंते ॥३॥ तमपध्रुवस्यश्रेयं कल्याणं शंसुखं आशंसनू प्रार्थितवं
तः ॥४॥ नवविपत्तान् शत्रून्नाशयतु। अन्यासादान् अजसा सुखेनैव दुस्तरं मृत्युं संसारंत

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च॰टी॰ ४५ एकादशेतु यत्ताणां चालेद्दश्वा मनुःस्वजो आगत्य वारजामास ध्रुवं तत्त्वोपदेशतः ॥१॥ एवंगाद
तां वचनमुपदेशमिव निशाम्य उपस्पृश्य आचम्य यन्नाराजणनिर्मितं नाराजणास्त्रं तत्संदधौ
॥६॥ क्लेशारगादजोयथा ॥७॥ तस्यार्थमस्त्रं । ऋषिः श्रीनाराजणाङ्कृतं अस्त्रं प्रयुंजतः संदध
मे त्रेपञ्चाव ॥ निशाम्य गादतामेवमक्षीणां धनुषि ध्रुवमस्त्रं संदधे अस्त्रमुपस्पृश्य यन्नाराज
णनिर्मितं ॥१॥ संधीयमानएनस्मिन् मायागुल्मकनिर्मिताः छिन्नं विनेशुर्विद्रुर क्लेशा
ज्ञानोदजेयथा ॥२॥ तस्यार्थमस्त्रं धनुषि प्रयुंजतः सुवर्णपुंखाः कलहंसवाससः ॥ वि
निःसृता आशाविविशुर्द्विषद्बलं वनेयथा तीमरवाः शिखंडिनः ॥३॥ तेस्तिग्मधारैः प्रध
ने शिलीमुखैरितस्ततः पुण्यजनाउपद्रुताः । तमभ्यधावन् कुपिता उदायुधाः सुपर्ण ४६
मुन्नद्धफणाइवाहयः ॥४॥ सतान् पृषत्कैरभिधावतो मृधे निकृत्तबाहूरुशिरोधरोद 46
रान् । निनायलोकं परमार्कमंडलं व्रजंति निर्भिद्य यमूर्द्ध्वरेतसः ॥५॥
तः सतः सुवर्णमयाः पुंखाः मूलप्रांतायेषां कलहंसानां वासांसीव पक्षा येषां ते शराः विनिःसृ
ता इति द्वयोः ॥७॥ शिलीमुखग्रहणाद्दुपरिषात् प्रधने युद्धे उन्नद्धा उद्धिताः फणायेषां ते ।
॥८॥ पृषत्कैर्बाणैर्निकृत्ता बाह्वादयो येषां तान् परलोकं निनाय । कथं भूतं ऊर्द्धरेतसः सं
न्यासिनो अर्कमंडलं निर्भिद्य व्रजंति ॥९॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनागसो निरपराधान् तमस्तो नरकद्वारेण येन रोषेण ननु मद्भ्रातृहंतारः कथमनागसः अत आ
हा ॥३॥ सत्यमपराधे वैतद्भवितेन भवती त्याह। नाप्नुयामिति ॥४॥ परमस्य परात्मभूतं देहमात्मानं गृहीत्वा
पशवा यथा देहाभिमानादन्योन्यं घ्नंति। तथा भूतानि वैशसं हिंसेति यत्नु। वंवाल्ये साधुः सत्त इदानीं क
थमन्यथा कृतवानित्याह ॥५॥ सर्वद्गतिः ॥ अनु ध्यातं इदि स्थितः तत्पुंसां हरिदासानामपि सार्धकेवेन
तान् हन्यमानानन्निवीक्ष्य गुह्यकान् अनागसस्त्वित्रं रथेन भूतस्थानं तेऽनानपादेर्भिपन्नापितामह
हामनुर्जगादोपगतः सर्षिभिः ॥६॥ मनुरुवाच ॥ अलं वत्सातिरोषेण तमो द्वारेण पाप्मना ॥
येन पुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनागसः ॥७॥ नास्मत्कुलोचितं तात कर्मैतत्सद्विगर्हितं। वधो
यदुपदेवानामारब्धस्ते कृतैनसां ॥८॥ नन्वेकस्यापराधेन तत्संगाद्बहवो हताः। भ्रातुर्वध १०
स्तितप्तेन त्वयांग भ्रातृवत्सल ॥९॥ नायं मार्गो हि साधूनां हृषीकेशानुवर्तिनां। यदात्मानं प
रागृह्य पशुवद्भूतवैशसं ॥१०॥ सर्वभूतात्मभावेन भूतावासं हरिं भवान्। आराध्याप दुराराा
ध्यं विष्णोस्तत्परमं पदं ॥११॥ स त्वं हरेरनुध्यातस्तत्पुंसामपि संमतः। कथं त्ववद्यं कृतवाननु
शिक्षन्सतां व्रतं ॥१२॥ तितिक्षया करुणया मैत्र्या चाखिलजंतुषु। समत्वेन च सर्वात्मा भ
गवान्संप्रसीदति ॥१३॥ नमेषु मैत्र्या अखिलेषु जंतु
समः अतः सतां व्रतमेवाह ॥१४॥ महत्सु तितिक्षया नीचेषु करुणया
षु समत्वेन वर्ततः कृतार्थी भवतीत्याह ॥१५॥

प्रसन्नेभगवतिगुणैर्विमुक्तोअतएवतत्कार्येण।जीवेनलिंगशरीरेणनिर्मुक्तःसन्निर्वाणसुखात्मकं
ब्रह्मप्राप्नोति॥अत्रनुअहंममेतिकृत्वोक्तं।इदानींतुनात्मनोभ्रातृपुत्रादिसंबंधः।नवान्योन्यंह
क्रियादिकमस्तीत्याह।भूतैरितिदशभिः॥१॥भूतैःपंचभिरारब्धैर्देहाद्याकारेणपरिणतैः।योषि
त्पुरुषश्चेतिप्रसिद्धः।तयोर्व्यवायात्पुनरात्मभूतेरन्यजोर्योषित्पुरुषजोरिहसंसारेन

सुप्रसन्नेभगवतिपुरुषःप्राकृतैर्गुणैः।विमुक्तोजीवनिर्मुक्तोब्रह्मनिर्वाणमृच्छति॥
॥१४॥भूतैःपंचभिरारब्धैर्योषित्पुरुषएवहि।तयोर्व्यवायात्संभूतिर्योषित्पुरुषयोरि
ह॥१५॥एवंप्रवर्ततेसर्गःस्थितिःप्रलयएवच।गुणव्यतिकराद्राजन्माययापरमात्म
नः॥१६॥निमित्तमात्रंतत्रासीन्निर्गुणःपुरुषर्षभः।व्यक्ताव्यक्तमिदंविश्वंयत्रभ्रमति
लोहवत्॥१७॥ अत्र[illegible]विदेन॥

एवंतावत्सर्गःप्रवर्तते।एवंपालकाकारेणतैर्भूतैरेवस्थितिः।हंतृदेहाकारपरिणतैःप्रल
यइति।एतत्सर्वंपरमात्मनोमाययागुणव्यतिकरात्।ननुस्वतः।ननुदेहानांजडानांगुणानां
वाकथंसर्गादिहेतुत्वंतत्राह।॥१६॥निमित्तेति।निमित्तमात्रंपुरुषर्षभःईश्वरः।यत्रयस्मिन्नि
मित्तमात्रेसतिकार्यकारणात्मकंविश्वंभ्रमतिपरिवर्तते।यथाअयस्कांतेनिमित्तमात्रेसतिलोहं
प्रवर्ततेतद्वत्।ननुसचेन्निमित्तंतर्हितस्याविशेषात्युगपदेवसर्गादित्रयंभवेत्।अतआ
ह।१७॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कालशक्त्याक्रमेणगुणानांप्रवाहःस्रोतःतेनविभक्तंसृष्ट्यादिविषयंवीर्यंशक्तिर्यस्यननुकालो
ऽपिगुणान्युगपदेवसृजतु।तत्राह।चेष्टाकालशक्तिर्दुर्विभाव्याऽचिंत्या।ननुपित्रादिरूपजाति।
पालयतिराजादिःनिहंतिचोरादिःनत्वीश्वरस्तत्राह।८॥ जनेनपित्रादिनाजनंपुत्रादिजनयन्त्रा
दिरूपंअंतकंचोरादिकंतन्मृत्युहेतुनामारयन्नंतकरः।स्वयंतुअनंतोऽनादिश्चअव्ययः अ
चीणमात्रिः अयं नाथः।पित्रादयोनपतउत्पत्त्यादिमंतानस्वातंत्र्येणकारणंकिंत्वीश्वरएवेतन्नि
सखल्विदंभगवान्कालशक्त्यागुणप्रवाहेणविभक्तवीर्यः।करोत्यकर्तैवनिहंत्यहंताचेष्टा
विभूम्नःखलुदुर्विभाव्या।१८॥सोऽनंतोऽन्तकरःकालोऽनादिरादिकृदव्ययः।जनंजनेनजन
यन्मारयन्मृत्युनांतकम्।२०॥ नवैस्वपक्षोऽस्यविपक्षएववापरस्यमृत्योर्विशतःसमंप्र
जाः।तंधावमानमनुधावंत्यनीशायथारजांस्यनिलंभूतसंघाः।२१॥
जंतोस्सर्वकारणमिति।नन्वेवंकुर्वतोपिवैषम्यंस्यात्किंःपक्षपाताभावादित्याह।नवेतिद्वाभ्यां
मृत्युरूपस्यपक्षसमंयथाभवतितथाप्रजाःकर्मभूताःविशतस्तस्यस्वाप्यपितेषुफलवैषम्यंत
कर्मतयायस्यादितिसदृष्टांतमाह।तंधावंतंअनुनीशाःकर्माधीनाःभूतसंघाःधावंति।अ
निलंधावंतमनुरजांसीव।तत्रयथारजसांतमःप्रकाशजलाग्न्यादिप्रवेशोऽपिनानिलस्यवैष
म्यं।एवमीश्वरस्यापीतिभावः।७।२१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अपवर्जं अकालमृत्युं उपवर्जं कालमृत्योरपरिहार्यत्वात्। पद्य। अपवर्ज्येमशकादेः उपवर्जं देवादेः स्वस्व
हाङ्गुपर्वजापवर्ग्यर्वज्यात्पारा रहितो सो विचुः। इत्यस्त्वस्य कर्माधीनस्यापि विदधाति। एवं नृतश्चेश्वरः सर्व
वादिसंमतः विवादस्तु नाममात्र इत्याह। २०। केविदिति। कामं वात्स्यायनादयः कामो कार्षीत्कामः क
रोति कामः कर्त्ता कामः कामयते इति श्रुतेः। मीमांसकाः कर्म। ननु कर्मादीनां जडत्वादिना स्वतन्त्रपर्ती
पि। नियन्तृत्वात्कथमेकपत्यं तत्राह। २०। एवमुक्तेति। एवमुक्तस्य अतएवाप्रमेयस्य तथापि सत्वे हेतुः।
आज्ञुषापवर्जंजंतोस्तथैवोपवर्जं विचुः। उत्तान्पारा रहितः स्वस्थोऽङ्गु स्वर्विदधात्यसौ। २१। केवि
त्कर्म वदन्त्येनं स्वभावमपरे नृप। एके कालं परे दैवं पुंसः काममुतापरे। २२। एवमुक्तस्याप्रमे
यस्य नानाशक्त्युदयस्य च। न वै विकीर्षितं तावत्को वेदाथ स्वसंभवं। २३। न वै तेपुत्र कर्त्ता
तुर्हर्त्ता रोधनदानुगाः। विसर्गादानयोस्तात पुंसो दैवं हि कारणं। २४।

नानाशक्तीनामुदयो यस्मात्। विकीर्षितमेव तावत्कोपि न वेद। अथ स्वस्य संभवो यस्मात् तत
मीश्वरं को वेद न कोपि। एद्धेति पाठे साक्षात्। एतस्य त्वज्ञाना त्तावान् विशेषांशो विवाद इत्य
र्थः। तथा च श्रुतिः। एकोऽह्मविकहइहप्रावोच तू। कुत आयाता कुत इयं विसृष्टिः। अर्वाग्देवा
अस्य विसर्जनायजनको वेद यत आबभूवेत्यादि। ईश्वरवादस्य प्रकृतोपयोगमाह। २०। न वै
तेति। २०। न वै तेत्वात्सहर्तारः। उक्तमेव हेतुमनुवदति। विसर्गादानयोर्मृत्युजन्मनोः। यद्यपि
सर्गः सृष्टिः आदानं संहारः दैवं ईश्वर एव हि कारणं। तथापि निर्लेपत्वमाह। २०।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनहंकारत्वेतुमाह ॥ ॥ एवमिति ॥ सत्यमीश्वरएवकर्त्ता तथाप्यहंकारादिमभानत्यक्तुंशक्यमितिवे
दं अतआह तमेवेतिचतुर्भिः ॥ ॥ मृत्युमन्तकानांत्वमृतोऽपिरिशरणंगच्छ । तमेवेत्यवधारणेहेतुः ।
यस्मैनसिनाल्पिकाजांदामत्रिर्वसुगागावद्भ्यविश्वसृजोपिनामत्रिर्यंत्रितावद्भासंतोबलिंहरंति । त
त्कारितंकर्मकुर्वंतीत्यर्थः । तदाराधनंचतवसुशक्यमेवेत्याह ॥ ॥ यःपंचवर्षःसर्वजमाराध्यत्रिलो ।
सएवविश्वंसृजतिसएवावतिहंत्यपि । तथापिनिरहंकारान्नलिप्यतेगुणकर्मभिः ॥२५॥ ए
स्मन्लानिस्नूतातमात्वंतेशोन्नूतन्नावनः । स्वश त्वामापजायुक्तः सृजत्यत्तिचपातिच ॥२६॥ त
मेवमृत्युममृतंतातदेवंसर्वात्मनोपेहिजगत्पराजणं । यस्मैवलिंविश्वसृजोहरंति । गावोय
थावैनसिदामयंत्रिता ॥२७॥ यःपंचवर्षोजननींत्वंविहायजमातुःसपत्न्या वचसाभिन्नम
र्मा । वनंगतस्तपसाप्रत्यगक्षमाराध्यलेभेमूर्ध्निपदंत्रिलोक्याः ॥२८॥ तमेवमंगात्मनिमुक्त
विग्रहेव्यपाश्रितंनिर्गुणमेकमक्षरं । आत्मानमन्विच्छविमुक्तमात्मदृक्यस्मिन्निदंभेदम
सत्प्रतीयते ॥२९॥
क्याःमूर्ध्निपदंस्थानंलेभेलब्धवानस्तिप्रत्यगात्मानंइंद्रियजातीतंआराध्य ॥ ॥ इदानीतमेवउप
न्विच्छ । अवलोकय । अंगहेध्रुवमुक्तविरोधेआत्मनिमनसिव्यपाश्रितंसर्वस्थितंआत्मदृक
प्रत्येकदृष्टिःसन्अन्वेषयस्मिन्नुतदिदंभेदमसदेवविश्वंयस्मिन्प्रतीयते । तदन्वेषण
फलमाह ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व.टी. ४९ वमिति ॥ त्वं तदा अन्वेषणकाले एव उपदेशसारमाह। संयच्छेति। द्वाभ्यां। ॥३०॥ श्रेयसां प्रतीपं
प्रतिकूलं क्रोधं। अगदेन औषधेन यथा रोगं नियच्छतीति तद्वत् ॥३१॥ येन रोषेण उपसृष्टात् व्याप्ता
त्प्राप्तान्। अन्यच्च वर्जनीयमित्याह द्वाभ्यां ॥३२॥ यद्यतः जघ्निवान् घातितवान् ॥३३॥ तेन ध्रुवेण

यं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनंते आनंदमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ। भक्तिं विधाय परमां
न२ शनैरविद्याग्रंथिं विभेत्स्यसि ममाहमिति प्ररूढं ॥३०॥ संयच्छ रोषं भद्रं ते प्रतीपं श्रेयसां
परं। श्रुतेन भूयसा राजन् अगदेन यथामयं ॥३१॥ येनोपसृष्टात्पुरुषाल्लोक उ
द्विजते भृशं। न बुधस्तद्वशं गच्छेत् इच्छन्नभयमात्मनः ॥३२॥ हेलनं गिरिशभ्रातुर्ध
नदस्य त्वया कृतं। यज्जघ्निवान् पुण्यजनान् भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः ॥३३॥ तं प्रसादय ४९
वत्साशु संनत्या प्रश्रयोक्तिभिः। न यावन्महतां तेजः कुलं नोऽभिभविष्यति ॥३४॥ इत्थं स्व
क्तस्तं प्रणम्याह न गवत्स्वेनुशासने। आतिष्ठेनावमात्रामिमस्तरं ततः तत्स्पतामयं ॥
१ मैत्रेय उवाच ॥३५॥ एवं स्वायंभुवः पौत्रमनुशास्य मनुर्ध्रुवं। तेनाभिवंदितः साकं ऋषिभिः स्वपुरं
ययौ ॥३६॥ इति श्री० चतुर्थस्कंधे ध्रुवमनुसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥
वंदितः सन् ॥ इति चतुर्थे एकादशोऽध्यायः ॥ द्वादशे ध्रुवदेनाभिनंदितः पुरमागतः। यक्षैरि
ष्वाहरेः स्थानमारुरोहेति कीर्त्यते ॥१॥ वैशसात् वधात् संग्रामात् द्वाभ्यां तं ज्ञात्वा ॥ ॥

२ = मैत्रेय उवाच ॥ ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुद्ध्य वैशसादपेतमन्युं भगवान्धनेश्वरः। तत्रागतश्चारणयक्षकिंनरैः संस्तूयमानो न्य
वदत्कृतांजलिं ॥१॥ २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हेत्तात्रिपदाजादत्तात्रिजपुत्रअत्सजः त्वक्तवान्। नचवैरस्यकारणमस्तीत्याह। ॥७॥ अप्यवन्ना

वजोः मत्पुजन्मनोः कथंतर्हि अहंहंते त्यादिवुद्धिस्तत्राह ॥७॥ अहमिति। आनातिप्रकाश

तेजाजतेत्यर्थः। अत ध्यानान् देहानुसंधानात् यत्राधिजावधविपर्ययोड्ः खादिः ॥७॥ त

धनदउवादा तो तो तात्रिपदाजादपरितुष्टोस्मितेनद्यायत्वंपितामहादेशात् वैरंदु

स्त्यजमत्यजः ॥२॥ ननावानवधीघजान् नयत्ता नातरंतवा कालएवहिन्तानंप्रत्तुरप्प

जन्नावजोः ॥३॥ अहंत्वमित्यपार्थाधीरज्ञानात्पुरुषस्यहि। म्वाप्नीवाजात्पतध्यानान्य

त्तावंधविपर्ययौ। ॥४॥ तदूछद्भुवनंडंतेजगवंतमधोक्षजं। सर्वभूतात्मत्तावेनसर्वभूतात्म

विग्रहं ॥५॥ नजस्यनजनी जंक्रिमनवाजत्तवच्छिदं। युक्तंविरहितंशक्त्यागुणमय्यात्मम।

जपा ॥६॥ हणीहिकामंनपयन्मनोगतंमन्तस्त्वमेत्तानपदेविकिं शंतः। यस्मादरार्होविवु

जनात्तपादजोः एनंतरंत्वावपमंगस्तुश्रमः ॥१॥ मेत्रेयउवाच ॥ सराजराजेनवराजनोदि

नोध्रुवोमहाजनागवतोमहामतिः हरोसवव्रेवलितांस्मृतिंयजातरत्पयत्नेनडुरंत्यजं

तमः ॥७॥

स्माक्रुद्ध। गवावनगवंतंनजस्येतुनरेणान्यजः। सर्वभूतात्मकोविग्रहोयस्य। ॥७॥ मायमायु

क्तंविरहितंसगुणनिर्गुणत्तेदेन ॥७॥ कामंअसंकोवेन। अविशंकितः निर्तीजः मनः यस्माद्ध

रार्होस्मि। अनंतरंअतिनिकटं। ॥७॥ सवराजनोदितः इत्यनुवाप्यरूपंपृथग्वाकंअतःसवद्रद

चरी· ५०

द्रव्यक्रियादेवतानांकर्मसाध्यंफलन्तूपंकर्मफलंवेत्यर्थः ।७। सर्वस्यआत्मनिअच्युते । अ
सर्वेसर्वोपाधिविवर्ज्जिते ।७। अनेनोगैः यज्ञाद्यनुष्ठानैः ।७। बहवः सवायागाः संवत्सरावा
तस्यवीतेनमनन्तावांदक्षेडविडस्ततः । यस्पतोंतईधेसोपिस्वपुरंप्रत्यपद्यत । ९। अ
थायजतयज्ञेशंक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । द्रव्यक्रियादेवतानांकर्मकर्मफलप्रदं ।१०। सर्वा
त्मन्यच्युतेसर्वेतीव्रोच्चावाततिमुद्वहन् । ददर्शात्मनिभूतेषुतमेवावस्थितंविभुं ।११। तमि
वंशीलसंपन्नंब्राह्मणंदीनवत्सलं । गोप्तारंसर्वसेतूनांमेनिरेपितरंप्रजाः ।१२। बदि
शद्वर्षसाहस्रेश्रीशासदितिमंडलं । नोगैःपुन्यक्षयंकुर्वन् अनेनोहोरश्चनक्षयं । १३ ।
एवंबहुसवंकालंमहात्माविकलेंद्रियः । त्रिवर्गोपयिकंनीत्वापुत्राणांदान्वपासनं ।। ५०
१४ ।। मन्यमानइदंविश्वंमायारचितमात्मनि । अविद्यारचितंस्वप्नगंधर्वनगरोपमं ।।
१५ ।। आत्मसंक्षोपत्यसुहृद्दोवलवृद्धकोशमंतःपुरंपरिविहाररम्यवच्चरम्याः । भूमंड
लंजलधिमेखलमाकलय्यकालोपसृष्टमितिसप्रययौविशालां ।।१६।।
यस्मिन्तंकालंत्रिवर्गसाधकंनीत्वा अविकलानिसंयतानीन्द्रियाणियस्य ।७। इदंदेहादि
नावन्मायया आत्मनिस्वस्मिन्रचितंमन्यमानः ।७। आत्मादेहः स्त्रीजाया अपत्यादीनिच
र्मिकमपिपुनःकालेनोपसृष्टमनित्यमाकलय्यविविक्तंविशालांबदरिकाश्रमं । तत्रतत्क
नमस्संगयोगमाह ।७।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्याः शिवंवाः उदकं विमास्यप्रविश्यति स्नानादिनिजमात्तक्ताः।विशुद्धकरणइतिशमादजोय
माः आसनादीनिस्फुटमेवोक्तानि।जितोमरुत्प्राणोयेन।आहृतान्यक्षीणियेनभगवतःप्रति
निधिन्नूतेस्थूलेविराड्रूपेणतन्मनोदधारध्याजन्नू अव्याहृध्यानधोयेन्नेदश्रून्यःस्तन्समाधौस्थि
तःततःस्थूलंव्यसृजत् ॥१६॥ एवमजस्रेनित्यंहरौभक्तिं।प्रकर्षेण असौध्रुवोवहन्मित्यान्वानंनस्त
तस्यांविशुद्धकरणःशिववार्विगाह्यबध्वासनंजितमरुन्मनसाहृताक्षः।स्थूलेदधारभ
गवत्प्रतिरूपएतत्ध्यायंस्तदव्यवहितोव्यसृजत्समाधौ ॥१७॥ भक्तिंहरौभगवतिप्रवह
न्नजस्रमानंदवाष्पकलयामुहुरर्द्यमानः।विक्लिद्यमानहृदयःपुलकाचिताङ्गोनात्मान
मस्मरदसावितिमुक्तलिंगः ॥१८॥ सददर्शविमानाग्र्यंनभसोवतरद्ध्रुवः।विभ्राजयद्द
शदिशोराकापतिमिवोदितं ॥१९॥ तत्रानुदेवप्रवरौचतुर्भुजौश्यामौकिशोरावरुणांबुजे
क्षणौ।स्थिताववष्टभ्यगदांसुवाससौकिरीटहारांगदचारुकुंडलौ ॥२०॥
स्मारतोमुक्तलिंगःशरीराभिमानः।तत्रहेतवः।आनंदवाष्पस्यकलयाविंदुप्रवाहेन।अति
रूपमानंविक्लिद्यमानंद्रवत्हृदयंयस्य।पुलकैर्व्याप्तांगः ॥२१॥ अनुअनंतरंदेवप्रवरौ
ददर्शेत्यनुषंगः।गदामवष्टभ्याश्रितौ।किरीटादिभिःसहितेचारुणीकुंडलेययोः ॥२२॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उत्तमश्लोकत्वमिः सनकादिभिर्गीयत इत्युत्तमश्लोकः तस्य मधुद्विषः तस्य मधुद्विषो ये किंकरा इति ध०टी० ५१
विज्ञाय श्रीवासुदेवस्य पार्षदप्रधानौ इति हेतोः साध्वसेन संभ्रमेण विस्मृतः पूजाक्रमः। केवलं त
स्य नामानि तैरेव ननाम। ढा। सुनंदनंदावूचतुः। ढा। सुनंदनंदौ इति तयोः शरीरसंपूर्णविष्णुपदयोः संनि
धानं श्रुतिः स्पष्टं प्रतिपादितवान्। ढा। आवां तस्य पार्षदौ भगवत्पदं ध्रुवपदं। ढा। सुदुर्जयं तत्त्वं हे
विज्ञाय तावुत्तमश्लोकं किंकरौ इत्युत्थितः साध्वसविस्मृतक्रमः। ननाम नामानि गृणन् मधु
द्विषः पार्षदप्रधानाविति संहताञ्जलिः। २१। तं विष्णुपादाभिनिविष्टचेतसं बद्धाञ्जलिं प्रश्रयनं
म्रकंधरं। सुनंदनंदावुपसृत्य सस्मितं प्रत्यूचतुः पुष्करनाभसंमतौ। २२। भो भो राजन् सुभद्रं
ते वाचं नोऽवहितः शृणु। यः पंचवर्षस्तपसा भवान् देवमतीतृपत्। २३। तस्याखिलजगद्धातुरा
वां देवस्य शार्ङ्गिणः। पार्षदाविह संप्राप्तौ नेतुं त्वां भगवत्पदं। २४। सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया
यत्सूरयोऽप्राप्य विचक्षते परं। आतिष्ठ तच्चंद्रदिवाकरादयो ग्रहर्क्षताराः परियंति द
क्षिणं। २५। अनास्थितं ते पितृभिरन्यैरप्यंग कर्हिचित्। आतिष्ठ जगतां वंद्यं तद्विष्णोः परमं
पदं। २६।
तुः सूरयः सप्तर्षयोऽपि यदप्राप्य केवलं अधः स्थिताः पश्यंति। यच्चंद्रादयः प्रदक्षिणं यथा भव
ति तथा परियंति। परिक्रामंति तत् अधितिष्ठ। ढा। एतद्विमानप्रवरमुत्तमश्लोकमौलिना। उप
स्थापितमायुष्मन्नधिरोढुं त्वमर्हसि। २७। श्लोकत्रुटिः १
टीका० ॥ आयुष्मन्निति पितृशरीरस्यानारोहण मतिप्रायः २८ २७॥

पार्षदावूचतुः

५१

51

मधुव्रपवतेश्रवतीतिमधुव्रुतंतांपाठांतरेमधुव्रुतेयस्मान्नाम्नतश्राविणीमित्यर्थः।कृतनित्यक
र्मामंगलेवालंकरणंयेन।मुनीन्द्रप्रणम्यतेमुनजः आशिषंवावजामास्तुः ॥१६॥ तदेवतूपंहिरण्म
जंप्रकाशवकुलेविभ्रतसन्नद्धमानेआरोढुमैयेषा।ऐक्षन्त ॥१७॥ दीनांवैकुंठमारोढुमसमर्थी
मे त्रैलोक्यवाच ॥ निशम्यवैकुंठनियोज्यमुष्यजोः मधुश्रुतांवावमुरुक्रमंद्विजः।कृतातिथे
कः कृतनित्यमंगलोमुनीन्द्रप्रणम्याशिरवमन्वपादजन्तू ॥१८॥ परीत्याग्न्यर्च्यधिष्ण्याग्र्यपा
र्षदावन्तिवंद्यवाङ्क्येषतदधिष्ठातुंविभ्रद्रूपंहिरण्मजं ॥१९॥ तदाढुंदुभ्योनेदुर्मृदंगपण
वादजः।गांधर्वमुख्याश्वजगुःपेतुःकुसुमवृष्टयोजः ॥२०॥ सवस्वलीकमारोढुन्मुनीतिंजन
नीध्रुवः।अन्वस्मरदगांहित्वादीनांयास्येत्रिविष्टपं ॥२१॥ इतिव्यवसितंतस्यव्यवसीज
सुरोत्तमौदर्शयामासतुर्देवीपुरोयानेनगच्छती ॥२२॥ तत्रतत्रप्रशंसाभिःपथिवैमानिकैः
सुरैः।अवकीर्यमाणोददृशेकुसुमैःक्रमशोग्रहान् ॥२३॥ त्रिलोकंदेवयानेनसोतिव्रज्य
मुनीनपि।परस्ताद्यद्ध्रुवगातिर्विष्णोःपदमथाभ्यगान् ॥२४॥
हित्वाअगांडर्गमिंत्रविश्वरूपमैत्वालिं।कथंयास्यामीत्यद्यस्मरन् ॥२५॥ व्यवसितमन्तिप्राजं।व्यवसीज
ज्ञात्वा।देवयानेनमार्गेणविमानेनपुरोगच्छतीदर्शयामासतुः ॥२६॥ मुनीन्द्रस्यप्रर्षीनपितत
परस्तात्यद्विष्णोःपदंतमभ्यगात्।ध्रुवगातिर्यस्यसः ॥२७॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यत्तु याजमानमनुयस्परूवालोकाविभ्राजंतेयेऽननुग्रहाः निःकृपाः तेयत्नाद्रनून्नातदंतः ।१७।
अस्युतएवपूजः वोधयोयेषां ।१८। अनिमिषं अनलसंज्योतिषांवक्रंयस्मिनूआहितंअर्पितंस
न्तमतीमेथ्यामाहितोगंनीरवेगोगावांगणइवा ।१९। अतोघंवीर्णाविधुन्वन्वादजन्प्रवेतस्त्रो
ब्रह्मसत्रेभगावन्माहात्म्यगानप्रस्तावेध्रुवमहिमाप्रतिपादनपरान्त्रीन्श्लोकानगायत।
मह्याजमानंस्वरूपैवसर्वतोलोकास्त्रयोऽस्यनुविभ्राजंतएते।यत्नाद्रजन्तूंजेवुषुयेननु
ग्रहाः व्रजंतिभद्राणिचरंतियेनिशं। २५। शांताःसमदृशः शुद्धाःसर्वभूतानुरंजनाः।यांत्यं
जसाच्युतपदमच्युतप्रियबांधवाः। २६। इत्युत्तानपदःपुत्रोध्रुवः कृष्णपरायणः। अभूत्त्र
याणांलोकानांचूडामणिरिवामलः। २७। गंभीरवेगोनिमिषंज्योतिषांचक्रमाहितं।यस्मि
न्भ्रमतिकौरव्यमेढ्यामिवगवांगणः। २८। महिमानंविलोक्यास्यनारदोभगवानृषिः।
आतोद्यंविधुन्वन्श्लोकान्सत्रेगायत्प्रचेतसां। २९। श्रीनारदउवाच। नूनंसुनीतेः
पतिदेवतायाः तपःप्रभावस्यसुतस्यतांगतिं। दृष्ट्वाभ्युपायानपिवेदवादिनोनवाधिगं
तुंप्रभवंतिकिंनृपाः। ३०।
नानाहंनूनमिति। ।३०। पतिरेवदेवतायस्याः तस्याःसुतस्यपरतपः प्रभावः तस्यतांगतिंफल
मधिगंतुंवेदवादनशीलाः ब्रह्मर्षयोऽपिअभ्युपायान्ज्ञानवद्ध्यमानंदृष्ट्वापिमनस्यापिचेदे
धिगंतुंवेदवादनशीलाः ब्रह्मर्षयोऽपिअभ्युपायान्। ऽ। प्राप्तुंनैवप्रभवंतिकिंपुनर्नृपाः तपः ५२

[illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गुरुदारा। पितृपत्नी सुरुचिः तस्याः वाक्शरैर्निर्भिन्नेन हृदयेन वनं यातः सन् अजितमपि यो जिगा
जवशीकृतवान्। [illegible] ॥ तस्य ध्रुवस्याधिष्ठितं तेन प्राप्तं पदं यो नु विचित्र बंधुः क्षत्रियो जेतव्यः तमनु वर्षसमू
हैरपि आराधमिच्छेदपि किं तत्कल्याणशक्यः दूरतः आरोहणमित्यर्थः। कथं नु तत्पदं। बद्ध्वापि ब्रह्म
र्षयोपि यस्य तः अल्पैरेवाहोभिः वैकुंठ प्रसादायतनस्य पदमवाप ॥ [illegible] ॥ उद्दाम उत्कट संपशो यस्य। कथं नू
यः पंचवर्षी गुरुदारवाक्शरैर्भिन्नेन जातो हृदयेन दूयता। वनं मदादेशकरोऽजितं प्रत्तुं जिगा
यतद्भुतमगुणैः पराजितां ॥ ४१ ॥ पंच त्रवंधुर्नु वितस्याधिष्ठृष्ठमन्वारूरुक्षेदपि वर्षपूगैः। षट्
पंचवर्षीय दहोभिरल्पैः प्रसादवैकुंठमवाप तत्पदं ॥ ४२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एतन्ने निहितं सर्वं यत्प
ष्टोहमिह त्वया। ध्रुवस्योद्दामयशसः चरितं संमतं सतां ॥ ४३ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्व
स्त्ययनं महत्। स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणं ॥ ४४ ॥ धनप्राप्त्यादिनिमित्तं धौव्यं ध्रुव
स्थानप्रापकं ॥ ५ ॥ श्रुत्वैतच्छ्रद्धयाभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितं। भवेद्भक्तिर्भगवति यया
स्यात् क्लेशसंक्षयः ॥ ४५ ॥ महत्त्वमिच्छतां तीर्थं श्रोतुः शीलादयो गुणाः। यत्र तेजस्तदिच्छूनां मानो यत्र मनस्विनां ॥
महतः कीर्तिलेभ्यातः समवायेषु च जन्मनां। साजं वपुण्यपलोकस्य
ध्रुवस्य चरितं महत् ॥ ४६ ॥ पूर्णमास्यां सिनीवाल्यां द्वादश्यां श्रवणे तथा। दिनक्षये व्यतीपाते सं
क्रमे र्कदिनेपि वा ॥ ४७ ॥ श्रावयेच्छ्रद्दधानानां तीर्थपादपदाश्रयः। नेच्छंस्तत्रात्मनात्मानं संतु
ष्ट इति सिध्यति ॥ ४८ ॥
तं चरितं सतां संमतं ॥ [illegible] ॥ धनप्राप्त्यादिनिमित्तं ध्रौव्यं ध्रुवस्थानप्रापकं। प्रशस्यं प्रशंसार्हं ॥ अघमर्ष
णं पापनाशनं ॥ [illegible] ॥ अच्युतप्रियस्य चेष्टितं श्रुत्वा यो वर्ततेतस्य भक्तिर्भवेत्। [illegible] ॥ समवायेष्व जन्म
नां ॥ [illegible] ॥ नेच्छन् निःकामस्तत्र श्रवणे आत्मनैव आत्मानं प्रति संतुष्टो भवतीति हेतोः सिद्धिं प्राप्नोति।
१= महत्त्वमिच्छतां तीर्थं श्रोतुः शीलादयो गुणाः यत्र तेजस्तदिच्छूनां मानो यत्र मनस्विनां ॥
२= तीर्थमेहत्वा शिस्थानं गुणाय

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चटी तीर्थमहत्त्वा। त्रिस्थानां यस्मिन् स्कृते श्रोतुः शीलादयो गुणा भवेति ॥८॥ सत्पथेन भगवन्मार्गे अस्मत्तद्
५२ पेक्षान् प्रयोदयात् । अनुगृह्णते अनुग्रहं कुर्वति ॥९॥ ध्रुवस्य चरितं मया निहितं मातुर्गृहं च विष्णुं शरण्यो जगाम ॥११॥ हित्वा ॥१२॥ इति चतुर्थे द्वादशोऽध्यायः ॥ एवं पंचविंशत्यध्यायैर्ध्रुववर्यान्ववर्णिता ॥ अथैकादश निःश्रित्रं पश्चाद्वा रित्रमुच्यते ॥१॥ तत्रत्रयोदशे वत्सु पृथोर्जन्म ध्रुवान्वये ॥ अंगो वेन पितापुमरुत्वमिछुतां। तीर्थं श्रोतुः शीलादयो गुणाः। यत्र तेजस्त्वादिक्तु नीमा नोप्यत्र मनस्विनां ॥४८॥ श्री

नमस्तान तत्वा प्रयोदयात्सत्पथे मृतां कृपालोर्दीननाथस्य देवोऽस्त्वस्यानुगृह्णते ॥५०॥ इदं मयाते निहितं कुरुद्वह ध्रुवस्य विख्यात विशुद्धकर्मणः। हित्वार्भकः क्रीडनकानि मातुर्गृहं च विष्णुं शरणं यो जगाम ॥५१॥ इति श्री भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे ध्रुवस्य विष्णुपदारोहनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ सू. [illegible] ॥ निशम्य कौषारविणोपवर्णितं ध्रुवस्य वैकुंठपदाधिरोहणं । प्ररूढभावो भगवत्यधोक्षजे प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे ॥१॥ विदुर उवाच ॥ के ते प्रचेतसो नामकस्यापत्यानि सुव्रत। कस्यान्ववाये प्रख्याताः कुत्र वा सत्रमासत ॥२॥ मन्ये महाभागवतं नारदं देवदर्शनं। येन प्रोक्तः क्रियायोगः परिचर्याविधिर्हरेः ॥३॥ स्वधर्मशीलैः पुरुषैर्भगवान् यज्ञपूरुषः। इज्यमानो भक्तिमता नारदेनेरितः किल ॥४॥ ५२

त्र क्रोऽप्योद्भूतद्वीर्यते ॥५॥ प्रवृत्तिनावे ते [illegible] ॥६॥ अन्ववाये वंशे नारदेन प्रचेतसां सत्रे वर्णिताः कथाः प्रसंगतन्महिमानमाहुमन्ये इति ॥७॥ येन नारदेन देवस्य दर्शनं यस्य हरेः परिचर्याविधिः प्रोक्तः ॥८॥ स्वधर्मशीलैः प्रचेतोभिः ॥९॥ १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ध्रुवस्यैवं वंशो जातानाद्भूतिवक्तुं ध्रुवस्य वंशमनुक्रामति। ।६। पितुः अधिराजासनं सार्वभौमश्रियं च नैच्छत्। अनिच्छायां हेतुमाहात्मद्भूतिव तुर्भिः ।६। आत्मानं स्वं स्वरूपं तं ।६। स्वयं तु सर्वस्माद न्यः समूः ब्रह्म निर्वाणं शांतं। अवबोधरसेन ऐकात्म्यं यस्य। अनुसंततं निरंतरं आनंदरूपं एच्चत ।६।

यास्तां देवर्षिणा तत्र वर्णितां नारावल्कथाः। मह्यं शुश्रूषवे ब्रह्मन् कार्त्स्न्येनाख्यातुमर्हसि ।५। मैत्रेय उवाच ॥ ध्रुवस्य चोत्कलः पुत्रः पितरि प्रस्थिते वने। सार्वभौमश्रियं नैच्छदधिराजा सनं पितुः। ।६। स जन्मनोपशांतात्मा निःसंगः समदर्शनः। ददर्श लोके विततमात्मानं लोकमात्मनि। ।७। आत्मानं ब्रह्म निर्वाणं प्रत्यस्तमितविग्रहं। अवबोधरसैकात्म्यमानंदमनुसंततं। ।८। अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममलाशयः। स्वरूपमवरुंधानो नात्मनोऽन्यं तदैक्षत। ।९। जडांधबधिरोन्मत्तमूकाकृतिरतन्मतिः। लक्षितः पथि बालानां प्रशांतार्चिरिवानलः ॥१०॥

आत्मानं ब्रह्म अवरुंधानः आत्मनो नान्यं तदैक्षत। कथंभूतः अव्यवच्छिन्नो योगाग्निरेव अग्निः तेन दग्धः कर्ममलआशयो यस्य ।६। जडादीनामिव आकृतिर्यस्य तथाभूतः लक्षितः अतन्मतिः न तेषां जडादीनामिव मतिर्यस्य। सर्वज्ञत्वात् प्रशांतान्यर्ची बिंदुलाय स्यानलस्य। तद्वत्स्थितः ।६। १

ध्रु॰ ५४

यवीजोस्य। उत्कलात्कनिष्ठं ।[illegible]। स्ववीथिर्नाम इष्टा एज्या। [illegible]। प्रदोषो रजनीमुखं। निशीथो मध्यरा
त्रिः। व्युष्टः प्रातःकालः। नंदनि मानी देवता। [illegible]। सर्वतेजाः चक्षुः संज्ञं मनुं सुतमवाप। मनोर्महिषी न
ड्वला विरजान्सुतान् पूरुप्रमुखान् पुत्रानसूत तानाह। [illegible]। पूरुप्रमुखान् एकादश। हे वि

प्रिया

मवा तेजडमुन्मत्तं कुलवृद्धाश्च मंत्रिणः। वत्सरं नृपतिं यत्तु। यवीजोस्यं न्यमेः सुते ।११। स्ववी
थिर्वत्सरस्येष्टा भार्यासूत षडात्मजान्। पुष्पार्णं तिग्मकेतुं च इषमूर्जं वसुं जयं ।१२। पुष्पा

सं॰४

र्णस्य प्रभा भार्या दोषा च द्वे बभूवतुः। प्रातर्मध्यंदिनं सायमिति ह्यासन्प्रभासुताः ।१३। प्रदो
षो निशीथो व्युष्टः इति दोषासुतास्त्रयः। व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे ।१४। स
चक्षुः सुतमाकूत्यां पत्न्यां मनुमवाप ह। मनोरसूत महिषी विरजान्नड्वलासुतान् ।१५। पुरुं कु ‹न ड्वलासंज्ञा महिषी›
त्सं त्रितं द्युम्नं सत्यवंतं धृतं व्रतं। अग्निष्टोममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिबिमुल्मुकं ।१६। उल्मुकोज ५४

कुल्कुरणा

नत्पुत्रान् [illegible] षडुत्तमान्। अंगं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमंगिरसं गयं ।१७। सुनीथां 54
गस्य या पत्नी सुषुवे वेनमुल्बणं। यद्दौःशील्यात्स राजर्षिर्निर्विण्णो निरगात्पुरात् ।१८। यमंग शे
पुः कुपिता वाग्वज्रा मुनयः किल। गतासोस्तस्य भूयस्ते ममंथुर्दक्षिणं करं ।१९॥ अराज
केतदा लोके दस्युभिः पीडिताः प्रजाः। जातो नारायणांशेन पृथुराद्यः क्षितीश्वरः ।२०॥

डुः। वागेव वज्रं येषाम्। मथने हेतुमाह। ।१९॥ अराजक इति ॥ आद्यः पुरग्रामादीनां तेन रचितत्वा
त् ॥२०॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यद्यस्याः प्रजाजाः हेतोः विमनाः सन्न्ययौ ।१८। अंहः अपराधं वेनं उद्दिश्य आलब्धयतो जमधर्महु
त्याहृ । १९। नावध्येजः अयज्ञेजो ननवति ।२०। परावरविदां कारणकार्यज्ञानी मध्ये अतिश्रेष्ठः अना
वीपुत्रः काम्यकर्मणा वलात् कृत्वा दितीनस्तु रवाजन्नवे दितिर्घात जन्नू अंगास्य पुत्रोत्पत्तिक्रममाह ।२०।
चिकुस्तवाव ।। तस्य शीलनिधेः साधो ब्रह्मण्यस्य महात्मनः । राज्ञः कथमभूद्दुष्टा प्रजा यद्वि
मनाययौ ।२१। किं वांहो वेन मुद्दिश्य ब्रह्म दंडमयूयुजन् । दंडव्रतधरे राज्ञि मुनयो धर्मकोवि
दाः ।२२। नावध्येजः प्रजापालः प्रजानिरघवानपि । अद मसौ लोकपालानां विनर्त्योजः स्वतेज
सा ।२३। एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् सुनीथात्मजचेष्टितं । श्रद्दधानाय भक्ताय त्वं परावरवित्तमः ।२४।
मैत्रेय उ० अंगोश्वमेधं राजर्षिराजहार महाक्रतुं । नाजग्मुर्देवतास्तस्मिन् आहूता ब्रह्मवादिभिः ।।
।२५। तमूचुर्विस्मितास्तत्र यजमानमथर्त्विजः । हवींषि हूयमानानि न ते गृह्णंति देवताः ।२६। रा
जन्नदुष्टानि श्रद्धयासादितानि ते । छंदांस्ययातयामानि योजितानि धृतव्रतैः ।२७। न
विदामेह देवानां हेलनं वयमण्वपि । यन्न गृह्णंति भागान् स्वान् ये देवाः कर्मसाक्षिणः ।२८। मै
त्रेय उवाच ।। अंगो द्विजवचः श्रुत्वा यजमानः सुदुर्मनाः । तत्प्रष्टुं व्यसृजद्वाचं सदस्यांस्तद
नुज्ञया ।२९।
आयातयामानि वागत......णि ।।८।। यत्र गृहीतमौनो पिवावंव्यसृजन् ।। ८।

च-टी-
५५
आहुता आहूताः अरुणान् सोमपात्राणि इत्यादि इह यज्ञे न गृह्णंति। ॥६॥ इह अङ्गमानितावत् मनाक् ईषदपि च स्वं
न स्मितं। कथं विज्ञातस्या वः मपस्य एव प्राज्ञ श्रितैः चालनात्। किंतु प्राक्तनमेकमघमस्ति यद्यस्मा
न् ईदृक् गुणाधिको पित्वं प्रजारहितः ॥७॥ यथा देवा हविर्न गृह्णंति तथा स्मानं सुप्रजं साधय। कथं साध
नीयं तदाह। इत्यादि इति। ॥७॥ तथा मति स्वनामान् गृह्णीष्यंति यद्यतो हरिः साक्षाद्वृतः स्यात्। अतस्तेन
४८ अंग उवाच ॥ नामा छंत्वाहुता देवा न गृह्णंति ग्रहानिह। सदसस्पतयो ब्रूत किमवद्यं मया कृ
तं ॥ अ स द स्या ऊचुः ॥ नरदेवेह भवतो नाघं तावन्मनाक् स्थितं। अस्त्येकं प्राक्तनमघं यदिहे
दृक् त्वमप्रजः ॥३१॥ तथा साधय नः भद्रं ते आत्मानं सुप्रजं नृप। इष्टस्ते पुत्रकामस्य पुत्रं दास्य
ति यज्ञभुक् ॥३२॥ तथा स्वं नामधेयानि गृहीष्यंति दिवौकसः। यद्यज्ञपुरुषः साक्षात् अप
त्याय हरिर्वृतः ॥३३॥ तांस्तान् कामान् हरिर्दद्यात् यान्यान् कामयते जनः। आराधितो य ५५
थैवैष तथा पुंसां फलोदयः ॥३४॥ इति व्यवसिता विप्रास्तस्य राज्ञः प्रजापतेः पुरोडाशं निरव
पन् शिपिविष्टाय विष्णवे ॥३५॥
सत्स्वर्वेदे श्री वर्णामिष्यंतीत्यर्थः। ननु अतिउच्चान् कर्मान् हरिः कथं दद्यात् तत्राह। ॥७॥ प्रजापतये
पुत्रोत्पत्तये शिपिविष्टाय पशुषु यज्ञरूपेण प्रविष्टाय। तथा च श्रुतिः। यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपि
र्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठतीति ॥७॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मादग्नेः ॥ पत्नेपेपाजसंप्राशात् ॥ तत्प्राश्यपत्युः सकाशात्सा गर्भमादधे। कथं नूतं तत् पुंसवनं पुमां
सेसूते ऽन ने ने तित थात्तो। ऽएप्रजामती ॥ मातामरु मत्सुं। मत्पो ऽर्हिपुत्री सुनीथा। ॥ मृगव्युलुं बु

तस्मात्पुरुषत उत्तमस्थो हेममाल्यमलो वरः। हिरण्मयेन पात्रेण सिद्धमाराजपायसं ॥ ३६ ॥
सविप्रानुमतो राज्ञा गृहीत्वांजलिनोदनं। ऽरव ब्राह्मणमुदायुक्तः प्रादात्पत्न्यात उदारधीः ॥ ३७ ॥
सा तत्पुंसवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्युरादधे। गर्भं कालेन पा सूतेकुमारं सुखुवे स्त्रजा। ॥ ३८ ॥ सबालए
वपुरुषो मातामहमनु ब्रतः। ऽधर्मो शोद्भवं सत्युं तेनाजवदधार्मिकः। ॥ ३९ ॥ सशरासनमुद्य
म्य मृगयुर्वनगोचरः। हंत्यसाधुर्मृगान् दीनान् वेनोसा वित्परोजनः ॥ ४० ॥ ऽआक्रीडे क्रीडतो वा ४०
लान् वयस्यानतिदारुणः। प्रसह्य निरनुक्रोशः पशुमारममारयत् ॥ ४१ ॥ तं विचक्ष्य खलं पुत्रं रव
शासनैर्विविधैर्नृपः। यदा न शासितुं कल्पो न शमासीत्सुदुर्मना ॥ ४२ ॥

कः स नू तं दृष्ट्वा वेनो सा वा गच्छतीति जनः सर्वोप्यरोदन्। बुत्क्रोश ॥ ॥ ऽआक्रीडे क्रीडा स्मानेबाला
नूपशुनिवामारयत्। ॥ विवक्त्वा दृष्ट्वा दुर्मनसस्तस्य कुपुत्रनिंदावाक्यान्याह। ॥ प्राणेति
त्रिजिंग ॥

कं.वी. ५६
येगृहमेधिनः अप्रजाः तेः प्राजेण वे र्वितः। तत्र हेतुः। कुत्सितैरपत्यैस्तत्त्वं धारयितुमशक्यं दुःखं
येन विंदंति। ५३। सर्वेषां सर्वैः मतः [illegible]। तं प्रजापदेशं पुत्रनाममात्रमपि स्वात्मनो मोह एव धनेप्स
दर्थाः यन्निमित्ताः क्लेशदा गृहा न वंति। इदानीं निर्वेदहेतुत्वेन कुत्सितमेवापत्यमभिनंदति। ५४।
श्री गउवाच॥ प्राजेणान्वर्वितो देवो ये प्रजा गृहमेधिनः। कदपत्यान्न तं दुःखं येन विंदंति दु
र्धी। ५३। यतः पापीयसी कीर्तिरधर्मश्च महान्नृणां। यतो विरोधः सर्वेषां यत आधिरनंतकः।
५४। कस्तं प्रजापदेशं वै मोह बंधनमात्मनः। पंडितो बहुमन्येत यदर्थाः क्लेशदा गृहाः। ५५।
कदपत्यं वरं मन्ये सदपत्यान् शुचां पदात्। निर्विद्येत गृहान् मर्त्यो यत्क्लेशनिवहा गृहाः। ५६। ५६
एवं सनिर्विण्णमना नृपो गृहान्निशीथ उत्थाय महोदयोदयात्। अलब्धनिद्रोऽनुपलक्षितो नृ 57
भिः हित्वा तो वेनसुवं प्रसुप्तां। ५७।
गतो

शुचां पदात् शोकानां स्थानात्। वरत्वे हेतुः। निर्विद्येतेति। तत्कुतः यद्यतः कदपत्यात् गृहाः क्लेशा
निवहा न भवंतीति। ५६। महतामुदयानां विभूतीनां उदयो यस्मिन् तस्माद् गृहान्निर्गतः। यावेनं सू
तेस्म तां। ५७।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रजाः पुरोहितादयः विविक्युः अन्वेषितवंतः। तत्रैव संतमपि नापश्यन्निति द्रष्टव्यं तेनाह। यथेति
मायावत् अंतर्हितः नष्टं तु विप्लवं अदर्शनमित्यर्थः। ८ इति चतुर्थे त्रयोदशोऽध्यायः॥ वत्तुर्द्दशे तु दुःपुत्र
जजाद्गो गते द्विजैः। अभिषिक्तस्य वेनस्य रोषाद्वैर्दध्वंसते॥ १ ॥ क्षेमदर्शिनः क्षेमचिंतकाः पशुसा
विज्ञाय निर्विघ्नं गतां पतिं प्रजाः पुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः। विचिक्युस्तुर्व्यामतिशोककातरा
राः यथा निगूढं पुरुषं कुयोगिनः॥ ४७ ॥ अलक्षयंतः पदवीं प्रजापतेः हतोद्यमाः प्रत्युपसृज्य
ते पुरीं। ऋषीन्समेतानभिवंद्य साश्रवो न्यवेदयन्पौरव भर्तृविप्लवं॥ ४८ ॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे चतुर्थस्कंधे विदुरमैत्रेयसंवादे त्रयोदशोऽध्यायः॥ मैत्रेय उवाच॥
भृग्वादयस्ते मुनयो लोकानां क्षेमदर्शिनः। गोप्तर्यसति वै नॄणां पश्यंतः पशुसाम्यतां॥ १॥
वीरमातरमाहूय सुनीथां ब्रह्मवादिनः। प्रकृत्यसंमतं वेनमभ्यषिंचन्पतिं भुवः॥ २॥ श्रु
त्वा नृपासनगतं वेनमत्युग्रशासनं। निलिल्युर्दस्यवः सद्यः सर्पत्रस्ता इवाखवः॥ ३॥
साम्यतां पशुसमानत्वं प्राप्तां पश्यंतः। १॥ प्रकृतीनां अमात्यादीनां असंमतमपि। पाठांतरे प्रकृत्याभव
नाचेन असंमतं क्रूरं। २॥ सर्वे चोरा लीना बभूवुः यथा सर्पात्त्रस्ता आखव इव। ३॥

वनी ५७ आहूयन्नृपस्थानेराजास्तनंयेन। अरस्वविन्नूतितिभिः लोकपालैश्चैर्यैः ॥७॥ सत्रिणोमिलितासंतःवेनस्यवि
वेष्टितेविवार्यकृपयाऽऽजऽवुः ॥८॥ मूलतश्चाग्रतोदीप्तेप्रज्वलतिकाष्ठेतन्मध्यवर्तिनापिपीलिकादी
नायथाऽजनेतोव्यसनेएवंतस्यकरेनृपःपालकाव्ययथाऽदुःखंप्राप्तमित्यर्थः।तदेवाहुः ॥९॥ अतदर्हः
मत्राहून्नृपस्थानतन्नृपोऽस्वविन्नूतितिभिः। अवमेनेमहानागोस्तत्वैःसंभावितःस्यतः ॥५॥
एवंमदोद्धतस्तिसौनिरंकुशइवद्विपः। पर्यटन्रथमास्थायकंपयन्निवरोदसी। ॥६॥ नय
ष्टव्यंनदातव्यंनहोतव्यंद्विजाःक्वचित्। एवंन्यवारजन्धर्मंभेरीघोषेणसर्वतः ॥७॥ वेनस्या
वेद्यमुनेयोदुर्वृत्तस्यविवेष्टितं।विमृश्यलोकव्यसनंकृपयोचुःस्मसत्रिणः ॥ ॥ अहोउग्र
यतःप्राप्तंलोकस्यव्यसनंमहत्। दारुण्युभयतोदीप्तेइवतस्करपालयोः ॥८॥ अराजकभ
यादेषकृतोराजातदर्हणः। ततोप्यासीद्भयंत्वद्यकथंस्यात्स्वस्तिदेहिनां ॥१०॥ अहेरिवप ५७
यःपोषःपोषकस्याप्यनर्थकृत्। वेनःप्रकृत्यैवखलःसुनीथागर्भसंभवः ॥११॥ निरूपितः
प्रजापालःसजिघांसतिवैप्रजाः। तथापिसांत्वयेमामुंनास्मांस्तत्पातकंस्पृशेत्। तद्विद्व
द्भिरसद्वृत्तोवेनोस्माभिःकृतोनृपः ॥१२॥
राज्यानर्हःअस्माकमप्यनिष्टंजातमित्याहुः ॥१०॥ अहेर्यथापयःपोषःक्षीरेणपोषणंपोषक
स्याप्यनर्थकृत्।तदेवाहुःवेनइति ॥११॥ निरूपितःनियुक्तोस्माभिःप्रजापालः।तथापित्व
मुंसांत्वयेमउपपत्तिभिःप्रार्थयिष्यामः। यथातस्यपातकंयस्मान्नास्मान्स्पृशति ॥१२॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्नपको मन्युर्येषां न्नामात्तिः पूजन्हितैत्तिभिः ।८। अस्तेगिनो निःकामानो अनंतं मोक्तमपि वितरति ।९।
माविनशेत् मा विनश्यतु ।१०। अस्मा धर्वोये स्मात्पालित्यः ।पथाशास्त्रे ।११। सर्वान् लोकान् ।१२। स
मंत्रितो यदितं वा कंनगृही ष्यत्य धर्मकृत् । लोकधिः कारसंदग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा
।१३। एवमध्यवसाय्येनमुनजोत्तूत्र मन्यव: । उपब्रह्मपाब्रुवंत्वेनं स्नातवलित्वाथस्नामजिः १४
मुन पव कृ वुः ।नृपवर्यनिवोधैतत्यत्ते विज्ञापजामस्तो। आयुः श्रीवलकीर्तीनां तववतात
विवर्धनं ।१५। धर्मआचरितः पुंसां वाङ्मनः कायवुद्धिभिः । लोकान् सर्वान् वितरतितथानंत्य
मसंगिनां ।१६। सतेमाविनशेद्वीर प्रजानां क्षेमलक्षणं ।यस्मिन्विनष्टे नृपतिः ऐश्वर्यादव
रोहति ।१७। राजन्नसाध्वमात्येभ्यश्चौरादिभ्यः प्रजान्नृपः । रक्षन्यथा वलिंगृह्णन् इह प्रेत्य
चमोदते ।१८। यस्य राष्ट्रे पुरे चैव भगवान्यज्ञपूरुषः । इज्यते स्वेन धर्मेण जनैर्वर्णाश्रमात्म
कैः ।१९। तस्य राज्ञो महाभाग भगवान्भूतभावनः । परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशास
ने ।२०। तस्मिंस्तुष्टे किमप्राप्यं जगतामीश्वरेश्वरे ।= लोकाः सपाला ह्येतस्मै हरंति वलि ।१०।
माहताः ।२१। तं सर्वलोकामरयज्ञसंग्रहं त्रयीमयं द्रव्यमयं तपोमयं ।यज्ञैर्विचित्रैर्यजतो
भवाय ते राजन्स्वदेशाननुरोद्धुमर्हसि ।२२।
वीन् लोकान् तत्पतीन् अमरांवतत्प्रापकान् यज्ञांश्च संग्रह्णातिविनिज सतीतितथा। तं विचित्रैर्ई
षयज्ञादिभिः यजतस्तेनयाजमानस्य भवाय स्वदेशान् ततः स्थितिनो जनान् अनुरोद्धुं प्रवर्तयितुम्

वटी ५८ युष्माद्विषये यद्देशे हरेः कलाअंशाः सुराः तेषांसुराणां हेलनमवज्ञां। ८। बालिशा अज्ञाः इतिदं
अस्मादिप्रदं मां हित्वा। ९। नष्टमन्ने हो विदूरये येषां। १०। एते देवान् पते दे हे ति छंति। अतान्पति

यज्ञेन युष्माद्विषये द्विजातिनिर्वितायमानेन सुराः कलाहरेः। स्विष्टाः सुतुष्टाः प्रतिशंति
वांछितं तद्धेलनं नार्हसि वीर वेष्टितुं। २३। वेन उवाच। बालिशा खलु यूयं वै अधर्मे धर्ममानि
नः। ये वृत्तिदं पदं हित्वा जारं पतिमुपासते। २४। अवजानंत्यमी मूढा नृपरूपिणमीश्वरं। नानु
विंदंति ते भद्रमिह लोके परत्र च। २५। को यज्ञपुरुषो नाम यत्र वो भक्तिरीदृशी। भर्तृस्नेहविदू
राणां यथा जारे कुयोषितां। २६। विष्णुर्विरिंचिर्गिरिश इन्द्रो वायुर्यमो रविः। पर्जन्यो धनदः
सोमः क्षितिरग्निरपांपतिः। २७। एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरशापयोः। देहे तिष्ठंति नृपतेः ५८ 58
सर्वदेवमयो नृपः। २८। तस्मात्मां कर्मभिर्विप्रा यजध्वं गतमत्सराः। बलिं च मह्यं हरत मत्तो
ऽन्यः कोऽग्रभुक् पुमान्। २९। मैत्रेय उवाच। इत्थं विपर्ययमतिः पापीयानुत्पथंगतः। अनुनी
यमानस्तद्याच्ञां न चक्रे भ्रष्टमंगलः। ३०। इति तेऽसत्कृतास्तेन द्विजाः पंडितमानिना। भग्ना
यां भव्ययाच्ञायां तस्मै विदुर चुक्रुधुः। ३१।

देवेश्वरः। इतरे तदंशा इति भावः। १७। बलिं करादिकं। अग्रभुक् आराध्यः। १८। भ्रष्टमंगलः न
तपुण्यः। १९। तेन राज्ञा असत्कृताः संतः भग्नायां प्रार्थनायां। चुक्रुधुः क्रोधं चक्रुः। २०। ॥

अधियज्ञं यज्ञफलदातारं परिवर्जितविनिंदेता॥ एस्तु तं पापिष्ठं वेनविना। कृतघ्नतामाहुः। यदनु
ग्रहविषयजः मनई दृशमैश्वर्यप्राप्तः ॥१९॥ तूष्णमन्यवः प्रकटकोपाः। हुंकृतैर्हुंकारैः ॥२०॥ ऋषिभिर्नि
हन्यतां हन्यतामेषपापः प्रकृतिदारुणः। जीवन्नुजगादस्मावाप्नुवुकृतेनस्मसाध्रुवं ॥२१॥ नाज
मर्हत्यसदृत्तोनरदेववरासनं। योधियज्ञपतिंविष्णुंविनिंदत्यनपत्रपः ॥२२॥ कोवैनंपरिवर्जी
तवेनमेकमन्तेष्टुनं। प्राप्तई दृशमैश्वर्यंयदनुग्रहजाजनः ॥२३॥ इत्थंव्यवस्तिताहंतुमनजो
ष्ममन्यवः। निर्जघ्नुर्हुंकृतैर्वैनं हतमच्युतनिंदया। ॥२४॥ ऋषिभिस्तिश्वाश्रमपदंगतेपुत्रकलेवरं।
सुनीथापालयामास्तविद्यायोगेनशोवती। ॥२५॥ एकदामुनयस्तेतुसरस्वत्सलिलाप्लुताः। हु
ताग्निंसत्कथाश्चक्रुः उपविष्टाः सरित्तटे। ॥२६॥ वीक्ष्योत्थितान्महोत्पातानाहुर्लोकभयंक
रान्। अप्यन्तद्रमनाथाया। दस्युत्योनास्तुवेभुवः ॥२७॥
ष्वाश्रमपदं प्रतिगतेमतिविद्यापुत्रेनमंत्रस्माहितमायुतरा अं अधीवनेनपालयामास्त ॥८॥ पुं
व मज्जाव मार्षः सरस्वत्याः सलिले आप्लुता कृतस्नानाः संतः विष्णुकथाः चक्रुः। ॥९॥ तदाउत्पाता
नुवीक्ष्य अनाथायाजाः भुवः अनिष्टं न भवेत् किमित्याहुरुच्चै। ॥१०॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा.दी. ५९

एवमशंतः वितर्कयंतः त्वरयान्विताः तदा धावतां चौराणां पथि तस्करिः पांसुसमुद्धितः ॥३६॥ तत्तदा
तेषां चौराणां लोकस्य धनं लुंपतां जिघांसतां चौरोपद्रवमाज्ञाय ॥३७॥ तथा चौरव्याप्तं अराजकं हा
एवमशंतत्वरयो धावतां सर्वतो दिशं । पांसुःसमुत्थितोत्तूरिश्चौराणां वसु लुंपतां ॥३८॥ तदु
पद्रवमाज्ञाय लोकस्य वसु लुंपतां । तत्तस्युपरते तस्मिन् अन्यानन्यं च जिघांसतां ॥३९॥ चौरव्या
प्तं जनपदं हीनस्त्वमराजकं लोकान्नावारयन्शक्तोऽपि तद्दोषदर्शिनः ॥४०॥ ब्राह्मणः स
महकृशांतो दीनानां समुपेक्षकः स्रवते ब्रह्मतस्तपापि भिन्नं नाडात्पयो यथा ॥४१॥ नागस्य
वंशो राजर्षेरेष संस्थानुमर्हति । असमोद्यवीर्यो हि नृपाः वंशेस्मिन् केशवाश्रयाः ॥४२॥ वि
निश्चित्यैवमृषयो विपन्नस्य महीपतेः मम्मथुस्तत्रं तरसा तत्रासीद्वाहुकोनरः ॥४३॥ ५९

नमस्तं च जनपदमाज्ञाय शक्तो अपि वारणे अवारणे दोषदर्शिनोपि । लोकान्लुंपतश्चौरान्
नत्रवारयन्नृइत्यन्वयः ॥३६॥ शक्तानां क्षत्रियाणां अवारणे दोषइति किं वक्तव्यं । मम हृदयापि शां
तापि ब्राह्मणोपि यदि दीनानां समुपेक्षको भवेत्तर्हि तस्यापि ब्रह्मतपः स्रवति ॥३७॥ एतः अपे
क्षादोषपरिहाराय नागस्येत्यादि विनिश्चित्य महीपते रूरुं तरसा ममं थुरित्यन्वयः । संस्था ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तुनाशंगंतुं। यद्यत्र ब्राह्मणा एव लुंपतो लोकान्निवारयन्तु। कथं त्वलाः हुंकारैरेव वेनं निवारयितुं शक्ताः अ
पि तत्किं तस्मिन्निवारणे तन्मरणादिदोषं दर्शिनः। न वो दासता वो रोषद्भुत हीनोपेक्षा ज्ञातेयोत्पा ... नि
प्रसंगात् न चान्यं तन्निवारकं राजानमकुर्वन्। अंगवंशोच्छेदस्यानर्हत्वात्। अतो वेनस्यैव देहं समंथु
रितियोज्यं। बाहुकोवामनः। तमेवाह ॥ ४२ ॥ ७ ॥
काककृष्णोतिह्रस्वांगो ह्रस्वबाहुर्महाहनुः। ह्रस्वपान्निम्ननासाग्रो रक्ताक्षस्ताम्रमूर्ध
जः ॥ ४३ ॥ तं तु तेवनतं दीनं किं करोमीति वादिनं। निषीदेत्यब्रुवन् तात स निषादस्ततोऽभवत्।
॥ ४४ ॥ तस्य वंश्यास्तु नैषादा गिरिकाननगोचराः। येनाहरज्जायमानो वेनकल्मषमुल्ब
णं ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे निषादोत्पत्तिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥
॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ अथ तस्य पुनर्विप्रैः अपुत्रस्य महीपतेः। बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं
समपद्यत १ तत् दृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः। ऊचुः परमसंतुष्टाः विदित्वा भ
गवत्कलां ॥ २ ॥
काककृष्णः। महत्यौ हनू कपोलप्रांतौ यस्य। ह्रस्वौ। पादौ यस्य। ताम्राः आरक्तकेशा यस्य
गिरिकाननं यस्य गोचरः। अत्र यज्ञानतु पुरादि प्रवेशो येषां। तत्र हेतुः। ततस्यापत्यं वंश्याः नैषा
दाः ॥ ७ ॥ येन कारणेनासौ वेनमहरत् ॥ ७ ॥ इति चतुर्थे चतुर्दशोध्यायः ॥ ॥ ततः पंचदशे विप्रैर्मथ्यमाना
द्वेनबाहुतः। जातस्य तु पृथोराज्ञो भगिनिमिका ... दिकं १ ॥ किमभुवुः इत्यपेक्षयाह। एष इति चतुर्भिः। ७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व॰टी॰
६०

लक्ष्म्याः संभूतिः कला ॥०॥ अत्र यः पुमान् स पृथुर्नाम महाराजोऽभिविख्यातिः ॥०॥ सुदतीशोभ
नदंताः गुणानां भूषणानां भूषणं तथा ॥ अनुरुंधतीनर्द्दवेनजजंतीभिविख्याति। अत्र हेतुः
लोकरिरक्षया लोकानां रक्षितुमिच्छया ॥०॥ स्वः स्त्रियः अप्सरसः ॥०॥ देवैः सुरास्तत्पाभत्प

ऋषय ऊचुः ॥ एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी। इयं च लक्ष्मीसंभूतिः पुरुष
स्यानपायिनी ॥१॥ अयं तु प्रथमो राज्ञां पुमान्प्रथयिता यशः। पृथुर्नाम महाराजोऽभिवि
ख्यातिपृथुश्रवाः ॥२॥ इयं च देवी सुदती गुणभूषणभूषिता। अर्चिर्नाम वरारोहा पृथुमेवा
नुरुंधती ॥३॥ एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया। इयं च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायि
नी ॥४॥ प्रशंसंति स्म तं विप्रा गंधर्वप्रवरा जगुः। मुमुचुः सुमनोधाराः सिद्धा नृत्यंति स्वः ६०
स्त्रियः ॥५॥ शंखतूर्यमृदंगाद्याः नेदुर्दुंदुभयो दिवि। तत्र सर्व उपाजग्मुर्देवर्षिपितृणां 60
गणाः ॥६॥ ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः सहासृत्य सुरेश्वरैः। वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदा
भृतः ॥७॥ पादयोरारविंदं च तं वै मेने हरेः कलाम्। यस्याप्रतिहतं चक्रमंशः स परमेष्ठिनः ॥८॥
तस्याभिषेक आरब्धे ब्राह्मणैर्वेदवादिभिः। अभिषेचनिकान्यस्मै आजह्रुः सर्वतो जनाः ॥९॥
वैन्यस्य पृथोः श्रिचिह्नं हरेरस्वात्मकं चक्रं ॥०॥ अप्रतिहतं रेखांतरे रजितन्नं चक्रं यस्य विष्णुः स परमेश्वर
स्यांशः ॥०॥ आनिषेचनिकानि अभिषेकोपकरणानि ॥०॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२ रुवीरवीरासनं स्मिं वासनं। सलिलस्पर्शोयमालं शातपत्रं छत्रं। ७०।
तस्मै जहार धनदो हैमं वीरवरासनं। वरुणः सलिलस्रावं शातपत्रं शशिप्रभं। ७१। बालव्यजने द्वे
चामरे। ७२। ब्रह्मा समर्पवेदमजं त्रनेघं वर्मकवचं नतपत्नीः श्रीः। श्रियं संपदं ७३ दशावेंद्राकाराणि
सरित्समुद्रा गिरयो नागा गावः खगा मृगाः। द्यौः क्षितिः सर्वभूतानि समाजग्मुरुपायनं।
१२ सोऽनि चित्रो महाराज भुवा सामा ध्वलं कृतः। पत्न्या चिबालं कृतया विरेजे ग्नीरिवापरः।
७४। वायुश्च वालव्यजने धर्मः कीर्तिमयीं स्रजं। इंद्रः किरीटमुत्कृष्टं दंडं संयमनं यमः। ७५।
ब्रह्मा ब्रह्ममयं वर्म भारती हारमुत्तमं। हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्न्या व्याहृतां स्रजं। ७६। द
शचंद्रमसं रुद्रः शतचंद्रं तथांबिका। सोमो मृतमयानश्वान् त्वष्टा रूपाश्रयं रथं। ७७। अ
ग्निरजगवं चापं सूर्यो रश्मिमयानिषून्॥ भूः पादुके योगमय्यौ द्यौः पुष्पवलिमन्वहं। ७८।
नाट्यं संगीत वादित्रमंतर्धानं च खेचराः। ऋषयश्चाशिषः सत्याः समुद्रः शंखमात्मजं। ७९।
सिंधवः पर्वता नद्यो रथवीथीर्महात्मनः। सूतो मागधो वंदी तं स्तोतुमुपतस्थिरे। ८०।
विंवानिके शेषपत्ना तं रस्मिं षड्भ्वा। शतवंद्रं वर्म। तथा द्रूपाश्रयं शोत्तनावज्जवसंपन्नं रथं। ८१।
अजसर्पगोश्वन्मृगात्मां निर्मितं राजगवां। योगमय्या पादस्पर्शमात्रेण ओत्तीष्टदेशप्रापिके। ८२।
नाघादिको त्राल्लीं खेचराः दद्रुः। समुद्रः शात्मजं स्वप्रजनवं। ८३। तं स्तोतुमुपास्थिताः॥ ८४।

वटी॰ ६१ स्तावकान् स्तोतुं उद्यतान् अभिप्रेत्य ज्ञात्वा प्रहसन्नुवाच ।७। लोके अस्पष्टगुणस्य मे स्तवः
स्तवनं कथं स्यात् । अधुना किमाश्रयो मे स्तवो योज्यतां । अतो वो गिरः अधुनापि वितथा
मा भूवन् । यद्वा लोके अस्पष्टगुणस्य मे नो मे स्तुतिः स्यात् । अत एव भः क्रियमाणः स्तवः मे मदन्य
स्मिन् योज्यतां । न तु मे वितथा निमानापन्ना इत्यर्थः ।७॥ तस्मात् परोक्षे कालांतरे अस्पष्टेषु गुणे
स्तावकांस्तानभिप्रेत्य एवं पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् । मेघनिर्ह्रादया वाचा प्रहसन्निदम
ब्रवीत् ।२०। भोः सूत हे मागध सौम्य वंदिन् लोके अधुना अस्पष्टगुणस्य मे स्यात् । किमाश्र
यो मे स्तव एष योज्यतां मा मय्यभूवन् वितथा गिरो वः ।२१। तस्मात्परोक्षे अस्मदुपश्रु
तान्यलं करिष्यथ स्तोत्रमपीच्यवाचः सत्युत्तमश्लोकगुणानुवादे जुगुप्सितं न स्त ६१
वयंति सभ्याः ।२२। महद्गुणानात्मनि कर्तुमीशः कः स्तावकैः स्तावयतेऽसतोऽपि तेस्याभ
विष्यन्निति विप्रलब्धो जनावहास्यं कुमतिर्न वेद ।२३॥
प्रभुस्तु अस्माकमुपश्रुतानि यशांसि प्रति स्तोत्रं अलमत्यर्थं करिष्यथ । हे अपीच्यवाच हे
मधुरगिरः सभ्यैः प्रेरिता वयं ब्रूमः एवं स्तुमः इति चेत् तत्राह उत्तमश्लोकस्य गुणानुवादे कार्ये
सति जुगुप्सितं अर्वाचीनं न स्तावयंति । ननु संभावितैरेव गुणैः आत्मानं जनः स्तावयतीति
चेत् तत्राह ।७॥ महद्गुणान् आत्मनि संपादयितुं शक्तोऽपि असतो गुणान् संभावनामात्रेण
कः स्तावयतेय यद्यशक्तश्चेद्वसतोऽपि कः स्तावयते । स्वत एव प्रख्यातिसिद्धेः । अन्यस्तु मिथ्यागु

णास्तुतिश्लाघी मंदद्वाह। तद्वदिति। यद्यपि शास्त्रोक्त्यामादि कमकरिष्यन् तर्हि विद्याद्स्येगुणा॥
अन्न विष्यन्निति कुजातिपत्या विप्रलब्धो जनानामवहासं न वेद। २४ ॥ ७॥
प्रजवो पि विश्रुता अपि ह्रीमंतो जुगुप्संति। वेति हसंतेयथा अतिस्तुतो। क्रियमाणान्वा विनिंदि
तं ब्राह्मणवधादि पौरुषं निंदति तथा उविलाममपि स्तुतिं न सहंते त्यर्थः ॥७॥ वरीमन्निरिति दीर्घ
प्रजवो ह्यात्मनस्तोत्रं जुगुप्संत्यपि विश्रुताः। ह्रीमंतः परमोदाराः पौरुषं वा विगर्हितं २५
वयं त्वविदिता लोके सूताद्यापि वरीमभिः। कर्मभिः कथमात्मानं गापयिष्याम बालवत्
२६॥ इतिश्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरित्रे पंचदशोऽध्यायः॥ मैत्रेय उवाच॥
इति ब्रुवाणं नृपतिं गायका मुनिचोदिताः। तुष्टुवुस्तुष्टमनसः तद्वागमृतसेवया ॥१॥
नालं वयं ते महिमानुवर्णने यो देववर्योऽवततार मायया। वेनांगजातस्य च पौरुषाणि ते
वाचस्पतीनामपि बभ्रमुर्धियः ॥२॥
मार्जनवितृप्रधानश्चाभिनिर्दिष्टाः। वरिष्ठैः कर्मभिरविदिता इत्यर्थः ॥७॥ इति चतुर्थे पंचदशः॥
षोडशे सर्वलोकेशः सत्कृतं नार्यजातुलं मुनिप्रयुक्ताः सूताद्याः स्तुवंतिस्मेति वर्ण्यते १॥ ना
गायकाः सूतादयः ॥७॥ वयं गायकाः सूतादयः नालं न समर्थाः। यो भवान् अवतारेषु
प्यल्पाधिकरमाह। वेनस्यांगाज्जातस्य ते पौरुषाणि प्रति अवितर्क्याः जाब्रह्मादीनामपि धि
यो बभ्रमुः। कुतः पुनर्वयं तद्वर्णने समर्था भवेम।॥७॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा·टी अथापि यथावद्वर्णयितुमशक्ता अपि कथामृते सादराः मुनिभिरुपदेशं योगबलेन हृद्दिप्रकाश
६२ नं तदनतिक्रम्य वितन्महि विस्तारयामः ।३। तनौ स्वदेहे लोकपालानां बिभर्त्येकस्तनौ तनूः । का
ले काले यथाभागं लोकयोरुभयोर्हितं ततन्मूर्तीः काले काले बिभर्ति । यथाभागं पालपोषणानुरं
जनादिकार्यानुसारेण यज्ञादिप्रवर्त्तनेन स्वर्गस्य हितं वृष्ट्यादिना च भूलोकस्य हितं यथा तत्र

अथाप्युदारश्रवसः पृथोर्हरेः कलावतारस्य कथामृतादृताः । यथोपदेशं मुनिभिः प्रचो
दिताः श्लाघ्यानि कर्माणि वयं वितन्महि ।४। एष धर्मभृतां श्रेष्ठो लोके धर्मानुवर्त्तिनः । गो
प्ता च धर्मसेतूनां शास्ता तत्परिपंथिनां ।५। एष वै लोकपालानां बिभर्त्येकस्तनौ तनूः । काले
काले यथाभागं लोकयोरुभयोर्हितं ।६। वसु काल उपादत्ते काले चायं विमुंचति । समः ६२
सर्वेषु भूतेषु प्रतपन्सूर्यवद्विभुः ।७। तितिक्षत्यक्रमं वैन्यः उपर्याक्रमतामपि । भूता
नां करुणः शश्वदार्त्तानां क्षितिवृत्तिमान् ।८।

निजधाम्नः सूर्यादितनुधारणमेवाह त्रिभिः श्लोकैः आह वसु काल इति ।६। वसु धनं करादानकाले
आदत्ते । दुर्भिक्षादिकाले विमुंचति च । अष्टौ मासान् सूर्यो यथा वसु जलमादत्ते । विमुंचति च
सुवर्षासु तद्वत् ।६। मस्तके पादेन आक्रमतामप्यार्त्तानां भूतानां अतिक्रमं सहिष्णुते । क्षिति
वृत्तिर्भूमिवद्धनं चाहृतिर्यस्यास्ति स तथा ।७।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

देवेऽवर्षत्येकं यः कृच्छ्रं गताः प्राणात्ययोत्ताः प्रजाः स्वजंत्वा हिंसित्वा रक्षिष्यति। अत्र हेतुः असौ
नरदेववपुर्हरिरिति। वदनमेवामृतमूर्त्तिश्चंद्रः तेन स्वानुरागो वलोको यस्मिन्। विशदस्मितं
तेन वरूणः ॥८॥ अत्र कविर्वर्त्तमाननिर्देशो वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति। भूतनिर्देशश्च आ
शंसायां भूतवच्चेति द्रष्टव्यः नवपक्षं वर्त्म प्रवेशनिर्गमजाः मार्गो यस्य निगूढं निष्पन्नः पूर्वमवि
ज्ञातं कार्यं यस्य। तच्च कार्योदर्को नीरं किमर्थमेतत्कृतमित्यन्यैरज्ञातानि प्रायश्चित्तविधनं इति तथा। उप
देवेवर्षत्यसौ देवो नरदेववपुर्हरिः कृच्छ्रप्राणाः प्रजास्त्वेष रक्षिष्यत्यंजसेंद्रवत् ॥८॥ आ
प्यायत्यसौ लोकं वदनामृतमूर्त्तिना। सानुरागावलोकेन विशदस्मितचारुणा ॥९॥ अ
व्यक्तवर्त्मैष निगूढकार्यो गंभीरमेधा भृतगुप्तवित्तः। अनंतमाहात्म्यगुणैकधामा पृथुः प्र
चेता इव संवृतात्मा ॥१०॥ दुरासदो दुर्विषहः आसन्नोपि विदूरवत्। नैवाभिभवितुं शक्यो
वेनारण्युत्थितोनलः ॥११॥
गुप्तं सुरक्षितं वित्तं यस्य। अनंतमाहात्म्यश्चासौ गुणानामेकधाम विष्णुर्यस्मिन्। अनंतमाहात्म्यो
पेता गुणा एव धाम स्थानं यस्येति। संवृतात्मा संयतमूर्त्तिः समुद्रवरत्वेन वरूणस्याप्येते गुणा द्र
ष्टव्याः ॥८॥ दूरासदः शत्रोर्मनसापि प्राप्तुमशक्यः। दुर्विषहः शत्रुभिः सोढुमशक्यः। विदूरवत्
पौरुषेणाभिभवितुमशक्यः। वेनएव अरणिः तस्मादुत्थितः अनल इव। ॥११॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उपमन्यौ

वन्री· वारकैर्गुप्तिर्नत्वैः पश्यन्नपि स्वस्तुतिनिंदासीनः उदासीन इव। वर्त्तिष्यते। पश्चादेहिनामध्यक्षो विष्ठ
६४ तः आत्मभूतो वायुः स्वस्त्रात्मा तद्वत्। ।७। आत्मद्विषां सुतमिति सुतग्रहणं स्वात्मजस्यापार्थे धर्म
पथेपन्नस्य दृष्टांतोऽस्थितः ।७। वक्रेऽज्ञासेनावारभ्यस्य वक्रे वा। मानसा वलमानिव्याप्य प्रवर्त्तते।
अंतर्वहिश्च भूतानां पश्यन् कर्माणि वारकैः। उदासीनवद्वाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनां।१३। ना
दंडं दंडपत्येष सुतमात्मद्विषामपि। दंड पत्यात्मजमपि दंड्यो धर्मपथेऽस्थितः ।१४। अस्यात्र
तिहतं वक्रं पंथो रामा मानसा वली। वर्त्तते न गवानेकीयावन्नपतिगोगणैः ।१५। रंजयिष्य
ति यस्त्रोकमप्रमात्मविवेष्टितैः। अथामुमाहू राजानं मनोरंजनकैः प्रजाः ।१६। दृढव्रतः
सत्यसंधो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवकः। शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः।१७। मात्रिज ६२
तिः परस्त्रीषु पत्न्यामर्द्धद्दयात्मनः। प्रजासु पितृवत्स्निग्धः किंकरो ब्रह्मवादिनां।१८। देहि
नामात्मवत्प्रेक्ष्यः सुहृदानंदिवर्द्धनः। मुक्तसंगः प्रसंगोऽपि दंडपाणिरसाधुषु।१९।
किंपर्यंतमित्यत आह। अर्को राशिगणैर्यावत्पतितावत्।२०। यत् यस्मात् रंजयिष्यति अथत
स्मात् मनोरंजनैर्हेतुभिः। अमुं राजानमाहुः। मनोरंजकैरिति विवेष्टितविशेषणं वा।२१। मातरी
व त्रिर्जनने यस्य। आत्मनो देहस्यार्द्धं इव पत्न्यां प्रीतिमान्।२२। सुहृदानंदिं सुखं वर्द्धयतीति
ति तथा मुक्तसंगेषु प्रसक्तः संगो यस्य। दंडपाणिरिवेत्यपरा धानुवेत्तुणमुच्यते। नादंड्य इत्यत्र
पक्षपाताभावउक्तः।२३।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवं दोग्धा महीं वीरो गां सतीमोड्रसोबधीः॥ समानरिष्यते चेनां धनुः॥ कोदण्डसमं ततः॥४

तुत्राष्टेन निरूपमत्वं दर्शजति। कोमावात्मानमाह। यस्मिन्प्रतीतमपिनानात्वमपर्थशून्यं पश्यंतिसूर
जः॥१६॥ आउदयाद्रेः तत्पर्यंतं गोप्ता पालयिष्यति पालनिष्यति। तदर्थं पर्यस्पतेपर्य टिष्यति। प्रदक्षि
णीकरिष्यतीत्यर्थः॥१७॥ अस्मैतदा प्रदक्षिणं कुर्वते मन्येते ज्ञास्यंति। उपहरंत्पः उपहरंतः॥१८॥ इंद्रइत्याद्री
अयंतु माताङ्गवान् अधीशः कूटस्थ आत्मा कलयावतीर्णः॥ यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थ
कं पश्यंति नानात्वमपि प्रतीतं॥१९॥ अयंतु गोमंडलमोदयाद्रेः गोप्ते षबीरोनरदेवनाथः। आ
स्थाजजैत्रं रथमात्तचापः पर्यस्पते दक्षिणतोयथार्कः॥२०॥ अस्मैनृपालाः किल तत्रतत्र
बलिं हरिष्यंति सलोकपालाः। मस्यंत एषां स्त्रिय आदिराजं चक्रायुधं तद्यशउद्धरंताः॥
२१॥ अयं महीं गां दुदुहेधिराजः प्रजापतिर्वृत्तिकरः प्रजानां। यो लीलयाद्रीन्स्वशरास्त्रको
ट्या भिंदन्समां गामकरोद्यथेंद्रः॥२२॥ विस्फूर्जजन्नाजगवं धनुः स्वयं यदाचरद्क्ष्मामविष
ह्यमाजौ। तदा निलिल्युर्दिशि दिश्यसंतो लांगूलमुद्यम्य यथा मृगेंद्रः॥२३॥ एषोश्वमेधान्शत
मा जहारसरस्वती प्रादुरभाविपत्र। अहार्षीद्यस्य हयं पुरंदरः शतक्रतुश्चरमेवर्त्तमाने।
२४॥
नूविभिंदन्॥१८॥ लांगूलमुन्नमय्य यथा मृगेंद्रश्चरति। तदा धनुर्विस्फूर्जजन् यदा त्क्ष्मां पृथिवीं
अवरन्नूवरति। नदादस्यवश्चौरा लीनानतत्वंति॥१९॥ यत्रप्रादुरभाविप्रादुर्भूता कर्मकर्त्तरिवि
णः। तत्राहार्षीत्॥२५॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च·टी·
६४

विश्रांतां विक्रममायस्य गाथाः प्रवेधान् आत्माश्रिताः ॥ ७ ॥ उपगीयमानो महानुभावो यस्य एवंवि
धोऽसौ भविता इति विष्याति ॥ ८ ॥ इति श्रीभा० चतुर्थे षोडशः ॥ ॥ ततः सप्तदशे लोकक्षुधां प्रशमयन्

एषोऽश्वमेधाञ्शतमाजहार यज्ञोपवने स्वमेत्य सनत्कुमारं भगवंतमेकं । आराध्य भक्त्यालभतामलं तज्ज्ञा
नं यतो ब्रह्म परं विदंति ॥ २५ ॥ तत्र तत्र गिरस्तास्ता इति विश्रुतविक्रमः श्रोष्यत्यात्माश्रिता गा
थाः पृथुः पृथुपराक्रमः ॥ २६ ॥ दिशो विजित्याप्रतिरुद्धचक्रः स्वतेजसोत्पाटितलोकशल्यः
सुरासुरेन्द्रैरनुगीयमानमहानुभावो भविता पतिर्भुवः ॥ २७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे च
तुर्थस्कंधे पृथुस्तवे षोडशोऽध्यायः ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ एवं स भगवान् वैन्यः ख्या
पितो गुणकर्मभिः । छंदयामास तान्कामैः प्रतिपूज्याभिनंद्य च ॥ १ ॥ ब्राह्मणप्रमुखान् व
र्णान् भृत्यामात्यपुरोधसः । पौरान् जानपदान् श्रेणीः प्रकृतीः समपूजयत् ॥ २ ॥ विदुर
उवाच ॥ कस्माद्दधार गोरूपं धरित्री बहुरूपिणी । यां दुदोह पृथुस्तत्र को वत्सो दोहनं च ६४
किम् ॥ ३ ॥

पृथुः श्रेष्ठवीजा मही हंतुं प्रवृत्तो जीवितार्थं तया स्तुतः ॥ ७ ॥ छंदयामास संतोषितवान् ॥ १ ॥ भृत्यान्
अमात्यान् पुरोधसः पुरोहितान् श्रेणीः तैलिकतांबूलिकादीन् प्रकृतीः नियोगिनः ॥ २ ॥ दो
हनं पात्रं ॥ ३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मेध्यंयज्ञांर्हं ।७। सविज्ञानंअपरोक्षज्ञानस्तहितं ।७। पूर्वंदेहः पृथ्व्यावतारः तत्कथाश्रयंसुसुश्र
वोयस्य ।७। अडुहन्दुग्धवान् ।७। जनताप्राक्स्वपालइत्यामंत्रितोनियुक्तः । तदान्निरन्नेक्षि
तितलेस्तत्क्षुधाक्षामः क्षीणदेहाप्यागताः प्रजाएत्यपतिंपृथुमब्रुवन् ।७। जाठरेणाग्निना
प्रदह्यमाविषमादेवीकृतातेनसमाकथं । तस्यमेध्येहर्यंदेवः कस्याहेतोरपाहरत् ।४ सन
कुमाराद्भगवतोब्रह्मन्ब्रह्मविद्युत्तमात् । लब्ध्वाज्ञानंसविज्ञानंराजर्षिः कांगतिंगतः ।५।
यच्चान्यदपिकृष्णस्यभगवन्भगवतः प्रभोः । श्रवः सुश्रवसः पुण्यंपूर्वदेहकथाश्रयं ।
।६। भक्तायमेनुरक्ताजतवचाधोक्षजस्यवा । वक्तुमर्हसियोडुह्यद्वैण्यरूपेणगामिमां ।
।७। सूतउवाच । नोदितोविदुरेणैवंवासुदेवकथांप्रति । प्रशस्यतंप्रीतमनामैत्रेयःप्र
त्यभाषत ।७। मैत्रेयउवाच । यदाभिषिक्तः पृथुरंगविप्रैरामंत्रितोजनताया पालः ।
प्रजानिरन्नेक्षितिपृष्ठएत्यक्षुत्क्षामदेहाः पतिमभ्यवोचन् ।८। प्रजाऊचुः । वयंराज
नजाठरेणाभितप्ताः यथाग्निनाकोटरस्थेनवृक्षाः । त्वामद्यजाताः शरणंशरण्यंयः साधि
तोवृत्तिकरः पतिर्नः ।१०।
अजिलप्ताः । पः साधितः विप्रैर्मथनेनसंपादितः । तंत्वांशरणंयाताः । ।७। ८

चन्टी· तन्नस्त्वान्नोस्माकं रातवे रातुं अन्नं दातुं ईहतु ईहतां यत्नं करोतु उज्झितोर्ज्जाः त्यक्तान्नाः सन्तो य
६५ वनूनाशन्नश्यामः। वार्त्तायाः जीविकायाः पतिर्यतस्त्वं ॥[illegible]॥ परिदेवनं विलापं निमित्तं हेतुं अन्वप
द्यत ज्ञातवान् ॥[illegible]॥ पृथिव्या ओषधीबीजानि ग्रस्तानीति बुद्ध्या व्यवसितो निश्चितवान् ॥[illegible]॥ मृग
त वेन्नो न यानीहतु रातवेन्नं सुधार्द्दितानां नरदेवदेव। यावन्न नंक्ष्याम हउज्झितोर्ज्जाः वार्त्ताप
तिस्त्वं किल लोकपालः ॥११॥ मैत्रेय उवाच ॥ पृथुः प्रजानां करुणं निशम्य परिदेवनं। दी
र्घं ध्यात्वा कुरुश्रेष्ठ निमित्तं सोन्वपद्यत ॥१२॥ इति व्यवसितो बुद्ध्या प्रगृहीतशरासनः।
संदधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा ॥१३॥ प्रवेपमाना धरणी निशाम्योदायुधं च तं ॥
गौः सत्यपाद्रवद्भीता मृगीव मृगयुद्रुता ॥१४॥ तामन्वधावत्तद्वैन्यः कुपितोत्यरुणेक्ष
णः। शरं धनुषि संधाय यत्र यत्र पलायते ॥१५॥ सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चांतरं तयोः। ६५
धावंती तत्र तत्रैनं ददर्शानूद्यतायुधं ॥१६॥ लोके नाविंदत त्राणं वैन्यान्मृत्योरिव प्रजाः॥
त्रस्ता तदा निववृते हृदयेन विदूयता ॥१७॥ उवाच च महाभागं धर्मज्ञापन्नवत्सल त्रा
हि मामपि भूतानां पालनेवस्थितो भवान् ॥१८॥ स त्वं जिघांससे कस्माद्दीनामकृतकिल्बि
षां। अहनिष्यत्कथं योषां धर्मज्ञ इति यो मतः ॥१९॥
पुनाद्भुता अनुगतां मृगीव ॥[illegible]॥ रोदसी द्यावापृथिव्यौ तयोरंतरं अंतरिक्षे अनुपश्यतः उद्यतमायुधं
येन तं ॥[illegible]॥ यो धर्मज्ञ इति मतः स त्वं वान् योषां मां कथमहनिष्यत् हनिष्यति ॥[illegible]॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भ्रजरं द्वंद्वो नावं मां विपाद्यविपार्द धोस्यसि धारा जिष्यसि ॥ ७ ॥ बर्हिषियज्ञे जाजवती देवता द्रू
पेण नाम द्वंद्वे नक्षतेवसुधान्यादिकं ॥ ७ ॥ गोरूपेणाय वसंतंद्वणंज्ञ ग्धि अत्तीत्यर्थः । पयस्तु नैव
दोग्धि । दुग्धं न स्रवति । अत्र अस्मिन् अपराधे दंडो हननं न दोष इत्याह ॥ ७ ॥ आत्मानि दिहेस्फरु
प्ररुरं तिनयेस्त्रीषु कृतागास्वपिजंतवः । किमुतत्वद्विधाराजन् करुणादीनवत्सलाः ॥ २ ॥
मां विपाद्याजरो नावं यत्र विश्वंप्रतिष्ठितं । आत्मानंचप्रजाश्चेमाः कथमंभसि धास्यसि ॥
२१ ॥ पृथुरुवाच ॥ वसुधे त्वां वधिष्यामि मच्छासन पराङ्मुखीं । नागौ बर्हिषियाद्वंद्वं कें न त नो
षि वनो वसु ॥ २२ ॥ यवसं जग्ध्यनुदिनं नैव दोग्ध्यौधसं पयः । तस्यामेवं हि दुष्टायां दंडो ना
त्र न दोषभाक् ॥ २३ ॥ त्वं खल्वोषधिवीजानि प्राक्सृष्टानि स्वयंभुवा । न मुंचस्यात्मरुद्धा
नि मामवज्ञाय मंदधीः ॥ २४ ॥ अमुषां क्षुत्परीतानां आर्त्तानां परिदेवितं । शमयिष्यामि
बाणैर्भिन्नायास्तव मेदसा ॥ २५ ॥ पुमान् योषिदुत क्लीब आत्मसंभावनोऽधमः । भूतेषु
निरनुक्रोशो नृपाणांतद्वधोऽवधः ॥ २६ ॥
निमद्वधेसर्वथा अपि नस्यादिति चेदत आह ॥ ७ ॥ अमूषां प्रजानां परिदेवितं तव मेदसा मांसे
न शमयिष्यामि ॥ ७ ॥ यदुक्तं योषां कथं हनिष्यसि । तत्रोत्तरं । पुमानिति । तस्य वधो अवध एव । प
योः कं कथमंभसि धास्यसीति तत्राह ॥ चमिति ॥ ७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व.टी.
६६

तिलशः तिलप्रमाणानि खंडानीत्येवंभूतामवस्थां नीत्वा ।६।। मन्युमयीं मूर्त्तिं विभ्रते । कृतांततुल्यत्व
मुक्तं तेन कृतांतस्य मन्युमयीं मूर्त्तिरिति । शुद्धसत्त्वमनु देवमकस्मादत्ति दारुणं । वीक्ष्यमाणाः पृ
थुं पृथ्वी तुल्यावकरुणे क्लिन्नैः ।७।। मायया विन्यस्तारविताना नानाव्योरातनवो येन । गुणात्मनि गुणम
वांस्तं ब्रह्मांडमर्दानीचामाप्नाणौ तिलत्राः शरैः । अन्मये गवलेने मां धारयिष्याम्यहं प्रजाः ।।
।९।। एवं मन्युमयीं मूर्त्तिं कृतांतमिव विभ्रतं । प्रणतांजलिः प्राह महीसंजातवेपथुः ।१०।
पृथ्वी उवाच ।। नमः परस्मै पुरुषाय मायया विन्यस्तनानातनवे गुणात्मने । नमः स्वरू
पानुभवेन निर्धुतद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये ।११। येनाहमात्मायतनं विनिर्मिता धा
त्रा यतोऽयं गुणसर्गसंग्रहः । स एव मां हंतुमुदायुधः स्वराट् उपस्थितोऽन्यं शरणं कमाश्र ६६
ये ।१२।।

जव्येन प्रतीयमाना ये वस्तुतस्तु निर्धूता निरस्ता द्रव्यक्रियाकारकेषु अविच्छिन्नता ध्यात्माधि
दैवेषु विभ्रमो अहंकारः तन्निमित्ता ऊर्मयो रागद्वेषादयश्च यस्मिन् तस्मै । अहो यः सर्वजीवाश्र
यत्वेन स्रष्टा मां कथं हंतुं प्रवर्त्तते इत्याह ।११। येन विधात्रा त्वया आत्मनां जीवानां आयतनं
आश्रयं विनिर्मिता यतः यस्मात् मायागुणसर्गस्य चतुर्विधभूतग्रामस्य संग्रहः धारणं स्वराट् स्व
तंत्रः स इदानीं संहारकर्त्ता वा अहमेवेति चेत् । तथापि प्रजापालने प्रवृत्तस्य मम वधोऽनुचित एवेत्याह ।
।१२।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आत्मा अजन्मा जीव विभजिएण॥ अतो कुर्ईजमीश्वरवेस्मितमित्याह। ॥७॥ अकृतात्मत्तिर्विद्दितम्
विनैः यः ईश्वरः स्वतंत्रः अकरोत् ब्रह्माण्डं परतन्निति। तेन ब्रह्मणाचराचरमकारजन्तूयश्चख
तएवएकः। परतोमाजातस्त्वनेकः तस्मादविद्यशक्त्याएकेवलेनमइत्याह॥ ॥८॥ सर्गादिजन्मस्मि
यएतदादावसृजच्चराचरंस्वमाजन्मात्माअजन्माविवर्कपा। तस्यैवस्तोकंकिलमोघुमु
यतः कथंनुमांधर्मपरोजिघांसति। ॥९॥ नूनंवतेशास्यसमीहितंजनैस्त्वमाजन्माकुर्जजन्म
कृतात्मत्तिः। नलदर्पतियस्त्वकरोदकारजन्तूयोनिकएकः परतश्चईश्वरः ॥१०॥ अकृतात्म
निर्विदित्तु॥ सर्गादियोस्यानुरुद्धिणेशक्तिनिर्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः। तस्मैनमु
न्नरुद्धनिवृत्तशक्त्यनेनमः परस्मैपुरुषायवेधसे। ॥११॥ सवैनवानात्मविनिर्मितंजगत्
नूतेंद्रियान्तःकरणात्मकंविनो। संस्थापजिष्णुन्नजमोरस्मात्तलाद्अनुजहारांजमत्रा
दिसृकरः ॥१२॥
इत्याणिमरूपान्नूतानिक्रियाणीइंद्रि
तिनंगा अस्यजगतो अनुरूपणद्रिः अनुवर्ततेकरोतीत्यर्थः। द्रव्याणिमहाभूतानिक्रियाणीइंद्रि
याणि। कारकादेवाः। चेतनाबुद्धिः आत्माहंकारः। तैः स्वशक्तिरूपैः समुन्नद्धासमुल्कटानिरुद्धा
शक्त्येयस्याः प्राणिनांधारणार्थंस्मात्तलाद्इत्यइदानीप्रजारक्षणेप्रवृत्तस्यमद्धोनयुक्तइ
तिस्मकरूणमाह। द्यत्यांमत्तेवइति हेअजजन्यः सएवस्वनिर्मितंचराचरंजगत्सम
कस्थापजितुं आदिसृकरः सन्मामनुजहार। अद्भूतवानस्ति।

च.टी. सएवधराधरोवराहोत्रपघत्रपामुपस्थेउपरिमजिनाविश्वाधारस्तताञ्जामास्थिताप्रजा
६७ रक्षितुमिच्छुःवीरमूर्त्तिःपृथुनृपःश्रमणनूनुयएवंनूतःसत्वंप्रपन्नस्तिनिमित्तेमांजघांस्यती
तिचित्रमित्यर्थः।तस्मादीश्वरचेष्टितंदुर्ज्ञेयमितिमिकेमुत्पन्नशाखेनोपसंहरति ॥३६॥ तस्यैव
ऽरपामुपस्थेमजिनाव्यवाप्स्थिताप्रजास्तवानधारिरक्षिष्णुःकिलासवीरमूर्त्तिःश्रम
नूधराधरोयोमांपजस्पुग्रशरोजिघांसमि॥३७॥ नूनंजनैरीहितमीश्वराणांऽस्मद्वि
धैस्तद्गुणसर्गमायया।नज्ञायतेमोहितचित्तवर्त्मभिस्तेभ्योनमोवीरयशस्करेभ्यः
॥३८॥१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपृथुचरित्रेसप्तदशोध्यायः॥ ॥ ॥ ६७

67

स्वगुणसर्गरूपयामायया।मोहितंचित्तमेववर्त्मयेषां।मोहितानिचित्तवर्त्मानियेषामिति
वातैर्जनैरीश्वराणांहरिनक्तानामेवतावदीहितंनज्ञायते।किंपुनस्तस्यपरमेश्वरस्य।ऽतः
परमेश्वरवद्भक्तेभ्योपिनमःएवकेवलंवीराणांजितेंद्रियाणांयशःकुर्वंतियेतेभ्यः।यथावीरा
णांयशोवर्द्धते।तथाविदस्तेभ्यः।ननुयथेष्टमितिनावः॥३८॥ इतिचतुर्थेसप्तदशोऽध्यायः॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अस्मादेशो मह्रीवाक्यान् वत्सपात्रादित्तेदतः। पृथ्वादित्ति स्नुसा दुग्धा स्वं स्वं दुग्धमितीर्यते १
हे अग्निर्नोप्रनोपद्धान्नोदेव अग्नि अन्नजं यथानवत्पेवं मन्तुं नियच्छ। श्रावितं विज्ञापितं। न
मद्वाक्ये अनादरः कर्त्तव्य इत्याह। बुधो हि सर्वतः सारमादत्ते। यथा मधुकरः पुष्पमकोपजन्
मारं गृह्णाति। ८॥ मजिजीर्णोऽथ बधीः उपायेन गृहाणेति वक्तुं उपायेनस्तर्वं विस्मितिनान्यथे
गुरुपामुपस्थे मजिनावाववच्छिन्नाप्रजातवानद्धरि ११ मे त्रैपदत्रयाव॥ इदंपृथुमन्निषूम
फर्षाप्रस्फुरिताधरां। १॥ सन्नियच्छानि त्वामन्तुं निबोध श्रावितं वमो। सर्वतः सारमादत्ते
यथा मधुकरो बुधः ॥२॥ अस्मिन्लोके पवामुष्मिन् मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। दृष्टायोगाः
प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयः प्रसिद्धये। ३॥ ताना तिष्ठति यः सम्यक् उपायान् पूर्वदर्शितान्।
अवरः श्रद्धयोपेत उपायान्विंदतेंजसा। ४॥ ताननादृत्य यो विद्वान् अर्थानारभते स्व
यं। तस्य व्यभिचरंत्यर्था आरब्धाश्च पुनः पुनः ॥५॥ पुरा सृष्टा ह्योषधयो ब्रह्मणा या विशी
पते। भुज्यमानानामया दृष्टा नवद्भिरधृतव्रतैः ॥६॥
त्याह। अस्मिन्निति। पुंसांश्रेयसः पुरुषार्थस्य प्रसिद्धये अस्मिन्लोके कृष्यादयः। अ
मुष्मिंश्च लोके अग्निहोत्रादयो योगा उपाया दृष्टाः प्रयुक्ता अनुष्ठिताश्च ।३। पूर्वैर्दर्शिता
न् अपरो अर्वाचीनो अविद्वान्विद्वान्वा ।४। व्यभिचारं तिन निष्फलंति। स्त हेतुकमुपायसमा
६) पुरेति षड्भिः। नवद्भिरिराजसामान्यानि प्राजेण। येनादिभिरितिवा। ।६।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व०टी० अपालिता चोराद्यनिवारणात्। अनादृता वा यज्ञादिप्रवर्त्तनाभावात्। यज्ञार्थे अग्रसं गिलितव
६८ ती। अन्यथा अधृतव्रतैर्भुज्यमानप्रसोऽभ्येति। ततश्च यज्ञादर्जनाभावे इंतीति तात्पर्यम्: ॥६॥ क्षीणा
जीर्णाः ॥७॥ वत्सं दोहने दोहपात्रं। दोग्धारं चोपकल्पय। धोक्ष्ये पूरयिष्यामि। ॥८॥ भूताभी

अपालितानादृता च भवद्भिर्लोकपालकैः। चोरीभूतेऽथ लोकेऽहं यज्ञार्थेऽग्रसमोषधीः
॥७॥ नूनं ता वीरुधः क्षीणा मयि कालेन भूयसा। तत्र दृष्टेन योगेन भवानादातुमर्हति।
॥८॥ वत्सं कल्पय मे वीर येनाहं वत्सला तव। धोक्ष्ये क्षीरमयान् कामान् अनुरूपं च दोह
नं। ॥९॥ दोग्धारं च महाबाहो भूतानां भूतभावन। अन्नमीप्सितमूर्जस्वद्भगवान् वाञ्छ
ते यदि ॥१०॥ समां च कुरु मां राजन् देववृष्टं यथा पयः। अपर्तावपि भद्रं ते उपावर्तेत मे वि
भो। ॥११॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति प्रियं हितं वाक्यं भुव आदाय भूपतिः। वत्सं कृत्वा मनुं पा ६८
णावदुहत्सकलौषधीः ॥१२॥ तथापरे च सर्वत्र सारमाददते बुधाः। ततोऽन्ये च यथाका
मं दुदुहुः पृथुभाविताम्। ॥१३॥

अपगतेऽपि वर्षाकाले। देववृष्टमुदकमपि सर्वतो वर्त्ते
प्सितमन्नं ऊर्जस्वत् बलप्रदं। ॥१०॥ तथेति यथा पृथुः एवं सर्वत्र वाक्ये
रन्। मनुं स्वायंभुवं सकलौषधीः व्रीह्यादयः ॥१२॥ ततोऽन्ये च यथाकामं दुदुहुः। पृथुना भा
परेऽपि सारमाददे अस्तु तमनुवर्त्स्यति। ततोऽन्येऽपि च स्वस्वपात्रयाः पंचदश दुदुहुः।
विता वशीकृता ॥१३॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

म

देवीं पृथ्वीं वेदग्रहणेदुंद्विजाणां पात्रत्वं ।७। सोममममृतं वीर्यमनः शक्तिः ओजइंद्रिजशक्तिं वलं
देहशक्तिं वतंदेवपज: ।७। सुरां आसवं वंवतालादिमधं ।७। गंधर्वीतीतं मधुवाक् माधुर्ये सौ
भगासौं दर्यनत्सहितं ।७। कव्यं पितृणामन्नं । आमपात्रे अपक्वे मृन्मये अधुक्षत डुडुहुः ।।७।।
ऋषभेजोडुडुहुर्देवीं इंद्रिजे बृहस्पतिमा । वत्सं बृहस्पतिं ह्मचांपज: छंदोमयं श्रुवि ।१४ छ
चावत्संसुराणां इंद्रे मोमहेंद्र डुहन्तु हिरन्मजेन पात्रेण वीर्यमोजोबलं पज: ।७। दैत्येपा
दानवावत्सं प्रह्लादमसुरर्षभं । विधापाडूडुहन्तु ह्नीरमज: पात्रे सुराम्नवं ।७। गंधर्वा
प्सरसो धुक्षन्नू पात्रे पद्ममजे पज: । वत्सं विश्वावसुं ह्मचा गांधर्वमधु सौन्दर्ये ।७। वत्से
न पितरोर्यम्ना कव्यं [illegible]र मधुक्षत । आमपात्रे महाभागाः श्रद्धया श्राद्धदेवता: ।१८ प्रक
ल्प वत्सं कपिलं सिद्धाः संकल्पनामयीं । सिद्धिं नत्सि विद्यां वयेव विद्याधरा दज: ।।
१९ अन्येयमायिनो मायां अंतर्धानाद्भुतात्मनां । मयं प्रकल्प वत्सं ये डुडुहुर्धारणामयीं
२०। यक्षरक्षांसि भूतानि पिशाचा: पिशिताशना: । भूतेशवत्सा डुडुहु: कपाले क्षतजास
संकल्पनामयीं आणिमा दिसिद्धिं येन विद्याधरा दजस्तेवतमेव कपिलं वत्सं प्रकल्य वं ।२१।
ननस्पेव आकाशपात्रे । रवेवतत्वा दिरूपं विद्यां डुडुहु: ।७। अन्ये किंपुरुषादज: अंतर्धाने
न अद्भुतात्मनां सवेघिनी मायां धारणामयीं से कल्पमात्र प्रजावो । ।७। भूतेशो रुद्र: स एव वत्सो
येषां । क्षतजं तु धिरं तदेवपज: । आसवं मादकं । ।७।।

व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व.टी. अरुणो निःफणाः सर्पाः सफणाः दंदंशूकाः वृश्चिकादयः। नागाः कद्रूसंततिजाः। बिलपात्रे मु
६९ खे। २१। यवसं तृणं क्षीरं। गोवृषं रुद्रवाहं वृषभं तेन गोंद्रेणेत्युत्तरेणान्वयः। ८। क्रव्यं मांसं व

तथाहयो दंदशूकाः सर्पा नागाश्च तक्षकं। विधाय वत्सं दुदुहुः बिलपात्रे विषं पयः। २२।
पशवो यवसं क्षीरं वत्सं कृत्वा च गोवृषं। अरण्यपात्रे चाधुक्षन् मृगेंद्रेण च दंष्ट्रिणः। २३। क्र
व्यादः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे। सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाचरमेव च। २४। वटव
त्सा वनस्पतयः पृथग्रसमयं पयः। गिरयो हिमवद्वत्साः नानाधातून् स्वसानुषु। २५।
सर्वे स्ववत्समुख्येन स्वे स्वे पात्रे पृथक् पयः। सर्वकामदुघां पृथ्वीं दुदुहुः पृथुनावि
नीं। २६। एवं पृथ्वादयः पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मनः। दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरू ६९
द्वह। २७। ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः। दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृव 69
त्सलः। २८। चूर्णयन् स्वधनुःकोट्या गिरिकूटानि राजराट्। भूमंडलमिदं वैन्यः प्रायश्च
क्रे समं विभुः। २९।

रंकोटादि अवरं फलादि। ८। अनुक्तसंग्रहणार्थमाह। ८। सर्वे स्वजातौ ये मुख्यः तेन वत्सेन
यत् यस्याहारं तदेव पयः दुदुहुः। ८। स्वन्नं अन्नादि समाहारं। तमेव क्षीरभेदं दुदुहुः दोहपात्रं।
८। दुहितां पृथ्वीं। ८। धनुष्कोट्येण गिरिशृंगाणि चूर्णयन् भूमंडलं समं चकार। राजराट् राज्ञां राजा
सर्वेषां आजीविकाप्रदानात्। ८।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग्रामाहट्टादिशून्याःपुरोहट्टादिमत्यःताएवमहत्यःपत्तनानिदुर्गाणिविविधानि।यथाहबृह
स्पतिः।औदकंपार्वतंवार्क्षमैरिणंधान्वनंतथा।घोषान्आभीराणांनिवासान्।व्रजान्गवांनि
वासान्।शिबिरंसेनानिवेशस्थानं।तत्सहितान्।आकरान्स्वर्णादिस्थानानि।खेटाःकर्षकग्रा
माः।खर्वटाःपर्वतप्रांतग्रामाः।३१। इतिश्री[illegible]ष्टादशः॥ ।ऊनविंशेश्वमेधानाहपापह
ऽथास्मिन्भगवान्वैन्यःप्रजानांवृत्तिदःपिता।निवासान्कल्पयांचक्रेतत्रतत्रयथार्ह
तः।३०।ग्रामान्पुरःपत्तनानिदुर्गाणिविविधानिच।घोषान्व्रजांश्चशिबिरान्आक
रान्खेटखर्वटान्।३१।प्राक्पृथोरिहनैवैषापुरग्रामादिकल्पना।यथासुखंवसंतिस्म
तत्रतत्राकुतोभयाः।३२। इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपृथुचरित्रेऽष्टादशो
ध्यायः॥ ॥मैत्रेयउवाच॥ ॥ ॥अथादीक्षतराजातुहयमेधशतेनसः।ब्रह्मावर्ते
मनोःक्षेत्रेयत्रप्राचीसरस्वती।१।तदभिप्रेत्यभगवान्कर्मातिशयमात्मनः।शतक्र
तुर्नममृषेपृथोर्यज्ञमहोत्सवं।२।
रणात्पृथोःइंद्रंहंतुंप्रवृत्तस्यधात्रावारणमुच्यते।१।हयमेधशतेननिमित्तेनअदीक्षतदीक्षि
तोऽभूत्।शताश्वमेधसंकल्पमकरोदित्यर्थः।ब्रह्मावर्त्तेदेशेसरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्य
दंतरं।तद्देवनिर्मितंदेशंब्रह्मावर्त्तंप्रचक्षते।२।आत्मनःस्वस्यकर्मातिशयेतइत्यतिशयं।अ
भिप्रेत्यज्ञात्वा।तदितितेपृथोर्यज्ञमहोत्सवंनममृषेनसेहे।अतिशयमेवदर्शयतियत्रेति
सप्तभिः।८।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५= सुनंदनंदनश्चमुखाः पार्षदप्रमुखा हरेः। कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः॥ तमन्वी ५

व.री. मायादन्यन्नृपतत्पृष्ठे दोण्यादृश्यपतौ। ६॥ सिद्धादयश्च तं हरिं अन्वीयुः नृपोत्तरेणान्वयः॥
७० ७॥ धर्मदुघा हविर्द्दोग्ध्री। ६। ऊहुः वहंति स्म। सर्वरसान् इक्षुद्राक्षादिरसान्। क्षीरंदद
यत्र यज्ञपतिः साक्षात् भगवान् हरिरीश्वरः। अन्वब्रूजत सर्वात्मा सर्वलोकगुरुः
प्रभुः। ३। अन्वितो ब्रह्मशर्वाभ्यां लोकपालैः सहानुगैः। उपगीयमानो गंधर्वैर्मुनि
भिश्चाप्सरोगणैः। ४। सिद्धविद्याधरादैत्यदानवा गुह्यकादयः। तमन्वीयुर्भागव
तायेय तत्क्षेव नोत्सुकाः। ५॥ यत्र धर्मदुघा भूमिः सर्वकामदुघा सती। दोग्धि स्मा
भीप्सितानर्थान् यजमानस्य भारत। ६॥ ऊहुः सर्वरसान्नद्यः क्षीरदध्यन्नगोरसान्। त
रवो भूरिवर्ष्माणः प्रासूयंत मधुच्युतः। ७॥ सिंधवो रत्ननिकरान् गिरयोन्नं चतुर्वि ७०
धं। उपायनमुपाजह्रुः सर्वलोकाः सपालकाः। ८॥ इति वाधोक्षजेशस्य पृथोस्तु ७/
परमोदयं। असूयन् भगवानिंद्रः प्रतिघातमचीकरत्। ९॥
धि वदन्नं चगोरसंच्युतं वत्का। नो श्व अनूरीति विस्त्रिता निवर्ष्माणि शरीराणि ये बांते तरवः म
धुच्युतः मधुश्राविणः संतः फलानि प्रासूयंत। ६। चतुर्विधं दंतैर्भोज्यं चोष्यं लेह्यं। ६। अ
धोक्षजो ईशो नाथो यस्य परम उत्तमो अनि वृद्धिर्यस्मिन् तत्कर्म असूयन् अक्षममानः
सन् इंद्रः प्रतिघातं विघ्नं चकार। ९॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तं

वैन्ये पृथौ यज्ञः पतिं विष्णुं यजमाने प्रतिस्पर्द्धमानः। इंद्रस्तिरोहितः सन् अश्वं अश्वं अपहृतवा
न्। ७। त्वरमाणं धावंतं। आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत्। सन्नद्धो वर्मितः सज्जः। इ
त्थमरक्षिंहो पाखंडवेषं यमिव गृहीतवंतं। अधर्मं धर्मविभ्रमः। धर्मोपमिति मत्वाति करोजः। ८।
नमुं वतनमुं वतिस्म। ७। हंतवे हंतुं यज्ञहनने पद्धे हतवंतं अतएव देवाधर्मं। ८। गृध्रराट् उज
वरमेणाश्वमेधेन यजमाने यज्ञः पतिं। वैन्ये यज्ञपशुं स्पर्धन् आपो वाहतिरोहितः। ११।
तमत्रिर्भगवाने त्वरमाणं विहायसा। आमुक्तमिव पाखंडं यो धर्मं धर्मविभ्रमः। १२। अ
त्रिणा चोदितो हंतुं पृथुपुत्रो महाबलः। अन्वधावत संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्। १३।
तं तादृशाकृतिं वीक्ष्य मेने धर्मं शरीरिणं। जटिलं भस्मनाच्छन्नं तस्मै बाणं न मुंचति। १४। व
धान्निवृत्तं तं भूयो हंतवेऽत्रिरचोदयत्। जहि यज्ञहनं तात महेंद्रं विबुधाधमं। १५। एवं वै
न्यसुतः प्रोक्तः त्वरमाणं विहायसा। अन्वद्रवदभिक्रुद्धो रावणं गृध्रराडिव। १६। सोऽश्वं रूप
वतद्धित्वा तस्मादंतर्हितः स्वराट्। वीरः स्वपशुमादाय पितुर्यज्ञमुपेयिवान्। १७। तत्त
स्य चाद्भुतं कर्म विचक्ष्य परमर्षयः। नामधेयं ददुस्तस्मै विजिताश्व इति प्रभो। १८।
राज्ञुः ७। न विद्यातमश्वमुत्सृज्य अंतर्हितः आदृश्यो वज्रव ७। विवक्षुपदृश्या।। ७। ।।

बी. उपसद्रूपतमः मनुष्याम्तनेनछन्नस्तन्नूावखालोयूपाग्रेनिदिष्टः कास्तकेकणः। कंकणाकारेकाष्ठं।
७१ तद्युक्तात्‌ यूपात्‌। हिरण्यनिर्मितारशनारर्ज्जुर्यस्तेतारशनायाद्दच्छेवेनछेदात्त्रात्वारशनास्ताहि
तमेवोध्दत्यजूपाग्रान्नीतयानित्यर्थः। विनुःस्तमर्थः। ।१८। अवद्यंनिंदितंतद्रूपंमद्यप्रज्ञाजगृहुः।
उपस्तज्यतमस्तीब्रंजहाराश्वंपुनर्ईदृशं वरवालजूपतः छन्नोहिरण्यरशनांविनुः। १८।
अत्रिःसंदर्शजामासवरमाणंविहायजस्ता। कपालखड्वांगधरंवीरोनेनमवाधत।२०। अ
त्रिणावोदितस्तस्मैविशिष्टंमदधेरुषा। सोऽश्वंतत्पंवतद्विद्यातस्तावंतर्हितंस्वराट्।२१।
खं वीरश्चाश्वमुपादायपितुर्यज्ञमथाव्रजत्‌। तदवद्यंहरेर्त्रूपंजगृहुर्ज्ञानदुर्बलाः।२२। या
निरूपाणिजगृहेइंद्रोहयजिहीर्षया। तानिपापस्यखंडानिलिंगंखंडमिहोच्यते।२३। ७१
एवमिंद्रेहरत्यश्वंवैन्ययज्ञजिघांसया। तद्गृहीतविसृष्टेषुपाखंडेषुमतिर्नृणां।२४।
धर्मइत्युपधर्मेषुनग्नरक्तपटादिषु। प्रायेणसज्जतेभ्रांत्यापेशलेषुचवाग्मिषु।२५। त
दनिज्ञापजनावान्‌।
यानीतिवरुववने अन्यान्यपिगृहीतानीत्युक्तं। त
तदेवपाखंडनाममनिरूक्तमाह छजति। ।१८। तेनइंद्रेणगृहीतेषुपुनर्विसृष्टेषुनग्नजेनरक्तपा
त्मनानिपाखंडमार्गाप्रवृत्ताइत्याह। ।२१। तेषुउपधर्मेषुधर्मएवायमिति
नः वौद्धाश्रांकापालिकादयः। तेषुन्नृणांमतिरभवत्‌। ।२४। तेषुउपधर्मेषुधर्मएवायमिति
प्रायेणैत्यामंदाः सज्जंते। कथंभूतेषुपेशलेषुअविचारितरम्येषु। वाग्मिषुहेतुन्क्तिचतुरेषु। ।२५।

क्री। ल्पा२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्लो॰ तदभिज्ञाय भगवान् पृथुः पृथुपराक्रमः। इंद्राय कुपितो बाणमादत्तोद्यतकार्मुकः॥ २६॥
१ तमृत्विजः शक्रवधाभिसंधितं विचक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमसह्यरंहसं। निवारयामासुरहो महामते न यु
ज्यतेऽत्रान्यवधः प्रचोदितात्॥ २७॥ शक्रवधेऽभिसंधितं कृताभिप्रायं दृष्ट्वा। प्रचोदितात् प
धा शोर्वशात्। अन्यस्य वधस्त्वत्र न युज्यते। तद्वधं तु वयं करिष्याम इत्याहुः वयमिति। ॥छ॥ ॥

वयं मरुत्वंतमिहार्थनाशनं ह्वयामहे त्वच्छ्रवसा हतत्विषं। अयातयामोपहवैस्तम
न्तजे प्रसह्य राजन् जुहुवाम तेऽहितं॥ २८॥ इत्यामंत्र्य क्रतुपतिं विदुरास्यर्त्विजो रुषा। स्रु
क्हस्तान् जुह्वतोऽभ्येत्य स्वयंभूः प्रत्यषेधत॥ २९॥ न वध्यो भवतामिंद्रो यद्यज्ञो भगव
त्तनुः। यं जिघांसथ यज्ञेन यस्येष्टास्तनवः सुराः॥ ३०॥

वयमिति। यज्ञनाशकरं। इंद्रं आह्वयामहे। त्वच्छ्रवसा त्वत्कीर्त्या हतत्विषं। कैः अयातयामैः अगतवी
र्यैः आह्वानमंत्रैः। आह्वानानंतरं अग्नौ जुहुवाम॥ ७॥ अस्य पृथोः ऋत्विजः स्रुक्हस्ते ये
संतान् स्वयंभूर्ब्रह्मा तत्रागत्य प्रत्यषेधत॥ ८॥ यमिंद्रं यज्ञेन जिघांसथ यज्ञेन इष्टाः सर्वे सु
राः यस्य तनवः स इंद्रो भवतां वधावधार्हो न भवति यद्यस्मात् यज्ञो नामायमिंद्रो भगवतस्त
नुः ख्यातारं उक्तमस्ति ततः मघवान् आकूत्यां रुचेर्यज्ञो जितः भगवता स्वयं आद्यैः सुरगणैर यमाख्यया
नुवोत्तरमुक्तमित्युक्तत्वात्। अतो बलीयस्तानि न सर्वमेव कर्तव्यं अन्यथा नृपः पारखंडं स्तत्तं नती
त्याह॥ ९॥

चनी ७२

तदिदमिंद्रेणानुष्ठितं महदन्याय्यं पश्यत। किमित्यपेक्षायामाह। धर्मस्य व्यतिकरं विपर्ययं पाखं
डप्रवर्त्तनं। तर्हि किमत्र युक्तमित्यत आह। ठ॥ एकोनं शतं यस्मिन् तादृशाः क्रतुः क्रतुप्रयोगाः पृ
थोर्भूयात्। पृथुरिति पाठे। एकोनं शतं क्रतवो यस्य तादृशो। पि महेंद्रात्पृथुकीर्त्तिर्भूयादित्यर्थः
। तदेवमृत्विजः प्रयुक्ताः पृथुं प्रत्याह भगवान् अलमिति। मोक्षधर्मवित्। ठ॥ आत्मनेवात्म

तदिदं पश्यत महत् धर्मव्यतिकरं द्विजाः। इंद्रेणानुष्ठितं राज्ञः कर्मैतद्विजिघांसता।
३१॥ पृथुकीर्त्तेः पृथोर्भूयात्तर्ह्येकोनशतक्रतुः। अलं ते क्रतुभिः स्विष्टैः यद्भवान्मोक्ष
धर्मवित्। ३२॥ नैवात्मने महेंद्राय रोषमाहर्त्तुमर्हसि। उभावपि हि भद्रं ते उत्तमश्लोक
विग्रहौ। ३३॥ मास्मिन्महाराज कृथाः स्म चिंतां निशामयास्मद्वच आदृतात्मा। यद्ध्याय ७२
तो देवहतं नु कर्त्तुं मनोऽतिरुष्टं विशते तमोऽन्धः ३४॥ क्रतुर्विरमतामेष देवेषु दुरवग्रहः
। धर्मव्यतिकरो यत्र पाखंडैरिंद्रनिर्मितैः॥३५॥

नेमहेंद्राय रोषं कर्त्तुं नार्हसि। तत्र हेतुः उभावपीति। तथापि क्रतुसमाप्तिमेव ध्यायंत
त्याह। ठ॥ अस्मिन् यज्ञविघ्ने चिंतां मास्म कृथाः। यद्यस्माद्दैवहतं कार्यं कर्त्तुं ध्यायतो
मनः नु निश्चितं अतिरुष्टं सत् अंधं तमो मोहं विशति। न तु शांतिं लभते। अत एव तत् क्र
तुर्विरमत्वित्याह। ठ॥ ननु भगवन् इंद्रः किं न निवार्यते। अत आह। यतो देवेषु दुराग्रहो
न वक्तीति। यत्र क्रतौ इंद्रदुराग्रहकृतं अनर्थं पश्येत्याह। ठ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एनिरिंडेणोपसर्षेः हारिनिश्चितात्कर्षके: यइंद्रः तेभ्यमुस्तानीति।तथायज्ञाप द्रुसतीतिनि
घातेनसर्षेः पुण्यहारिनिःपाखंडैः जनेस्वर्गात्‌हीयमानं विचद्द्व। ततोममकिमिति।तत्राह द्वा
त्वांनानिति ॥छ॥ सांख्ययोगादिनानास्तिद्धांतान्‌ पंतद्धर्मं वेनस्यअद्भोजान्‌लुप्तं।पुनः परित्रा
तुंतद्देहान्‌ विष्णुः कलेवलमवतीर्णोस्ति ॥छ॥ हे प्रजापतेऽस्यविश्वस्यजवंउद्भवंविवार्य
एनिरिंडेणस्तंमर्षेः पाखंडैर्हारिनिर्जनं। हीजमानंपिबद्धेनंयस्तेयज्ञध्नाम्भमुद्र
॥३६॥ नवान्‌ परित्रातुमिहावतीर्णो धर्मज्ञनानामममजानुप्तपं। वेनापचारादवलुप्तमघ
नदेहतो। विष्णुकलास्तिवैन्य ॥३७॥ मत्वंविमृशणास्यनवंप्रजापतेसंकल्पनां।विश्वसृजांपि
पीद्दहि।ऐंद्रीचमाजामुपधर्ममातरं प्रचंडपाखंडपथंप्रनोजहि ॥३८॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥
इत्थंस्तलोकगुरुणासमादिष्टोविशांपतिः तथाचकृत्वातत्सख्यंमघोनापिवसंदधे ॥३९॥
कृतावभृथस्नानाजपृथवेन्‌रिकर्मणे। वरान्‌ददुस्तेवरदायेतद्वर्हिषितर्पिताः ॥४०॥
जैरुत्पादितापितेषां विश्वसृजांसंकल्पंइइतोवपुरपप्रचंडोजः पाखंडमार्गः सचैंद्रीमाया
उपधर्मजननीतांजहि। ॥छ॥ तथाकृत्वायज्ञाग्रहंहित्वावात्सल्यंस्नेहंचकृत्वाइंद्रेणसहसं
धानंचकृतवान्‌ ॥छ॥ कृतमवभृथसंबंधिस्नानंयेन तस्मै। ॥छ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सत्याशिषः सफलाशिषः॥ दत्ताशीर्वचनाः सर्वे पूजिताः पृथुना चते॥ २

॥ श्री चतुर्थे एकोनविंशोऽध्यायः॥ ॥

विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः॥ आशिषो युयुजुः क्षत्तरादिराजाय सत्कृ
ताः॥ ४१॥ तेनाहूता महाभागा सर्व एव समागताः॥ पूजिता दानमानाभ्यां पितृदेवर्षिमानवाः
॥ ४१॥ स्वं स्वं धिष्ण्यं ययुर्हृष्टाः संशंतो यज्ञमुत्तमं॥ ४२॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थ
स्कंधे पृथुविजये एकोनविंशोऽध्यायः॥ मैत्रेय उवाच॥ भगवानपि वैकुंठः साकं मघ
वता विभुः॥ यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो यज्ञभुक् तमभाषत॥ १॥ एष तेऽकार्षीद्भंगं हयमे
धशतस्य ह। क्षमापयत आत्मानं ममुष्य क्षंतुमर्हसि॥ २॥ सुधियः साधवो लोके न
रदेव नरोत्तमाः॥ नाभिद्रुह्यंति भूतेभ्यो यर्हि नात्मा कलेवरं॥ ३॥ पुरुषा यदि मुह्यंति
त्वादृशा देवमायया॥ श्रम एव परं जातो दीर्घया वृद्धसेवया॥ ४॥ अतः कायमिमं
विद्वानविद्याकामकर्मभिः॥ आरब्ध इति नैवास्मिन् प्रतिबुद्धोऽनुषज्जते॥ ५॥
विंशे तु विष्णुना साक्षात् पृथोर्यज्ञेऽनुशासनं। वरदानप्रसंगोऽनप्रीतिश्चान्योन्यमीर्यते॥ १॥
मघवता साकं इंद्रेण सह वर्त्तमानः॥ ॥ आत्मानं त्वां क्षमां कारयतोऽमुष्य क्षमस्व पितुं तुं त्व
र्हसि॥ ॥ यर्हि यस्मान्न कलेवरं शरीरं आत्मान भवति। अतस्तत्तत्भिमानेन भूतानि न द्रुह्यंतिः
तिबुद्धिरात्मज्ञः अस्मिन्देहेनैवानुषज्जते। तथापि पुत्रादिममत्वेन भूतद्रोहो भवेत्तत्राह॥ ॥

नः कर्मणैव [illegible]

[illegible] कामः [illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रतिबोधक्रमं विवृण्वन् देहेऽनुषंगा[illegible]माह। छ। असावात्मा आत्मा देहात्परो भिन्नः। तत्र न
वधावेलक्षणेनतेदंसाधयति। एकद्वतिनवभिः पदैः। देहो हि बालयुवादिभेदादनेकः। दे
हो मलिनः सतु शुद्धः। देहो जडः सतु स्वयंज्योतिः। देहः सगुणः सतु निर्गुणः। देहः [illegible] स्वका
रणभूतगुणाश्रितश्च। असौ गुणानामाश्रयः। देहः परिच्छिन्नः। देहः सात्मा सतु निरात्मा अ

असंसक्तः शरीरेस्मिन् अमुनोत्पादिते गृहे। अपत्ये द्रविणे वापि कः कुर्यान्ममतां बुधः।
।।६।। एकः शुद्धः स्वयंज्योतिः निर्गुणोसौ गुणाश्रयः। सर्वगोनावृतः साक्षी निरात्मात्मात्म
नः परः ७।। य एवं संतमात्मानं आत्मस्थं वेद पूरुषः। नाज्यते प्रकृतिस्थोपि तद्गुणैः स
मयि स्थितः। ।८।। यः स्वधर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धयान्वितः। भजते शनकैस्तस्य म
नो राजन् प्रसीदति। ।९।। परित्यक्तगुणः सम्यक् दर्शनो विशदाशयः। शांतिं मे समवस्था
नं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते १०।।

तो देहाद्भिन्नः। छ। प्रकृतिस्थः देहस्थोपि तद्विकारैर्न लिप्यत इति। यतः स मयि ब्रह्मणि स्थितः।
ननु इत्थं मदर्चकस्योत्पद्यत इत्यपेक्षायामाह य इति। छ। यदि सम्यक् कर्मकरणाद्विशदाश
यः प्रसन्नमनाः तदा परित्यक्तगुणः सन् सम्यग्दर्शनो भूत्वा शांतिमश्नुते। शांतिमेवाह। मम
सम्यगौदासीन्येनावस्थानमेव ब्रह्म तत्कैवल्यमश्नुते। सम्यग्दर्शनमेवाह उदासीनेति। छ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च॰टी ७४

उदासीनमेकमात्मानं द्रव्यज्ञानक्रियात्मानं द्रव्यज्ञानक्रियात्मानां देहज्ञानकर्मेन्द्रियमनसां
अध्यक्षं स्थितमात्मानं यो वेद। स शोकं न प्राप्नोति संसारिणः कथं कूटस्थत्वमत आह निम्न
स्येति। ८। निम्नस्य लिंगदेहस्य गुणप्रवाहः संसारः। निम्नत्वे हेतुः। द्रव्याद्यात्मकस्य। तत्र चे
स्क॰ तनाविद्यानाम्नः। अतो हस्सु प्राप्ताप्राप्तसु हर्षशोकादिभिर्न विक्रियन्ते। ८। एवम्भूतः सुखे दुः
उदासीनमिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनः। कूटस्थमिममात्मानं यो वेदाप्नोति शोभनं ।११।
निम्नस्य लिंगस्य गुणप्रवाहो द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः। दृष्टासु संपत्सु विपत्सु सूर
यो न विक्रियते मयि बद्धसौहृदाः ।१२। समः समानोत्तममध्यमाधमः सुखे च दुःखे च जितें
द्रियाशयः। मयोपकॢप्ताखिललोकसंयुतो विधत्स्व वीराखिललोकरक्षणं ।१३। श्रेयः प्र
जापालनमेव राज्ञो यत्साम्पराये सुकृतात्षष्ठमंशं। हर्तान्यथा हृतपुण्यः प्रजानामरक्षिता ७४
करहारोऽघमत्ति ।१४।
सुखे च समः समानोत्तममध्यमाधमा यस्य जितानीन्द्रियाण्याशयश्च येन सः। एवं अखिल
लोकरक्षणं विधत्स्व ननु कथमेकेन मया रक्षणं कर्तुं शक्यं। तत्राह मयेश्वरेणोपकॢप्ताः संपा
दिताः ये अखिला लोकाः अमात्यादयः तैः संयुतः सन्नानु रक्षणं दंडादिनापि तदपि किं फलं तपो
न्यद्वा पुण्यं करिष्यामीति चेदत आह। ८। यद्यस्मात्साम्पराये परलोके प्रजाभिः कृतात् सुकृ
कृतात् षष्ठमंशं हर्ता हरति। अरक्षणे दोषमाह। अन्यथा प्रजाभिः हृतं पुण्यं यस्य स प्रजानामर
क्षिता सन्तुल्को। अन्यथेत्यस्य विवरणं। करहारः सन्नरक्षिता चेत्। एवं वमोदोप्यनाप्नोतेनत्तवि

द्विजाग्र्याणां अनुमतश्चासावनुवृत्तश्च परंपराप्राप्तो यो धर्मः स एव प्रधानं । अर्थकामौ तु प्रा
संगिकौ यस्य । अन्यतमः । अतिशयेन अन्यः । धर्मादिषु नाम्नतः इत्यर्थः । एकपद्यपाठे धर्मस्य
प्रधानत्वादन्यतमौ अर्थकामौ यस्येत्यर्थः । अस्याः पृथिव्याः अवितास्तन् अल्पेन कालेन गृहा
एवं द्विजाग्र्यानुमतानुवृत्तधर्मप्रधानोऽन्यतमो वितास्याः । कृत्स्नेन कालेन गृहोपया
तान् कृत्स्नानिति विद्वाननुरक्तलोकः ॥१५॥ वरं वमत्कं वनमानवेंद्र वृणीष्व ते हि गुणशीलयंत्रि
तः । नाहं मखैर्वैपुलतमत्तपो नियोगेन वाजः समविन्नवर्त्ती ॥१६॥ मे त्रैपलवाद ॥ सद्वृत्तंले
कगुरूणा विश्वक्सेनेन विश्वजित् । अनुशास्मितः आदेशं शिरसा जगृहे हरेः ॥१७॥ स्पृशंतं
पादयोः प्रेम्णा क्रीडितं स्वेन कर्मणा । बातकृतुं परिष्वज्य विद्वेषं विससर्ज ह ॥१८॥

गतान् सनकादीन् ब्रह्मपसि । अनुरक्तो लोको यस्मिन् सः ॥८॥ मन्त्रमतः सकाशात् कं विद्व
रं वृणीष्व । गुणान्ग्रामादाय शीलेन निर्मत्सरत्वादिस्वभावः । तैरहं यंत्रितो वशीकृतः तद्वर्हि नैस्तु
अश्वमेधादिनिर्नाहं सुलभः । यतः समं वित्तं येषां तेष्वेव वार्त्तितुं शीलं यस्य सोऽहं ॥८॥ विष्वक्से
नेन विष्णुना अनुशासितः सन् ॥८॥ तमाप जितुं पादयोः स्पृशंतं । स्वेन कर्मणा अश्वापहा
रेण क्रीडितं प्रेम्णा परिष्वज्य विद्वेषं विससर्ज ॥८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च·री ७५ समुज्जिहानस्याद्वर्द्धमानस्य । नत्वा गृहीतेवरणांबुजेयस्य पृथुनाउपहृतं अर्हणं पूजा जयस्या
सः ॥ ७ ॥ भगवान् प्रस्थानाभिमुखोपि अनुग्रहेण विलंबितः सन् नप्रतस्थे प्रजाणां नकृतवा
निति द्विजोरन्वयः । पद्मपलाशाक्षः अर्हणीयस्य तथा नूतः सन् एनं पृथुं पश्यन्नगावतस्तात्व
ज्जातिरेकमुस्का तस्य पनत्ता सुडेकमाहस्स इति द्वाभ्यां ॥ ७ ॥ वाष्पविक्लवचेन तूष्णीमवस्थितः सन्
भगवान् पद्मविश्वात्मा पृथुनोपहृतार्हणः समुज्जिहानस्या त्त्वा गृहीतवरणांबुजः ॥ १९ ॥
प्रस्थानाभिमुखोप्येनमनुग्रहविलंबितः । पश्यन् पद्मपलाशाक्षो नप्रतस्थे सुहृत्सतां ॥
२० ॥ सइदमादिराजो रचितांजलिर्हरिं विलो । कितुं नाशकदश्रुलोचनः । नाकिंचनोवाच …स्त
वाष्पविक्लवोहृदोपगुह्यामुमधादवस्थितः ॥ २१ ॥ अथावमृज्याश्रुकलाविलोकयन्
अतृप्तदृक्गोचरमाह पूरुषं । पदास्पृशंतं क्षितिमंसउन्नते विन्यस्तहस्ताग्रमुरंगविद्वि
षः ॥ २२ ॥
नत्वमुं हरिं हृदोपगुह्य अधारन् धृतवान् ॥ ७ ॥ अदृप्तदृयोर्दृशोः गोचरं विषयं भूतं पदा क्षि
तेस्पृशंतमिति अयं भावः नखलु देवाः पदा भुवं स्पृशंतीति अतः कृपापरवशो नूनं हरिरात्मा
नं विस्मृतवान् इति वेति । अत एव स्खलनपरिहाराय गरुडस्योन्नते स्कंधे विन्यस्तं हस्ताग्रं
येन तं । उरंगविद्वेषिणो गरुडस्य । हस्तं तदस्मह मानश्चावरा निति । ७ ॥ ७५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हे विभो वरदानां ब्रह्मादीनाम् ईश्वरान् वरप्रदान् त्वत्तः सकाशात् बुधश्चेत्। कथं वरान् वृणीते॥
कीदृशान् वरान्। गुणो विक्रिय्यत इति गुणविक्रियोऽहंकारः स एवात्मा येषां तेषां ब्रह्मादीनां संबंधि
नः देहात्मिमानिनां भोग्यान्। तथा विबुध एवं अनन्तवतीत्यर्थः। जुगुप्सितत्वादपि त्याज्यान्। ये नारकाणा
मपि संतीति बुध एवाहमपि न वृणे इति समुच्चयार्थे चकारः। कैवल्यपते इति संबोधनात् कैवल्यं च
वरान् विभो त्वद्वरदेश्वराद्बुधः कथं वृणीते गुणविक्रियात्मनां। ये नारकाणामपि संति देहि
नां तानीश कैवल्यपते वृणे न च॥ २३॥ न कामये नाथ तदप्यहं क्वचित् न यत्र युष्मच्चरणां
बुजासवः। महत्तमांतर्हृदयान्मुखच्युतो विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः॥ २४॥

रिष्यतीति। आशंक्याह न कामय इति। महत्तमानामंतर्हृदयात् मुखद्वारेण निर्गतो ऽन्वत्पदां
बुजमकरंदो यत्र। श्रवणादि सुखं यत्र नास्ति तादृशं कैवल्यं तदहं तत्र क्वचित्कदाचिदपि न का
मये। तर्हि किं कामयसे तदाह। ते यशः श्रवणाय कर्णानामयुतं विधत्स्व। ननु कोऽप्येवं न वृत वा
न्। किमन्यं वित्तमित्याह। मम एष एव वर इति। ननु तर्हि कैवल्यानावेरागाद्वेषाद्याकुलानां नाति
सुखमपि नस्यादित्याशंक्याह स्येति। २४॥ ९२

च०टी ७६ नवत्पदांभोजमधुधाराः कणोलेशः तल्लेवं धीयो नलः स एव दूरादपि किं विधशः श्रवणमात्रं दत्त्य
र्थः। विस्मृतं तत्त्ववर्त्मभिः कुयोगिभिः तेषामपि पुनः स्मृतिं आत्मज्ञानं वितरति। अतो न खलु नकानां
रागादिमत्त्वं। अतो नोऽस्माकं संसारग्राहिणां अन्यैर्वरैरलं। नकावेव मोक्षादि सर्वसुखं तन्नावाप्
तिभावः। ननु नलात्किं मुक्तिफलेव। अतः फलं विद्याजन्मधनेन नवतः कोऽजमात्रस्य इत्याशंक्याह ।८। हे
सुश्रवः मंगलकीर्त्तेर्नतो शिवं यशः स्ततां सं गामेयः स स्तदपि पद्वद्भ्याविउपश्चेण्णोति। गुणज्ञश्चेत्

सोऽत्तमश्लोक महत्सुखव्युतेऽन्नवत्पदांभोजमधुकणानिलः। स्मृतिं पुनर्विस्मृततत्त्व
वर्त्मनां कुयोगिनां नो वितरत्यलं वरैः ।२५। यशः शिवं सुश्रव आर्यमंगलं गामेय ह्यस्य वा शृ
णोति ते सदृशत्। कथं गुणज्ञो विरमेद्विना पशुं श्रीर्यत्प्रवव्रे गुणसंग्रहेच्छया ।२६। अथा
नुजेत्या। खिलसूक्ष्मघोत्तमं गुणालयं पद्मकरेव लालसः। अप्यावयोरेकपतिस्पृधोः कलि
र्नस्याद् कृतत्वच्चरणैकतानयोः ।२७। ७६

स पशुं विनान्यः कथं विरमेत् गुणालिशयं सूवजति। श्रीर्लक्ष्मीः यश एव स्वकर्षेण वृतवती गु
णानां सर्वपुरुषार्थानां संग्रहः स्वस्मिन् समाहारः तदिच्छया अनोल श्रीरिवात्पवस्त्या गो
नव्यामिव स्य नजेइत्याह। अथेति। ।८। लालसः उत्सुकः सन्। कर्माणि कृजमाणेय थैन्द्रेणस
ह कलिः। एवं नकावपि लक्ष्म्यास्सह कलिः स्यादिति वितर्कजति। एकस्मिन्पत्यौ स्पर्धमानयोः
किं कलिर्नस्यादिति वाच्चा। ननु पर्याप्त आस्तेवाप्यानस्यात्। नैवं त्वत्त्वच्चरणैकतानयोरेवैकस्ता
नः। मनो विस्तारो याप्यधी। तयोः नवतु वा कलिः। तथापि न जे जनमेवेत्याह॥ ।८।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रीः २

जगज्जनन्यां वैशसं विरोधः स्यादेव । तत्र हेतुः । यस्याः कर्मणि नः समीहितं द्रष्टा । तथापीदृशे विरोधे म
त्वत्पक्षपात यदर्पितव पक्षपात एव स्यादित्याह । फल्गु तुच्छमपि उरु बहु करोषि । यतो दीनवत्सलः दी
नेषु दयावान् । स्वे स्वरूपे एव रतस्य तया किं प्रयोजनं । तां नाद्रियसे इत्यर्थः ॥[illegible]॥ अत एव साधवो निःका
माः अथ ध्यानानंतरमपि त्वां भजंति । कथंभूतं त्वं । मायागुणानां विभ्रमो विलासाः तस्योदयः ।
जगज्जनन्यां जगदीश वैशसं स्यादेव यत्कर्मणि नः समीहितं । करोषि फल्ग्वप्युरु दीनवत्सलः ।
स्व एव धिष्ण्ये निरतस्य किं तया ॥२७॥ भजंत्यथ त्वामत एव साधवो व्युदस्तमायागुणविभ्रमोद
यं । भवत्पदानुस्मरणादृते सतां निमित्तमन्यद्भगवन्न विद्महे ॥२८॥ मन्ये गिरं ते जगतां विमोहिनीं व
रं वृणीष्वेति भजंतमात्थ यत् । वाचा नु तंत्या यदि ते जनोऽसितः कथं पुनः कर्म करोति मोहितः ॥३०॥
त्वन्मायया द्धा जन ईश खंडितो यदन्यदाशास्त ऋतात्मनोऽबुधः । यथा चरेद्बालहितं पिता स्वयं तत्
था त्वमेवार्हसि नः समीहितुं ॥३१॥
कार्यसंनिरस्तो यस्मिन् तं । ननु ते किमर्थं भजंति तत्राह । भवत्पदानुस्मरणात् ऋते विना अन्यत्तेषां
सतां निमित्तं फलं न विद्मः । वरैः प्रलोभनं वंचकोपालोस्त्वं वानुचितमित्याशंक्य राजेनाह ॥[illegible]॥ नु इत्युक्ते वाचा
तं सवाचानुतंत्या यदि ते जनोऽसितः कथं पुनः कर्म करोति यत्प्राज्ञ इति तेनोक्तं असितः अबद्धः स्यात् । तर्हि पु
नः पुनः फलैर्मोहितः सन् कथं कर्म करोति । त्वन्मायया खंडितस्य तव मायया पुनः खंडनं न कर्तव्यं । किंतु
हितं चेष्टितमित्याह ॥[illegible]॥ त्वन्मायया अद्धा साक्षाद्वनादात्मनः वतः खंडितः पृथक्कृतः । यद्यतो अन्यद्धनपु
त्रादिकमाशास्ते अतः स्वयमविज्ञापित एव हितं चेष्टितुमर्हसि ॥[illegible]॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च·टी· ७१

नुतः स्तुतः। प्रजाधिपत्या। २१॥ वाग्वित्ताञ्जलिनिर्वर्तितिभिः पूजिताः संतः वैकुण्ठानुगताः पार्षदाश्च॥

इत्यादिराजेन नुतः स विश्वदृक् तमाह राजन्मयि भक्तिरस्तु ते। दिष्ट्येदृशी धीर्मयि
ते कृता जया मदीयां तरति स्म दुस्त्यजां॥ २२॥ तत्वं कुरु मयादिष्टम् अप्रमत्तः प्रजापते। म
दादेशकरो लोकः सर्वत्राप्नोति शोभनं॥ २३॥ मैत्रेय उवाच॥ इति वैन्यस्य राजर्षेः प्रतिनं
द्यार्थवद्वचः॥ पूजितोनुगृहीत्वैनं गंतुं चक्रेऽच्युतो मतिं॥ २४॥ देवर्षिपितृगंधर्वसिद्धचारण
पन्नगाः। किन्नराप्सरसो मर्त्याः खगा भूतान्यनेकशः॥ २५॥ यज्ञेश्वरधिया राज्ञा वाग्वित्ताञ
लिभक्तितः। सभाजिता ययुः सर्वे वैकुण्ठानुगतास्ततः॥ २६॥ भगवानपि राजर्षेः सोपाध्या ७१
यस्य चाच्युतः। हरन्निव मनोऽमुष्य स्वधाम प्रत्यपद्यत प्रभुः॥ २७॥ अदृष्टाय नमस्कृत्य ५७
नृपः संदर्शितात्मने। अव्यक्ताय च देवानां देवाय स्वपुरं ययौ॥ २८॥ इति श्रीभागवते मह
पुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरित्रे विंशोऽध्यायः॥

अमुष्य राज्ञः हरन्निवेति लोकोक्तिः। वस्तुतः तस्य मनो हि सर्वदेवतदधीनमस्त्येव। ८। अ
दृष्टाय लोचनपथमतिक्रान्ताय। संदर्शितः आत्मा येन तस्मै वस्तुतः अव्यक्ताय। इति च
तुर्थे विंशोऽध्यायः॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एकविंशेनपृथुनाप्रजानामनुशासने।महास्त्रेसुरादीनांमहासदसिवर्ण्यते।१।।पुरंयजावितुष्टं त
त्पुरंवर्णपालिमौक्तिकैरितिक्रिनिः।२।। मंडितन्नूलंकृतं।वंदनागुर्त्तोपयुक्तेश्चगार्ङरख्यादजस्तघु
क्तं।तोकेमेहरितयवैरंकुरैरितिवा।अविनिर्द्दीपैः।३।। सद्वैतैःपुष्पफलयुक्तैःकदलीस्तंभैः।धूम
मे त्रैपद्धवा।मौक्तिकैःकुसुमस्त्रग्भिर्द्दुकूलैःस्वर्णतोरणैः।महासुरत्निर्निर्धूपैर्मंडितंतत्रतत्र
वै।१ चंदनागुर्त्तोजार्ङरख्यावत्वरमार्गोवत्।पुष्पाद्वताफलैस्तैाकोलैर्लीडैरविनिर्विता।३।
सद्वृन्दैः कदलीस्तंभैःधूमपोतैरलंकृतो।तरूपल्लव मालाभिःसर्वतःसमलंकृतं।३।। प्रजास्तं
दीपवलिभिःसंभृताशेषमंगलैः।स्त्रीपुर्म्भिःसकन्याश्चमृष्टकुंडलमंडिताः।।४।। शंखढुंढु
भिघोषेणब्रह्मघोषेणचर्त्विजां।विवेशत्तयनंवीरःस्तूजमानोगतस्मयः।।५।। पूजितःपूज
यामासतत्रतत्रमहायशाः।पौरान्जानपदांस्तांस्तान्प्रीतःप्रियवरप्रदः।।६।। सएवमादी
न्यनवद्यचेष्टितःकर्माणिकुर्वन्महान्महत्तमः।कुर्वन्शशासावनिमंडलंयशःस्फीतं
निधायारुरुहेपरंपदं।।७।। संनतानिअशेषाणिमंगलाटनिदध्यादीनितैःसहऊर
वृन्दैस्तथाविधैःसर्वतःसमलंकृतं।।८।। गतस्मयोमतगर्वैः।।९।।
निजग्मुःमृष्टाःउद्वर्त्तितमस्तानाः।उज्वलैःकुंडलादिभिर्मंडिताः।।१०।।
प्रियान्वरान्प्रददानीतितथा।।११।। गुणैर्महान्अतएवमहत्तमः।पूज्यतमः।।१२।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वटी·
७८

गुणैर्विज्ञं ज्ञितं आर्ज्जितां गुणवद्भिः सभाजितं सत्कृतं। यशोगणं तमर्वग्जन्नित्याह। हे सदस्पते शौ
नक ।८। लब्ध्वान्यशेष सुराणामर्हणं नियेन सः किमकरोदिति शेषः। श्रवणोत्सुकमाविः कुर्व
नप्रार्थनते ।८। यस्य दिक्रमः पृथ्वी दोहनं तस्योच्छिष्टतुल्यं कामं। तत्तस्य कर्म वद ।७। प्रारब्धा
सू तउवाच।। तदादिराजस्य यशो निर्जं जितं गुणैरशेषैर्गुणवत्सन्नाजितं। तत्ता मरुन्नाग
वतः सदस्पते कौशारविं शारगणं तमर्वमनः। ८। विदु रउवाच।। योनिषिक्तः पृथुर्विप्रैर्लब्धा
शेषसुरार्हणः। विभ्रत्सवैष्णवं तेजो वाह्वोर्यान्यां दुदोहगां। ९। कोन्वस्य कीर्तिंनस्पृणोत्यभि
ज्ञो यद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः। लोकाः सपाला उपजीवन्ति काममद्यापि तन्मे वद कर्म शुद्धं वं३
१०। मै त्रेयउवाच।। गंगायमुनयोर्मध्ये देवतरीन्द्विसमावसन्। आरब्धानेव वुभुजे भोगान् पुण्य ७८
जिहासया। ११। सर्वत्रास्खलितादेशः सप्तद्वीपैकदंडधृक्। अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्यु 78
तगोत्रतः। १२।

देन वुभुजेन तु भोगांतरार्थं कर्माणि करोति। तदपि भोगेन पुण्यक्षपणेच्छया न तु सुखासक्त्योत्प
र्थः। ११। अस्खलितः अप्रतिहतः आदेशः आज्ञा यस्य। सप्तसु द्वीपेषु एक एव दंडधारयती
तितथा किं सर्वत्र नेत्याह। ब्राह्मणकुलव्यतिरेकेण अच्युतगोत्रप्रवर्तकोयेषां वैष्णवानां तद्व
तिरेकेण च। १२।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एकदा तस्य महास्सत्रदीक्षा आसीत्। तत्र सत्रे देवर्षीणां समाजः आसीत्। ।१०।। तस्मिन् पूज्येषु स्व
र्चितेषु सत्सु सदसो मध्ये उद्भितः सन् समेततः सभे दर्पते तिष्ठिना अन्वसः। ।११।। प्रांशुः उन्नतः पीनौ
बाहू तावतौ नु जैनाय यस्य। कंकुव दउणोई वृत्तणे यस्य। शोत्तनाः द्विजाः स्मितं वयस्य। ।१२।। वृद्धं विशालं
एकदास्मीन्महास्सत्र दीक्षांतत्र दिव्यावलो। समाजो ब्रह्मर्षीणां नु राजर्षीणां स सत्तमा। १३ त
स्मिन्नर्हत्सु सर्वेषु स्वर्चितेषु यथार्हतः। उ स्थितः सदस्तोमध्ये ताराणामुडुराडिव। १४ प्रां
शुः पीनायतभुजो गौरः कंजारुणेक्षणः। सुनासः सुमुखः सौम्य पीनांसः सुद्विजस्मितः।
१५ वृत्तवक्षा बृहच्छ्रोणिः वलिवल्गुदलोदरः। आवर्त्तनाभिरोजस्वी कांचनोरुरुदग्र
पात्। १६ सूक्ष्मवक्रासितस्निग्ध मूर्द्धजः कंबुकंधरः। महाधने दुकूलाग्र्य परिधीजोपवी
जवा। १७।।

क्तो यस्य वली त्रिस्तिस्रः त्रिवल्गु सुंदरं दलवत् अधोग्रमश्वत्थपत्रमिवोपरिविस्तृतं अधस्ता
त्संकुचितमुदरं यस्य आवर्त्तवन्निम्ना नाभिर्यस्य कांचनवदुज्वलाऊरुयस्य ऊर्द्ध्वोन्नताग्रो
पादौ यस्य। १८ सूक्ष्माश्चते वक्राश्च असिताः कृष्णाश्च स्निग्धा मूर्द्धजा जस्य कंबुवत् त्रिरेखांकि
ता कंधरा ग्रीवा यस्य। परिधीजवमित्यात्र उपवीजऊत्तरीजं कृत्वा।। १९।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वं.टी. निष्कामेननिमित्तेनप्सस्तानिदूषणानियेन। अतएवतैरनाहृतत्वात्‌अवंजिता अशेषगात्रेषु श्रीःस्वाना
॥ह विकीर्णानायेनकृतान्युचितानिकर्माणियेन ॥७॥ शिशिरस्नेनापहृदेस्निग्धेवतारेयस्यः तेअदि
७८ णीयस्याद्दृदेवरूपमाणंवाकमुवाच। वारुचित्रपदंमहर्षे। गूढंशुद्धमविक्लवो वारुश्रोत्रपुटं

अवंजिताशेषगात्रश्रीर्निजमेन्यस्तदूषणः। कृष्णाजिनधरः श्रीमान्‌कुशपाणिःक
तोचितः ॥१७॥ शिशिरस्निग्धतारात्तः स्तमेतत्समंततः। अचिवानिदमुर्वीशः सदःसं
हर्षजन्निव। ॥१८॥ रा ओवाच॥ सत्याःशृणुतनद्वंवः स्माधवेयद्दृह्यागताः। सत्सुजिज्ञा
सुभिर्धर्ममावेद्यंस्वमनीषितं। ॥२०॥ अहंदंडधरोराजाप्रजानामिहयोजितः। रक्षिताह
न्निदःस्वेषुमेतुषुस्थापिताप्रथक्‌। ॥२१॥ ७८
× ममार्गेषुस्थापजिता। ॥७॥४ ७५
चित्राणिमदायास्मिन्‌महर्षेश्रोत्रपुटो। शुद्धंलोकांतरेसुखदं। गूढंगंतीरार्थं अतिविक्लवं
अप्याकुलं ॥७॥ नाषणेहेतुः। धर्मजिज्ञासुभिः पुंभिः सत्सुसज्जनेषुस्वमनीषितमावेद्यंवक्त
व्यं। अतःप्रजानुशासनमिषेणजिज्ञासेवक्रियते। नयुष्मान्प्रतिधर्मप्रवचनमितिभावः।
दृष्टानीप्रजाशिक्षणादिकंसमावश्यकमित्याह। अहमितित्रिभिः ॥७॥ पृथक्‌स्वेतुषुवर्णाश्र

दिष्टद्दक् प्रात्क्तनकर्मभ्यादीद्दीश्वरो यस्यतुष्यति। तस्यवेदवादिनो यान्‌लोकानाहुः प्रजारक्ष
णाद्यनुष्ठानात्‌ तेकामानाप्नुयुः कथं‌न्नताः कामानांसंपद्देहुः अप्सरणेयेषु अन्यथावनिषेधस्या
दित्याह। ८॥ शमलंपापेनगामैश्वर्यं ८ तत्तस्मात्‌ हेप्रजाः नतुमेममपिंडार्थीपिंडदानवत्‌य
तस्यमेतदनुष्ठानात्‌ यदाहुर्ब्रह्मवादिनः। लोकाःस्युःकामसंदोहायस्यतुष्यतिदिष्टद्द
क्‌ ॥२२॥ यऊद्धरेत्करंराजाप्रजाधर्मेष्वशिक्षजन्‌। प्रजानांशमलंभुंक्तेभगंवस्वंजहा
तिसः ॥२४॥ तत्प्रजानर्नामिपिंडार्थस्वार्थमेवानुसूजर्वाकुरुतो धोक्षजेधियः तर्हिमे
नुग्रहः कृतः ॥२५॥ यूजंतदनुमोदध्वंपितृदेवर्षयोमलाः। कर्तुःशास्तुरनुज्ञातुस्तु
ल्यंयत्प्रेत्यतत्फलं ॥२६॥

रलोकहिनार्थस्वकार्यमेवकुरुतस्वधर्ममेवानुतिष्ठत। अधोक्षजेधीर्येषांतादृशाःसंतःवासु
देवार्पणेनहस्याद्धत्यर्थः। अनुग्रहःकृतो भवेदितिशेषः ॥ ८॥ शास्तुःशिक्षापितुः। अनुज्ञातुर
नुमोदितुश्च प्रेत्यपरेलोके यत्फलं तत्तुल्यंकर्मकर्तव्यमित्यनुमोदामहेननुवासुदेवार्पणीज
मितिवेदवादिनिस्तद्दनंगीकारादित्येवंवादिनःशनैःशनैःसंबोधयन्नाह। ॥८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्र

हे अर्हत्तमाः यज्ञपतिर्नाम परमेश्वरः केषांचिन्मते तावदस्ति। तथापि विप्रतिपत्तेः न तत्सिद्धिरि
त्याशंक्य जगद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति। इहामुत्र च ज्योत्स्नावत्यः कांतिमत्यः भुवो लो
का मनुष्याः शरीराणि च न चेदं कर्मवैचित्र्यादेव सेत्स्यतीति। तथापि विद्वदनुगवे ईश्वरस्तिष्ठिदित्या
हामनोरिति त्रिभिः। २७॥ अस्मत्पितामहस्याङ्गस्य। २८॥ कृत्यमस्ति अवश्यं कर्मफलदातृत्वेना
भिमतमित्यर्थः। २९॥ मृत्योर्दौहित्रादीन् वेनादीन्विना धर्मविमोहितान्। अतः शोच्या

अस्ति यज्ञपतिर्नाम केषांचिदर्हसत्तमाः। इहामुत्र च लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नावत्यः क्वचिद्भुवः।
२७॥ मनोरुत्तानपादस्य ध्रुवस्यापि महीपतेः। प्रियव्रतस्य राजर्षेः अङ्गस्यास्मत्पितुः पि
तुः २८॥ ईदृशानामथान्येषामजस्य च भवस्य च। प्रह्लादस्य बलेश्चापि कृत्यमस्ति गदा
भृता। २९॥ दौहित्रादीनृते मृत्योः शोच्यान् धर्मविमोहितान्। वर्गः स्वर्गापवर्गाणां प्राये
णैकात्म्यहेतुना। ३०॥

ननु कर्मैव फलदास्यतीति। विध्युद्देशगता या देवता। किं परमेश्वरेण तत्राह। वर्ग इति वर्गस्त्रिवर्गः
स्वर्गो धर्मस्य फलं। अपवर्गो मोक्षः तेषामैकात्म्यं नयत्येकरूपेण सर्वानुगतेन हेतुना। तत्रापि प्रा
येण हेतुना। अयं भावः। न तावज्जडस्य कर्मणः फलदातृत्वं घटते। न वा वाग्देवतानां स्वातंत्र्यं।
अन्तर्यामिश्रुतेः। न च तदा कर्मसाम्ये फलतारतम्यं। क्वचित्तदसिद्धिश्च संभवति। अतः स्वतंत्रे
ण कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थेन परमेश्वरेण भाव्यमिति। किंच जीवानां मोहादः परमेश्वर
एवानन्तर्वाग्देवतानां तासामपि जीवत्वाविशेषादित्याशयेनाह। यत्पादेति त्रिभिः। ३१॥

यस्यपादद्वयोः सेवाज्जामलितुयिः तपस्विनां संसारसंतप्तानां अशेषैर्जन्माग्निः संदृब्धं धिजोमलं
सद्यः त्तपज्जाति। तमेवत्तजतेतितिवतीजिनान्वजः। कथंभूता अनिरुविः अहन्यहनिवर्द्धमाना
मात्त्विकीसतीनत्पादसंवंधयस्येवैषमहिमेतिदृष्टांतेनाह। यथापदंगुष्टविनिःसृतासरिदि
ति। ततः किमतआह। ।७। विनिर्धूता अशेषाः मनोमलायस्य असंगोवैरागंतस्य विज्ञानस्य

यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितंमलंधियः। सद्यः क्षिणोत्यन्वहमे
धतीसतीयथापदांगुष्टविनिःसृतासरित्। ३७। विनिर्धुताशेषमनोमलः पुमान् असंग
विज्ञानविशेषवीर्यवान्। यदंघ्रिमूले कृतकेतनः पुनःर्नसंसृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते।।
।३७। तमेवपूर्णंजजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचः कायगुणैस्वकर्मभिः। अमायिनः कामदु
घांघ्रिपंकजंयथाधिकारावसितार्थसिद्धजः। ।३८।

विशेषः साक्षात्कारः तदेववीर्यंयस्यपस्योघ्रिमूलेकृताश्रयः सन्। ।७। आत्मवृत्तिभिर्ध्याना
दिभिः मनोवचसां कायानां गुणैः ध्यानस्तुतिपरिचर्याभिः। अमायिनः निःकपटाः संतः। ननु
वलादिभिः सेवैकिमस्माकं तपायन्नविध्यतितत्राह। यथाधिकरमेवाऽवसितानिश्चितास्तमा
ष्टावार्थसिद्धिर्येषां। स्वकर्मानियागादिनिर्जजतेतुकं। तत्रअस्मार्पणंब्रह्महविरितिन्यायेन
सर्वेष्वपयागेष्वुतदंगतत्फलेषुभगवदृष्टा कर्तव्या। नतिन्नदृष्ट्येतिवक्तुं तेषां भगवद्रूपतामाह।
वन्यो। ।७।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ब-टी- अथो भगवानपि स्वरूपतो विशुद्धविज्ञानघनोऽपि अगुणो निर्विशेषोऽपि सन्निह कर्ममार्गे अने-
८१ कगुणत्वमेवाह। पृथग्विधानि यानि द्रव्यादीनि तैः। तत्र द्रव्याणि व्रीह्यादीनि गुणाः शुक्लादयः
क्रिया अवघातादयः उक्ता एव मंत्राः अर्थो अंगमात्यन्तप्रहारः आशयः संकल्पः लिंगं पदा-
र्थानां शक्तिः नाम ज्योतिष्टोमादि। एतैरीश्वरः संपद्यते। यागफलस्यापि भगवद्रूपतामाह।
एष वै नु परमानंदोऽपि शरीरे चेतनो विषयाकारां बुद्धिं प्रतिपद्यत इति संज्ञानंदरूपः स
असावित्यनेकगुणो गुणैरीश्वरः पृथक् वि[illegible] द्रव्यगुणक्रियाशक्तिभिः संपद्यतेर्थाशय-
लिंगनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनः स्वरूपतः ॥३३॥ प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहे शरीर ए-
ष प्रतिपद्य चेतनाम्। क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते यथानलो दारुषु तद्गुणात्मकः ॥३४॥

स्वरूपाफलत्वेन प्रतीयते। एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः। यथा ८१
नलो दारुषु स्थितः तद्गुणात्मकः दारुधर्मदैर्घ्यवक्रत्वादिमानलक्षते। कथंभूते शरीरे। प्रधा-
ने अव्यक्ते। कालः क्षोभकः आशयो वासना। धर्मो दृष्टं तैः संगृह्यते। जन्यत इति तथा तस्मि-
न्। तदेवमप्रवृत्तान् भगवज्जने प्रवर्त्य स्वतः प्रवृत्तानां प्रवृत्तिमभिनंदनेन द्रढयति॥
३५॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अहोऽस्मी स्वधर्मस्थिताद्विजादयः ममानुग्रहं वितरंतीति कुर्वंति। इदानीं हरिस्तत्कि दात्माज ब्रा
ह्मणानां किं विधत्ते मात्रात्विप्रभृतिः। टी॥ महत्पश्यता अस्य जन्मस्थतामिर्ये राजकुलस्पतेजः त
नूतस्मात्सकाशात् द्विजानां कुले ऽजितां देवतायेषां येब्रह्मणानां तेषां व कुले माजातु प्रवर्त्तवेत्। क
दाचिदपि प्रवर्त्तावं प्रनुत्वं मा करोतु। कथं भूते। समृद्धिभिर्विना पि स्वजनमेवलितितिक्षादिभिः देदीप्य
मानेब्राह्मणानां वस्तु वञ्चाहा ब्रह्मण्येति। टी॥ यच्चरणाभिवंदनात् येषां ब्राह्मणानां पूजनात् हरि
अहो ममामी वितरंत्वनुग्रहं हरिं गुरुं यज्ञभुजामधीश्वरं। स्वधर्मयोगेन यजंति मामकाः नि
रंतरं क्षोणितले दृढव्रताः ॥३५॥ मात्रा तु तेजः प्रभवेन्महर्द्धिभिः तितिक्षया तपसा विद्यया द
देदीप्यमाने जितदेवतानां कुले स्वके राजकुलात् द्विजानां॥३६॥ ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरात
नो नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवंदनात्। अवाप लक्ष्मीमनपायिनीं यशो जगत्पवित्रं च महत्तमा
ग्रणीः॥३७॥ यत्सेवयाशेषगुहाशयः स्वराट् विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वरः। तदेव तद्धर्म
परैर्विनीतैः सर्वात्मना ब्रह्मकुलं निषेव्यतां॥३८॥
लक्ष्मीं यशश्च अवाप। टी॥ यत्सेवया ईश्वरस्तुष्यति। तदेव ब्रह्मकुलं निषेव्यतामिति द्विजोरन्व
जः। हरेर्लोकसंग्रहतत्परो यो धर्मस्तत्परैः। ननु ब्रह्मकुले एव नित्यं मे व्यमाने सर्वदेवतामुखत्वे
नैवायज्ञाद्यनुष्ठानं नस्यात्। न च तेन विना चित्तशुद्धिः। न च तया चित्तशुद्ध्या विना मोक्षः स्या
दित्याशंकाम्लोपुमानितिद्वाभ्यां। टी॥

भ-टी- यस्य ब्रह्मकुलस्य नित्यं स्वे वे धनिषे यया पुमान् स्वच्छमेव ज्ञानात्प्रसादिकं विनापि ऽरंतुतमेव श्रामेमो
८२ चेलन्नेत। कुतः यत्से वनास्वतः एव। ऽतिवेलं श्री घ्रुं प्रसीदतः शुध्यतः ऽात्मनाश्चित्ताद् ऽतः परं श्रे
ष्ठं देवानां। किंमुखमस्ति। ब्राह्मणादेव भैवह्नादि फलं ज्ञानफलेन तत्सर्वं न वतीत्यर्थः। हरेरपि तदेव पर
मं मुखं इत्याह। यश्नातीति। ।२२। यन्मुखे येषां ब्राह्मणानां मुखे श्रद्धया नो पूज्यानां इज्यानां इंद्रादीनां
नामभिः हुतं हविः ऽनंतो यथाश्नाति तथा चेतनजारहितेहुताग्नौ न हुतं नाश्नाति। केहुतं तत्त्वको। वि

पुमान्न लप्स्ये तानतिवेलमात्मनः प्रसीदतोऽत्यंतशमं स्वतः स्वयं। यन्नित्यसेवे धनिषेवया
ततः परं किमत्रास्ति मुखं हविर्भुजां ।२३। ऽश्नात्यनंतः खलु तत्त्वकोविदैः श्रद्धाहुतं यन्मु
ख इज्यनामभिः। न वै तथा चेतनयाबहिष्कृते हुताशने पारमहंस्यपर्यगुः ॥४॥ ८२

दैः तत्रापि ऽरजातजामैर्मंत्रैः सर्वदेवमयश्चैतन्यमूर्तिरनंत इति कुत एवं न्नतोसौ तत्राह। पारम
हंस्येति। पारमहंस्ये तत्परान् ऽर्हति ऽधिकुर्वंतीति पारमहंस्यपर्याः नागावो बावोयस्मिन्न उ
पनिषद्भिः ज्ञानघनत्वे बोक इत्यर्थः। यद्वा परमहंसानां ज्ञाननिष्ठानां गम्यः पारमहंस्यः परितो
नाच्छेति गावो यस्मान्स पर्यगुः। ॥ इंद्रिजनिजंता। स्ववाक्षोपारमहंस्यपर्यगुः ज्ञानस्वरूपः
सर्वांतर्यामीत्यर्थः। न केवलं वै तनत्वेन हुताद्ग्नानाद्विशेषः। किंतु वेदज्ञानादपीत्याह॥ ॥ ॥

यदित्यव्ययं। ये ब्रह्म वेदं नित्यं विभ्रति। तेषामित्युत्तरेणान्वयः। मंगलं नाम। प्रशस्ताचरणं नित्यं अप्र
शस्तस्य वर्जनं। एतद्धि मंगलं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। मौनं मध्यजनविरोधिवार्त्तात्यागः। समा
धिना विन्नस्थैर्येण अर्थदृश्यं वेदार्थमपि विचारयंतीत्यर्थः। यत्र वेदे इदं विश्वं अवभासते। यथा
दर्शमुखं। ॥ ५१ ॥ हे आर्याः अश्राणुः यावाञ्जीवे अघि किरीटं मुकुटस्योपरि वहेयं इति प्रार्थनायां लि
ङ्।
यद्ब्रह्म नित्यं विरजं सनातनं श्रद्धातपोमंगलमौनसंयमैः। समाधिना बिभ्रति हार्थदृष्ट
ये यत्रेदमादर्श इवावभासते। ॥ ५२ ॥ तेषामहं पादसरोजरेणुमार्या वहेयाधिकिरीटमायुः
। यं नित्यदा बिभ्रत आशु पापं नश्यत्यमुं सर्वगुणा भजंति। ॥ ५३ ॥ गुणान्वितैः शीलधनैः कृतज्ञैर्वृ
द्धाश्रयं संवृणुते नु संपदः। प्रसीदतां ब्रह्मकुलं गवां च जनार्दनः सानुचरश्च मह्यं। ॥ ५४ ॥ मै
त्रेय उवाच ॥ इति ब्रुवाणं नृपतिं पितृदेवद्विजातयः। तुष्टुवुर्हृष्टमनसः साधुवादेन साध
वः। ॥ ५५ ॥
यं रेणु। न जनस्य फलमाह। गुणा भजंतीति। ॥ ५३ ॥ गुणानां शमदमदमादीनां आयतनं आश्रयं अन्व
नु संपदः स्वं वृणुते संपन्ना जंति। तस्मात् प्रसीदतां प्रसीदतु। गवां ब्राह्मणानां च कुलं जनार्दनः सा
नुचरः पार्षदसहितः। ॥ ५४ ॥ साधुवादमाह। पुत्रेणेति षड्भिः। ॥ ५५ ॥

चरी ८२ यतूयतः वेनोपितमोानरकमत्पतरत्द ॥ वीरवर्यपितः एथ्वास्तमाः संजीवशाश्वतीः । यस्येदृश्य
च्युतेत्तान्तिः सर्वलोकेकात्तत्तरि ॥ मुकुंदनाथाः स्मत्वन्नाथा त्वमेवमुकुंदनाथ त्वेव पर्यवस्थित
मित्यर्थः । तत्रहेतु ॥ आजीविनां सेवकानां आ अनुशासनं प्रजास्वनुरागः प्रकृतिस्वन्नावः ॥
तमसः संसारस्य । उपादितः प्रापितः । कर्मत्ति त्रीामपतां ईश्वरदृस्यांविप्रादजोपिप्रणमंति ॥ रसदस्या अंघ्रुः
पुत्रेणजयतेल्लोकानितिसत्यवतीश्रुतिः । ब्रह्मदंडहतः पापोयद्वेनोप्यतरत्तमः । ।४५। हिर
ण्यकशिपुश्चापिनावन्निंदपातमः । विविशुस्तपगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुनावतः ।४६। अ
होवयंस्वघपवित्रकीर्त्ते त्वयैवनाथेनमुकुंदनाथाः । यत्तमश्लोकतमस्यविष्णोः ब्रह्मण्य
देवस्यकथांव्यनक्ति ।४७। नात्यद्भुतमिदंन्नाथतवाजीव्यानुशासनं । प्रजानुरागोमहतांप्रकृ ८३
तिः करुणात्मनां ।४८। अद्यनस्तमसः स्त्वजोपामादितः प्रनो । त्रामपतांनष्टदृसीनांकर्म ८०
निर्दैवसंज्ञितैः ।४९। नमोविवृद्धसत्वायपुरुषायमहीजसे । योब्रह्मदत्वमाविश्यवि
नर्तीदंस्वतेजसा ।५०। इतिश्रीनागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेएथुचरित्रेएकविंशोध्यायः ॥

पारः २

ब्रह्मत्वात्मणजातिः । आविश्य अधिष्ठाय दत्वं दात्रिजातानू विनर्त्तिपालजति । दत्वं चाविश्यत्व
त्मविनर्त्तिपालजातो दत्वं चाविश्यब्रह्मविनर्त्ति । तदुक्तंचाविश्यदृदंविश्वंविनर्त्ति ॥ ॥ ॥
इतिचतुर्थएकविंशोध्यायः ॥ ॥

द्वाविंशेनुपरं ज्ञानं पृथवे हरिशास्तनात्मा सनत्कुमारो भगवानुपादिशदितीर्यते ॥१ मुनयः सनका
दयः ।टी। अर्चिषा लक्षितान् सनकादय इति ज्ञापितान् अचष्ट अपश्यत् ।टी। तद्दर्शनोद्गतान् प्रा
णान् प्रत्यादित्सुरिवो ।टी। तेषां दर्शनेनोद्गतान् प्राणान् प्राप्तुमिच्छुरिव ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामंति यू
नः स्थविर आयाति प्रत्युत्थानाभिवादनाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यत इति स्मृतेः। प्राणास्तत्तेजस्वाद्दि
मै त्रेयउवाच जनेषु प्रगृणत्स्वेवं पृथुं पृथुलविक्रमं। तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वारः सूर्यवर्चसः।
॥१ तांस्तु सिद्धेश्वरान् राज्ञा व्योम्नोवतरतोर्चिषा। लोकानपापान् कुर्वत्पाससानुगोवष्टलक्षिता
नू। ॥२॥ तद्दर्शनोद्गतान् प्राणान् प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः। ससदस्यानुगो वैन्यः इंद्रियेशो गुणा
निवा ॥३॥ गौरवाद्यंत्रितः सभ्यः प्रश्रयानतकंधरः। विधिवत्पूजयांचक्रे गृहीताध्यर्हणास
नान्। ॥४॥ तत्पादशौचसलिलैर्मार्जितालकबंधनः। तत्र शीलवतां वृत्तमाचरन्मानयन्निव ॥
॥५॥
ह्यास्तान् प्रत्युद्गच्छंतीति ततः स्वजं अननुगच्छतः प्राणहानिः स्यादिति तज्जादिससंभ्रमः प्रत्यु
द्गमं चकारेति सदस्यैरनुगैश्च वर्त्तमानः इंद्रियेशो जीवः गुणान् रागादीन् प्रतियथोद्गच्छती
थोत्सुकस्य दृष्टांतः ।टी। यंत्रितो वशीकृतः गृहीतमध्यर्हणमर्घ्यमासनं च यैः तान् ।टी। मार्जितं ला
लितं अलकबंधनं केशबंधनं यस्य। शीलवतां आचारवतां वृत्तमानयन्निव स्वजं चचार। ।टी।

व.री.
८४

नवस्याप्यग्र्रे येन मान्यान् प्रीतः प्राह हेतुकं तदेव प्रीतिपूर्वकं वचनमाह। अहो इति दशभिः ।६।

हे मे गलाजनाः मंगलमजने ये वा मम्या किं मंगलं आचरितं। यस्य मे। योगिभिरपि दुर्दर्शनो वः

दर्शनं आसीत् ।७। दुर्लभत्वमाह। नैवेति। सर्वदृशमात्मानं यथा सर्वदृश्यानलक्ष्यजंते। येत्र

हारकाः सनत्त्वामीनान् स्वधिषण्यो प्रियपावकान्। श्रद्धासंयमसंयुक्तः प्रीतः प्राह नवा

ग्रजान् ।।६।। पृ पु रु वा व ।। अहो आचरितं किं मे मंगलं मंगलाजनाः। यस्य वो दर्शनं

ह्यासीत् दुर्दर्शीनां कुयोगिभिः ।।७।। किं तस्य दुर्लभतरं इह लोक परत्र वा। यस्य विप्राः

प्रसीदंति शिवो विष्णुश्च सानुगः ।।८।। नैव लक्षयंते लोको लोकान् पर्यटतो पियान् याप ८४

था सर्वदृशं सर्व आत्मानं ये स्य हेतवः ।।९।। अधना अपि ते धन्याः साधवो गृहमेधिनः 83

। यद्गृहा ह्यर्हवर्याम्बुतृणभूमीश्वरावराः ।।१०।।

स्यापि विश्वस्य हेतवो महदादयो मन्वादयो वा यथा कथं भूतान् यान् तवदादीन्। येत्र स्यापि

सर्वदृगात्मनो दर्शनस्य हेतवस्तान् ।८। ये गृहमेधिनो धन्यास्ते वसाधवः येषां गृहस्था

नागताः शरणागताः पूज्यानां वर्यावरणीयाः स्वीकाराहीः अर्हं वादयो येषु ता दृशाः। अंबुव

तृणं वन्मिश्च ईश्वरो गृह स्वामी अवरान् तायस्यश्च ।१०।

बालानां सर्पाणां आलजाडुमा एव ते। अरिक्ताः पूर्णाः अखिलाः सर्वसंपदो येषु तादृशा अपि
यद्गृहाः येगृहाः तीर्थपादीया वैष्णवाः तेषां पादतीर्थेन विवर्जिताः। ।८।। स्वागतं नङ्भागम
नं जातं। यद्यस्मात् वाला एव व्रतवंतो वृहंति व्रतानि चरंति यद्वा येषां वो व्रतानि अन्ये वालाश्चरं

बालाल्लजडुमाश्चैते अपरिक्ताखिलसंपदः। यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ।११
स्वागतं वो द्विजश्रेष्ठाः यद्व्रतानि मुमुक्षवः। चरंति श्रद्धया धीराः वाला एव वृहंति वै ।१२।।
कच्चिन्नः कुशलं नाथाः इंद्रियार्थार्थदेहिनां। व्यसनावाज एतस्मिन् पतितानां स्वकर्म
भिः ।१३।। नवयं कुशलप्रश्नः आत्मारामेषु नेष्यते। कुशला कुशला यत्र न संति मतिवृ
त्तयः ।१४।। तदहं कृतविश्रंभः सुहृदो वस्तपस्विनः। संपृच्छे भव एतस्मिन् क्षेमः केनांजसा
भवेत् ।१५।।

ति ।८। इंद्रियार्था विषयाः तानेव अर्थपुरुषार्थं येवदंति तेषां नः कुशलं। कथंभूतानां नः। व्य
सनान्युपपंते यस्मिन् तस्मिन् संसारे स्वकर्मभिः पतितानां न तु स्वस्त्यागतानां कुशलं प्र
श्ने कुशलाकुशलाय ... न मनोति ऽ अत एव लोके ... न त्वात्मनस्तत्राह ।८।। न तु तस्मात् कृतवि
श्वासः सन् तपस्विनां संसारतापतप्तानां सुहृदो युष्मान् पृच्छामि। न खल्वन्य योगितुल्या
भूयं। किंतु साक्षाद्भगवत्स्वरूपा एवेत्याह।। ।८।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वधी वक्तंनिश्चितं।आत्मवतांधीराणांआत्मा।तेषुआत्मत्वेनप्रकाशमानः।आत्मानंभावयतीतिप्र
८५ काशयतीतितथा।अजः श्रीनारायणः इमां पृथ्वींचरति।।१५।। सन्तंशोभनं।सारंन्याय्यंसुष्ठुं
गंभीरार्थंमितमल्पाक्षरं।मधुरंश्रोत्रप्रियं।सुखप्रसत्यास्मयमानइवप्रतीयमानः।।१६।। विदुषा

व्यक्तमात्मवतामात्मान्भगवानात्मभावनः।स्वानामनुग्रहायेमांसिद्धरूपीचरत्यजः।।१६
।। मैत्रेय उवाच।। पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्यसारंसुष्ठुमितंमधु।स्मयमानइवप्रीत्याकुमारः
प्रत्युवाचह।।१७।। साधुपृष्टंमहाराजसर्वभूतहितात्मना।भवताविदुषाचापिसाधूनांम
तिरीदृशी।।१८।। संगमः खलुसाधूनामुभयेषांचसंमतः।यत्संभाषणसंप्रश्नः सर्वेषां
सनकाद्युक्तं वितनोतिशं।।१९।। अस्त्वेवराजन्भवतोमधुद्विषः पादारविंदस्यगुणानुवादने।रतिर्दु ८५
रापाविधुनोतिनैष्ठिकीकामंकषायंमलमंतरात्मनः।।२०।।

जानतापि।ईदृशोपरार्थैकपरा।स्वयमपिपृथोः संगममपिनंदति।।१८।। उभयेषांवक्तॄणांश्रो
तॄणांच।येषांसंभाषणसहितः प्रश्नः सर्वेषांशंसुखंविस्तारयति।तदेवंसंगमंप्रशस्तंवाभि
नंद्यअनुवादमुखेनैवमोक्षसाधनमुपदिशति अस्त्वेवेति।।१९।। गुणानामनुवादेनप्रश्न
द्वारेणानुवादः प्रवर्ततेश्रवणे इत्यर्थः।आत्मनोमनसोऽन्तः स्थंकामात्मनोविधुनोति।।
कषायंधातुरागवदनिवर्त्यंचित्तपुष्ठेयवहि वैराग्यमात्मनिरतिश्चभवति।नयतस्तोधिकं
साधनमस्ति।शास्त्रेषुतयोरेवमोक्षहेतुत्वनिश्चयादित्याह।।२०।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सध्र्यक् विमृशेषु हेतुः। सम्यग्विचारेषु क्षेमस्य हेतुः एतावानेव अर्थः सकलशास्त्रेषु विनिश्चितः
कोसौ। आत्मव्यतिरिक्ते असंगो वैराग्यं। आत्मनि निर्गुणे ब्रह्मणि या दृढा रतिः प्रीतिः। ननु एता
वदेवातिदुर्लभमित्याशंक्य उत्तमाधिकारिणः श्रवणमात्रेण भवति अन्यस्य तु चित्तशुद्ध्यनुसारेण
तु साधनतारतम्येन वर्धमानया तदुत्पत्तिप्रत्याह सेति चतुर्भिः। ।२०। सा ब्रह्मणि रतिः असंगश्च

शास्त्रेष्वियानेव सुनिश्चितो नृणां क्षेमस्य सध्र्यक् विमृशेषु हेतुः। असंग आत्मव्यतिरिक्ते
आत्मनि दृढा रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या। ।२१। सा श्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया जिज्ञासयाध्या
त्मिकयोगनिष्ठया योगेश्वरोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवः कथया पुण्यया च ।२२। अर्थेन्द्रि
यारामसगोष्ठ्यतृष्णया तत्सम्मतानामपरिग्रहेण च। विविक्तरुच्या परितोष आत्मनि वि
ना हरेर्गुणपीयूषपानात्। ।२३।

श्रद्धादिभिः स्यादिति चतुर्भिर्न्वयः। जिज्ञासया आत्मविशेषबुभुत्सया। पुण्यं श्रवो यशो यस्य
तस्य हरेः पुण्यया कथया च ।२२। अर्थारामाः अर्थनिष्ठाः तामसाः इन्द्रियारामाः कामनिष्ठा रा
जसाः तैः सह गोष्ठी तस्यां अतृष्णया तेषां येषां सम्मता अर्थाः कामाश्च तेषामपरिग्रहेण अना
सक्त्या विविक्ते विजने या रुचिस्तया आत्मन्येव परितोषे च मतिः स्यात्। किंतु हरेर्गुणपीयूषपा
नाद्विना तस्मिन् मतिविविक्ते रुचिर्न कार्या। न आत्मनि परितोषः कार्य इत्यर्थः। ।२३।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चन्द्री. पारमहंस्यचर्यया उपशमादिप्रधानया वृत्त्या। स्मृत्या आत्मनः हिताहितानुसंधानेन। मुकुंदाचरित
८६ मेवाग्र्यं सीधु श्रेष्ठममृतं तच्चरितस्मृतिसुखेनेत्यर्थः। मार्गांतरस्यानिंदया। निरीहया योगक्षेमार्थीत्रि
जाराहित्येन। शीतोष्णादिद्वंद्वसहनेन।।७।। यद्योक्तमपि कथनं तत् क्वाचेतरंगत्वेन पुनरुच्यते। तत्परा
हरिनिष्ठाः तेषां कर्णपूराः कर्णालंकारभूताः ये हरेर्गुणास्तेषामभिधानेन सदसति कार्यकारणत्त
अहिंसया पारमहंस्यचर्यया स्मृत्या मुकुंदाचरिताग्र्यसीधुना। यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनि
दया निरीहया द्वंद्वतितिक्षया वा।।२४।। हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेन विजृंभमाण
या। भक्त्या ह्यसंगः सदसत्यनात्मनि स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चांजसा रतिः।।२५।। यदा रतिर्ब्रह्मणि
नैष्ठिकी पुमान् आचार्यवान् ज्ञानविरागरंहसा। दहत्यवीर्यं हृदयं जीवकोशं पंचात्मकं यो ८६
निमिवोत्थितोऽग्निः।।२६।। 84
येनवान्यत्र असंगः आत्मरतिश्च। ततः किमत आह।।७।। यदा निःसंगात्प्राप्ता रतिर्भवति तदा आचा
र्यवान् सन् ज्ञानवैराग्ययोर्वेगेन अवीर्यं निर्वीर्यं सत् जीवस्य कोशमावरकं हृदयं पुमान् दह
ति। कथंभूतं हृदयं पंचात्मकं पंचभूतप्रधानं। यद्वा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंच
तदात्मकं। उत्थितः प्रज्वलितोऽग्निः योनिमरणिं यथा दहति तद्वत्। यद्वा यदा विह्नोः कथापार
तिः आचार्यानुग्रहश्च तदा ज्ञानविरागवेगेन उत्थितस्तदाकारः अवीर्यं पुनः प्ररोहाक्षमं
मयात्तवत्येवं हृदयं दहति शेषं समानं। ततः किमत आह।।७।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दग्धं आज्ञाजो हृदयमुपाधिर्यस्य अत एव मुक्ताः समस्तास्तद्गुणाः कर्तृत्वादयो येन आत्मनः सका-
शात् बहिर्देहादिषु अंतः सुखदुःखादिषु नैव विवक्षेन पश्यत्येवा कुत इत्यपेक्षायां। दृष्टदृश्यप्रतीतेः
अंतःकरणहेतुत्वादित्याह। परो दृश्यः आत्मा द्रष्टा तयोर्यद्व्यवधानं भेदकं पूर्वमासीत् तस्य वि-
नाशप्सति। यथा स्वप्ने राजाहमित्यारोपितसेन्यादिद्रष्टारं दृश्यं सैन्यं च स्वप्नावस्थानाशेन पश्य

दग्धाशयो मुक्तसमस्ततद्गुणो नैवात्मनो बहिरंतर्विचष्टे। परात्मनोर्यद्व्यवधानं पुरस्तात्
स्वप्ने यथा पूरुषस्तद्विनाशे ॥२७॥ आत्मानमिंद्रियार्थं च परं यदुभयोरपि। सत्याशय उपाधौ
वै पुमान् पश्यति नान्यदा ॥२८॥

तिलद्वत्। दृष्टदृश्यप्रतीतेः अंतःकरणहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति। आत्मान-
मिति ॥२७॥ आत्मानं द्रष्टारं इंद्रियार्थं दृश्यं उभयोरस्तयोः परं संबंधहेतुमहंकारं च आशये अंतः-
करणे सत्येव जाग्रत्स्वप्नयोः पश्यति नान्यदा सुषुप्तौ। तदुक्तं दृश्यानुरंजितं द्रष्टृ दृश्यं द्रष्टृ-
नुरंजितं। अहंकृत्यो न यत्र तन्नाशे द्वैतनात्मनद्गति। एकस्मिन्नात्मनि दृश्यादिभेदप्रतीति-
रौपाधिकीति दृष्टांतेन स्पष्टयति। निमित्तेति ॥२९॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चं.टी लोकोपि च सर्वत्र जलदर्पणादौ तन्निमित्तेः स्मृतेः आत्मनो बिंबभूतस्य परस्य प्रतिबिंबस्य भेदं
५७ पश्यति। न तु जलाद्यभावे। तदेवं बुद्धिरसंगात्मरत्या मोक्षहेतुरित्युक्तं। इदानीमनात्मरतेः सं
सारहेतुत्वमाह। इंद्रियैरिति चतुर्भिः। २८। ध्यायतां गुणरागेण स्मरतां पुंसां इंद्रियाणि स्मर्तै
र्दिविषयैराकृष्यंते तैश्च इंद्रियैर्मनः आकृष्यते। विषयासक्तिं प्राप्यते। तच्च बुद्धेः सकाशात् धर्मा

निमित्ते स्मृति सर्वत्र जलादावपि पूरुषः। आत्मनश्च परस्यापि भिदां पश्यति नान्यथा। २९।
इंद्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः। चेतनां हरते बुद्धेः स्तंबस्तोयमिव ह्रदात्। ३०।
भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तं ज्ञानभ्रंशः स्मृतिक्षये। तद्रोधं कवयः प्राहुरात्मापह्नवमात्म ५८
नः। ३१। नातः परतरो लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः। यदध्यन्यस्य प्रेयस्त्वमात्मनः स्वव्य ५७
तिक्रमात्। ३२।

चेतनां विचारसामर्थ्यं हरति। एतच्चाविवेकिनां न दृश्यत इति दृष्टांतेनाह। यथा तीरजः कुशा ४७
दिस्तंबः मूलैस्तोयं ह्रदादपहरति। तद्वत्। ३०। चित्तं चेतनामनु तस्यामपहृतायां स्मृतिः पूर्वा
परानुसंधानं भ्रश्यति। एवं तद्रोधं ज्ञानभ्रंशं आत्मन एव हेतोरात्मनोपह्नवं नाशं प्राहुः। यद
धियमधि कृत्यान्यस्य विषयस्य प्रियतमत्वं। आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेः। ३१।
तमात्मनः स्वेनैव योव्यतिक्रमो पह्नवः तस्माद्यः स्वार्थनाशः अतः परतरः स्वार्थनाशो नास्ति
कुतः इत्यत आह॥ ३२॥

अर्थस्य च अभिध्यानं इंद्रियार्थैः कामः तस्याभिध्यानेन सर्वार्थनाशः ज्ञानविज्ञानं च परे त्वापरे तद्दं।
येन ध्यानेन मुख्यतां स्थावरतां। अनात्मरतेरनर्थहेतुत्वमुक्तं। योगस्याप्याह नेति ॥ ॥ यद्वस्तु।
धर्मादीनां विघातकं तस्मिन् संगं कदाचिन्न कुर्यात्। तीव्रं तमः संसारं तितीर्षुकः तत्त्वमिच्छति
वेत्तु तुल्यवन्निर्देशानु पुरुषार्थसाम्य त्रातिवारजति। तत्रापीति ॥ ॥ कृतांतः कालः। त्वजस्रं
अर्थेंद्रियार्थाभिध्यानं सर्वार्थापह्नवो नृणां। भ्रंशितो ज्ञानविज्ञानात् येनाविशति मुख्य
तां॥ ३३ ॥ न कुर्यात्कर्हिचित्संगं तमस्तीव्रं तितीर्षुकः। धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यंतविघा
तकं॥ ३४॥ तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्यंतिकतयेष्यते। त्रैवर्ग्योऽर्थो यतो नित्यं कृतांतभयसंयु
तः॥ ३५॥ परेऽवरे च ये भावा गुणव्यतिकरादनु। न तेषां विद्यते क्षेममीशविध्वंसिताशिषां।
॥ ३६॥ तत्त्वं नरेंद्र जगतामथ तस्थुषां च देहेंद्रियासुधिषणात्मभिरावृतानां। यः क्षेत्रवित्तप
तया हृदि विश्वगाविः प्रत्यक्चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि। ॥ ३७॥
युतत्वमेवाह। ॥ ॥ परे ब्रह्मादयः अवरे अस्मदादयः गुणव्यतिकरादनुपश्चाद्भवंति। ईशः का
लः तेन विध्वंसिता आशिषो येषां। ॥ ॥ यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः न तस्मात् जगतां जंग
मानां तस्थुषां स्थावराणां च देहादिभिरात्मनाहंकारेण वावृतानां हृदि यश्चकास्ति प्रकाश
ते। तमवेहि कथं सोऽस्मीति। सोऽस्मीति पाठे। स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसदित्यर्थः। ननु जीवो हृदि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व॰टी॰ वक्ष्मितिनांस्मीति। सोऽस्मीतिपाठे। स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसदित्यर्थः तत्राह। यः क्षेत्रेति। क्षेत्रविदं
८८ जीवं तत्पतिनियमयतीति। क्षेत्रविपत्तपस्तस्य ज्ञावस्तत्रान्तर्यामिरूपेण। यद्वा। क्षेत्रविदे
अहंममतास्पदे पातीति क्षेत्रवित्तपः। तेन रूपेण जीवस्तु पारतंत्र्यान्नपाति। ननु कर्मजीवं [illegible]ति।
आविः प्रत्यक्तः। न हि किं बुद्धिः। न। प्रत्यक्प्रतिलोममेव कास्ति। बुद्धिस्तु पराग्विषयजा का[illegible]त
स्तदहंकारः स्यात्। नाविष्वक्व्याप्तत्वेन सत्त्वाहंकारः परिच्छिन्नः एवंभूतो यो भगवा[illegible]स्मि।
स्थावरजंगमानां न्तदिव्यकास्तीत्युक्तं तेषां सत्त्वं तत्त्वेवेधादीश्वरस्य मालिन्यं च प्र[illegible]कर्तु
मुद्धिकनत्त्वमानं प्रणमति॥ ३७ ॥ ७ ॥ ॥

यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति माया विवेकविधुति स्रजि वाहिबुद्धिः। त[illegible]
परिशुद्धविशुद्धतत्त्वं प्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिं प्रपद्ये। ३८॥

यस्मिन्निदं विश्वं सदसदात्मतया उत्कृष्टनिकृष्टत्वादेन कार्यकारणभावेन वा म[illegible]विभातितं ८८
प्रपंचो मायायां हेतुः। विवेकेन विधुति निराकृतिर्यस्य तत्स्रजि वेति। वाशब्दो [illegible]स्मिन्। नित्य
मुक्तं। यतः परिशुद्धं। तत्कुतः विशुद्धं तत्त्वं। सत्यं। अत एव प्रत्यूढा अभिभूता कर्मभिः कलिलाम
लिनाप्रकृतिर्येन तं। तमवेहीति ज्ञानमुपदिष्टं। तस्य ज्ञानस्य दुष्करत्वेन भक्तिमुपदिशति॥
यद्याद्वेति द्वाभ्यां॥ ३८॥ ७॥

यस्येति पादपंकजयोः पलाशानि अंगुलयः तेषां विलासः कांतिः तस्य भक्त्या स्मृत्या कर्माशयं
अहंकारलक्षणं हृदयग्रंथिं कर्मभिरवग्रथितं रिक्ता निर्विषया मतिर्येषां। रुद्धः प्रत्याहृतः श्रोतोगण
इंद्रियवर्गो यैः अरणं शरणं। ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेः। कथं यतयो नोद्ग्रथयंतीत्युच्यते।
तत्राह कृच्छ्र इति ॥ ॥ अप्लवेशां न प्लवस्तरणहेतुः ईदृग्ईशो येषां तेषां। महान् निस्तरणे कृच्छ्रो

यत्पादपंकजपलाशविलासभक्त्या कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयंति संतः। तद्वन्न रिक्तमत
योपि यतयोपि रुद्धस्रोतोगणास्तमरणं भज वासुदेवं ॥३९॥ कृच्छ्रो महानिह भवार्णवमप्ल
वेशां षड्वर्गनक्रमसुखेन तितीर्षयंति। तत्त्वं हरेर्भगवतो भजनीयमंघ्रिं कृत्वोडुपं व्यसन
मुत्तर दुस्तरार्णं ॥४०॥ मैत्रेय उवाच ॥ स एवं ब्रह्मपुत्रेण कुमारेणात्ममेधसा। दर्शितात्मग
तिः सम्यक् प्रशस्योवाच तं नृपः ॥४१॥ राजोवाच ॥ ॥ कृतो मेनुग्रहः पूर्वं हरिणार्त्तानुकं५

शः ते इति असुखेन योगादिना इंद्रियषड्वर्गग्राहं भवार्णवं तितीर्षंति। तस्मादुडुपं प्लवं दुस्तरा
र्णवमित्यर्थः। अर्णशब्दोऽकारांतो नावशब्दः। यद्वा दुस्तरोदकं व्यसनमित्यर्थः ॥ ॥ आत्म
मेधसा ब्रह्मविदा दर्शिता आत्मनो गतिस्तत्त्वं यस्मै सन्नृपः ॥ ॥ ब्रह्मन्निति स्मं वो धनं प्राधा
न्यादेकस्यापि पूजामित्युक्तिः सर्वान्प्रति ॥ ॥ मागताः ॥४२॥ ५
५ पिना। तमापादयितुं ब्रह्मन् भगवन्यूय

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व्री
८६

आत्मनादेहेनसहसर्वराज्यादिकंमदीयं।साधूच्छिष्टंसाधुभिः स्वजंमस्वंप्रसादत्वेपणदत्तंञ्च
नस्तत्रममस्वत्वात्तावान्गुरुदक्षिणार्थींकिंददौनहिपित्राद्दत्तंमोदकादितस्मैपित्रेदानत्वेपेण
प्रत्यर्प्यतेनिवेदनंतुतदीयस्यैवसमर्पणं।यथान्नत्योराज्ञःसेवात्वेपेणतांबूलादिकमर्पयतितित
थामयापिसर्वंनिवेदितुंस्वीकुरुतेत्याह। ४१॥ आत्मनःसत्वनावंप्रपंचयति।सेनापत्यमिति
निष्पादितस्वकार्येर्भगवद्भिर्दक्षिणात्मभिः।साधूच्छिष्टंहिसर्वंमेआत्मनासहकिंद
दे। ४२। प्राणादाराःसुताब्रह्मन्गृहंश्चसपरिच्छदाः।राज्यंमहीवलंकोशाइतिसर्वंनि
वेदितुं। ४४। सेनापत्यंवराज्यंवदंडनेतृत्वमेववा।सर्वलोकाधिपत्यंचवेदशास्त्रविदर्ह
ति। ४५॥ स्वमेवब्राह्मणोभुंक्तेस्वंवस्तेस्वंददातिवा।तस्यैवानुग्रहेणान्नंभुंजतेक्षत्रिया
दयः। ४६। येरीदृशीभगवतोगतिरात्मवादेएकांततोनिगमभिःप्रतिपादितानः।तु
ष्यंत्वदभ्रकरुणाःस्वकृतेननित्यंकोनामतत्प्रतिकरोतिविनोदपात्रं। ४७॥ ८६
यात्यां।वस्तेपरिधत्ते।क्षत्रियादयःकेवलंअन्नमात्रंभुंजतेनतुदानेस्वतंत्राःसत्यपिसत्वे
सर्वस्वेन।पितुरोःप्रत्युपकर्त्तुनशक्तमित्याह।येरिति। ४८॥ आत्मवादेअध्यात्मविचारेएकांत
तःनिश्चयेननिगमभिर्वेदविद्भिःतेनित्यमनल्पकरुणाःस्वकृतेनैवदीनोद्धरणकर्मणा
तुष्यंतुकोनामतत्कृतमुपकारंप्रतिस्वयमुपकरोति।उदपात्रमंजलिंविना।यजांजलिरेव
तेभ्योदद्यादित्यर्थः।यद्वा।विनोदपात्रंठपरु।सास्पदंप्रत्युपकारेप्रवृत्तोजनानामुपहासास्पद

विद्यांऽऽत्मविद्यां।नाद्विजंतेनस्तुशुश्रूषांकुर्वंति।८॥ खेऽन्तरवनरआकाशमार्गेणोद्धताः॥८।
धुर्योमुख्यः अध्यात्मशिक्षणसंस्थितिः एकाग्रता।तस्मात्ऽऽत्मन्यवस्थितःसन्क्षणिकांमेने।
विद्यांश्चवाप्येगुरुंनाद्विजंतेप्रत्याम्नन्नामनसाकर्मणावा।तेषांपापंन्रुणहत्याविशिष्टं
नेत्वानान्यःपापकृदस्तिलोके।४८॥ तेआत्मयोगपतयआदिराजेनपूजिताःशीलंत
दीजंशंसंतःखेत्तवन्मिषतांन्रणां।४९॥ वैन्यस्तुधुर्योमहतांसंस्थित्याध्यात्मशिक्षणात्।आ
मकाममिवात्मानंमेनेऽऽत्मन्यवस्थितः।५०॥ कर्माणिचयथाकालंयथादेशंयथाबलं।
यथोचितंयथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतं।५१॥ गृहेषुवर्त्तमानोपिसम्राड्प्रजान्वि
तः।नासज्जतेंद्रियार्थेषुनिरहंमतिरर्कवत्।५२॥ एवमध्यात्मयोगेनकर्माण्यनुसमाच
रन्।पुत्रानुत्पादयामासपंचार्चिष्यात्मसंमतान्।५३॥

ब्रह्मसात्कृतंब्रह्मण्यर्पितंयथाभवति।८॥ निर्विषंगःकर्मस्वनासक्तःकर्माध्यक्षंकर्मसाक्षि
णमुदासीनंमन्वानोऽकरोदितिपूर्वेणैवान्वयः।नासज्जतेपुत्रेरणवा।८। अविविनार्यायां॥
५= फलंब्रह्मणिसंन्यस्यनिर्विषंगःसमाहितःकर्माध्यक्षंमन्वानः आत्मानंप्रकृतेःपरं॥ ५ ।८।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

बन्दी
९०

सोमश्चासौ राजा वस एव नुवो वसुं धत्तेगच्छन्नुर्विसृजं श्चासौ सूर्यवत्राराज्ञः प्रतपनमात्राकरणं। तथासाव
ग्निरिव दुर्धर्षः ॥ ५२॥ द्यौः स्वर्ग इव ॥ ५३॥ समुद्रोयथा गोनी मैंण एनावानि तिन वुध्यते। तथासाव
विजयाश्चं धूम्रकेशं हर्यं दंड वित्त्वं एकं। सर्वपाला लोकपालानां दधारैकः पृथुर्गुणान्।
॥ ५४॥ गोपी थायजगतस्तस्यैः कालेस्वेस्वेपुतात्मकः। मनोवाग दृष्टितिभिः सौम्यैर्गुणेः संरंजय
न्प्रजाः ॥ ५५॥ राजेत्यधान्नाम धेयं सोमराजइवापरः। सूर्यवद्विसृजन्गृह्णन्प्रतपंश्च प्रभु
र्वावसु। दुर्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महेंद्र इव दुर्जयः ॥ ५६॥ तितिक्षयाधरित्रीवद्यौरिवाभीष्ट
दोन्नृणां। वर्षति स्म यथाकामं पर्जन्यइव तर्पयन्। ॥ ५७॥ समुद्र इव दुर्वोधः सत्वेनाचलराडि
वा। धर्मराडिव शिक्षायामाश्चर्ये हिमवानिव। ॥ ५८॥ कुवेर इव कोशाढ्यो गुप्तार्थो वरुणो यथा।
मातरिश्वेव सर्वात्मा वलेन मरुतां सोयं ॥ ५९॥ वान्सलिलमनुवन्दत्रणां प्रभुत्वे नगवानजः।
वृहस्पतिर्ब्रह्मवादे आत्मतत्वे स्वयं हरिः। ॥ ६०॥ न्नतयागे गुडविप्रेषु विषक्सेनानु
वर्तिषु। क्रियाप्रश्नप्रज शीलात्मामात्मतुल्यः परोधमे। ॥ ६१॥ ९०
वलादिनिमतिरि
त्रिप्राजसतो दुर्वोधः। अचलराडू मेरुरिवा ॥ ६२॥ सर्वात्मा सर्वतः संसारशक्तिः
॥ ६३॥ नवरादि
श्रेव ॥ ६४॥ नूलराडू श्रीवुद्धः ॥ ६५॥ प्रभुत्वे अजो ब्रह्लेवा आत्मवत्वे जितेंद्रियत्वे। ॥ ६६॥

जिः परार्थो धर्मे आत्मतुल्यः निरूपमः ॥ ६७॥

दर्पइसौ दर्थमनस्वी नगराडिव ॥ ४
४= अधिष घृतयादेवो लग वानन्तराडिवा कं

पुंसि: सत्पुत्रघोषैः सीतापतिर्यथासतां कर्णरंध्रे प्रविष्टः ॥६॥ इति श्री चतुर्थे पृथुचरित्रे ह वि ३०:(त्रजो विं
शेषस्तमायस्य वनेनित्यस्तमाधितः ॥ विमानमारोह साथवैकुंठे गतिरीर्यते ॥७॥ प्रवयसं दृष्ट्वा
स्वात्तपोवनमगमा। दितित्रिंशतीजेनान्वयः। स्वतपो अनुसर्गः अन्नादिसर्गः पुरग्रामादिसर्गः
स्य वर्द्धिनः अशेषः स्वानुसर्गो येन। ॥७॥ निष्पादितः ईश्वरादेशः प्रजापालनादिर्येन। यदर्थं
कीर्त्यादिप्रगीतजा पुंसि: त्रैलोक्ये तत्र तत्र हा। प्रविष्टः रंध्रे कर्णेषु स्त्रीनां रामः सतामिव ६२

॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरित्रे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ॥मैत्रेय उवाच॥

दृष्ट्वात्मानं प्रवयसमेकदा वैन्य आत्मवान्। आत्मना वर्द्धिताशेषस्वानुसर्गः प्रजाप
तिः ॥१॥ जगतस्तस्थुषश्चापि वृत्तिदो धर्मभृत्सतां। निष्पादितेश्वरादेशो यदर्थमिह जज्ञि
वान् ॥२॥ आत्मजेष्वात्मजां न्यस्य विरहाद्रुदतीमिव। प्रजासु विमनास्वेकः सदारोऽगा
त्तपोवनं ॥३॥ तत्राप्यदाभ्यनियमो वैखानससुसंमते। आरब्ध उग्रतपसि यथा स्वविज
ये पुरा ॥४॥

जज्ञिवान् जातः ॥२॥ आत्मजां पृथ्वीं विमनासु चिंतातुरासु। सदारः सभार्यः तपोवनमागात् ॥३॥
अदाभ्यः विघ्नैर्नाशयितुमशक्यो नियमो यस्य। वानप्रस्थानां सुसंमते। उग्रे तपसि आरब्धः
प्रवृत्तः कर्त्तरि क्तः। अस्य धरामंडलस्य विजये पूर्वं यथा महता यत्नेन प्रवृत्तः। उग्रं तपो द
र्शयति। कंदमूलेति त्रिभिः। ॥५॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च·टी कवित्वक्षा विषयः ।४।। वनुर्दिक्षु वद्वीरो ग्रीष्मे उपरि सूर्य इति पंचानां तपः संतापो यस्य सः पंच
८१ तपाः आसारं सहत इत्यासारषाट् भूमौ शिशिरे आकंठो स्थंडिलेशयः भूमिशयनः सर्वदा ।५।। ऊर्ध्वर
न अकरोत् ।६।। तेन तपसा क्रमानुसिद्धेन ज्ञानेन प्राप्तेन ध्वस्तानि कर्माणि यस्य। उक्तो मलः आ
शयो यस्य। छिन्नानि बंधनानि वासनायस्य ।७। परिकर्मणा परिचर्यया शुद्धसत्वा आत्मा म
कंदमूलफलाहारः शुष्कपर्णाशनः क्वचित्। अब्भक्षः कतिचित्पक्षान्वायुभक्षस्ततः प
रं ।४। ग्रीष्मे पंचतपा वीरो वर्षास्वासारषाण्मुनिः। आकंठमग्नः शिशिरे उदके स्थंडिलेश
यः ।५। तितिक्षुर्यतवाग्दांतः ऊर्ध्वरेता जितानिलः। आरिराधयिषुः कृष्णमचरत्तप उ
त्तमं ।६।। तेन क्रमानुसिद्धेन ध्वस्तकर्मा मलाशयः। प्राणायामैः संनिरुद्धषड्वर्गः छिन्न ८१
बंधनः ।७।। सनत्कुमारो भगवान्यदाहाध्यात्मिकं परं। योगं तेनैव पुरुषमभजत्पुरुष 91
र्षभः ।८।। भगवद्धर्मिणः साधोः श्रद्धया यततः सदा। भक्तिर्भगवति ब्रह्मण्यनन्य
विषयाभवत्। ।९। तस्यानया भगवतः परिकर्मशुद्धसत्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानुपू
र्त्या। ज्ञानं विरक्तिमदभून्निशितेन येन चिच्छेद संशयपदं निजजीवकोशं ।।१०।।
नो यस्य ज्ञानमभूत्। कीदृशं ज्ञानं। येन निजमुपाधिं जीवकोशं हृदयग्रंथिं संशयानां आसं
भावनादीनां पदं आश्रयं चिच्छेद। कीदृशेन ज्ञानेन। अनयात्तत्वया निशितेन। कथंभूतया
नतया। तस्य भगवतः संस्मरणेन अनुपूर्तिः संपूर्तिर्यस्याः तया निशितेन तीक्ष्णीकृतेन। किंच।
।११।

छिन्नाऽन्यधीर्देहात्मबुद्धिर्यस्य यतोऽधिगतात्मगतिः। अत एव निरीहः। प्राप्तासु सिद्धिषु निस्पृ
हः। येन वयुनेन ज्ञानेन इदं संशयपदं विच्छेद तत्तत् तत्यजे। त्यक्तवान्। तत्कुतः तत्राऽपरामेत्यर्थः।
तस्य योगादिसिद्धिष्वपि निस्पृहत्वं युक्तमेवेत्याह। तावन्नाऽप्रमत्तः किंतु प्रम... भवति। अस्य श्रीकृ
ष्णकथारतत्वात्तासु लोभेनाऽनर्जातइत्यर्थः। देहत्यागप्रकारमाह। संपीड्येति पंचभिः। छ। पायुं गु
।।क।।
छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीहस्तत्तत्यजेच्छिनदिदं वयुनेन येन। तावन्न योगगतिभि
र्यतिरप्रमत्तो यावद्गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात्। १२ ।। एवं स वीरप्रवरः संयोज्यात्मानमा
त्मनि। ब्रह्मभूतो दृढं काले तत्याज स्वं कलेवरं। १३ ।। संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयञ्
छनैः। नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकंठशीर्षणि। १४ ।। उत्सर्पयंस्तु तं मूर्द्ध्नि क्रमेणावेश्य
निस्पृहः। वायुं वायौ क्षितौ कायं तेजस्तेजस्ययूयुजत्। १५ ।।
दं संपीड्येति मुक्तासनं सूचितं संपीड्यासीवनीमूत्रसंगागुल्फे... वड्ड मध्यतः। सव्ये दक्षिणगुल्फेन
मुक्तासनमितीरितं। १३। मूलाधाराद्वायुमुत्सारयन्। ऊर्द्ध्वं नयन्। नाभ्यामास्थाप्य ततः क्रमेण
षट्सु कोष्ठेष्ववस्थाकोष्ठान्येवाह। हृदादीनां द्वंद्वैकत्वं। शीर्षं ... मध्ये तस्मिन्तं वायुं। पाठांतरो। एव
मस्मून् प्राणान् उत्सर्पयन् क्रमेण मूर्द्ध्नि ब्रह्मरंध्रे आवेश्य ततो देहारंभकपंचभूतानि समष्टितत्
त्वेषु विलापितवान्। तदाह। वायुं वायौ इत्यादि युजन् एकीकृतवान्। कायं देहगतं कठिनांशं क्षितौ।।।
।।छ।।

ब॰टी खानीइंद्रियच्छिद्राणि। आकाशेप्रविलापितवान्। इवंउदकांशंतेजसि। तदेवंदेहंप्रविलाप्य अधिष्ठिती
९२ ज्यात्मप्रतिपत्यर्थमह। भूतानांमायिलयमाह। क्षितिंअंभस्येकीकृतवान् तत् अंबुः। अदस्तेजः
अमुंवायुं। तदेवंतामसाहंकारकार्यस्य आकाशपर्यंतंलयमुक्त्वासात्विकराजसाहंकारकार्या
णांलयमाह। ४२। इंद्रियेषुमनइतिदेवानामुपलक्षणं। सविकल्पकज्ञानेनमनसः इंद्रियैरा

खान्याकाशेद्रवंतोयेयथास्थानंविनागत्राः। क्षितिमंभसितत्तेजस्यदोवायौनभस्यमुं।
४१ इंद्रियेषुमनस्तानितन्मात्रेषुयथोद्भवं। भूतादिनामून्युत्कृष्यमहत्यात्मनिसंदधे।
४२॥

कर्षणात् तेषुलयाभिधानं। नतुकार्यत्वात्। तदुक्तंगीतासु। इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोनुविधी ९२
यतइति इंद्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तंध्यायतांमनइति इंद्रियेषुनत्रइतिपाठेप्ययमेवार्थः।
न्यादीनांमतेनत्वश्यानुषंकेषांविद्यमानत्वं। आनुमानिकत्वमतेपीद्रियव्यापारोस्त्येवान
तोमुणश्चश्रवाद्धः श्रोत्रग्राह्यः अतः इंद्रियग्राह्यत्वात् इंद्रियेषुनभोविलापितमिति। तानीद्रि
याणियथोद्भवं। उद्भवोवद्विलासः। सचविषमाधीनइतिश्रोत्रादीनांविशेषणंशब्दादिषुलयः॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

।यद्वा तन्मात्रकार्यत्वेपींद्रियाणि।मनोप्यपंचीकृतपंचतन्मात्रकार्यं अहंकारिकत्वाभिधानं तु तद
धीनत्वविवक्षयेत्यविरोधः।भूतादिनाहंकारेण प्रागवशिष्टेन तैः सहितानींद्रियाणि तत्त्वरूप
परतो नीत्वा भूतादौ चिक्षेप इति न सह महत्तत्त्वे संदधे इत्यर्थः।१७॥१८
सर्वेषां गुणानां कार्याणां विन्यासः स्थितिर्यस्मिन् तं महांतं मायायामप्येमायोपाधिप्रधाने जीवे तं
तं सर्वगुणविन्यासं जीवे मायामये न्यधात्।तं चानुशयमात्मस्थमसावनुशयी पुमा
न्।१८।ज्ञानवैराग्यवीर्येण स्वरूपस्थोऽजहात्प्रभुः॥।अर्चिर्नाम महाराज्ञी तत्पत्न्यनुगता
वनं।सुकुमार्यतदर्हा च यत्पद्भ्यां स्पर्शनं भुवः।२०। अतीव भर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठया शुश्रूष
या चार्षदेहयात्रया।नाविंदतार्तिं परिकर्शितापि सा प्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः।२१।
चानुशयमुपाधिं यः पूर्वमनुशयी पुमान् जीवः आसीत् एषः ब्रह्मणि स्थितः सन् अजहादित्य
र्थः।वनं प्रविशमानस्य राज्ञी कथामाह।अर्चिर्नामेति चतुर्भिः।१९॥ अनुगताऽनुजगाम।अत
दर्हा तदपि नार्हा प्रतिया।किं। यत्पद्भ्यां भुवः स्पर्शनमिति यत्।२०॥ भर्तुर्व्रतं यत् भूमिशयना
दितस्मिन् धर्मे या निष्ठा तया।ऋषीणामिवमार्षी देहयात्रा कंदमूलादिवृत्तिः तया च।आ
र्तिं दुःखं न प्राप।तत्र हेतुः प्रेयस्कः भर्तुः करेण स्पर्शनं मानश्च ताभ्यां निर्वृतिर्यस्याः।२१॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च॰टी
९२

पृथिव्याः पत्युः दुहितृत्वं च नु तस्याः देवतारूपेण। आत्मनो दक्षितस्य पत्युर्देहं विपन्नं नष्टम् अखिलचे
तनादिकं यस्मिन् तथाभूतम् आलक्ष्य तद्देहं चितामारोपयत् ॥१८॥ कृत्यं तत्कालोचितं विधाय जाह्नवी
नद्या जले आप्लुता स्नाता सती भर्तुः उदकं दत्त्वा दिवि अंतरिक्षे स्थितान् देवान् नत्वा तथा च वह्निं त्रिः
प्रदक्षिणीकृत्य ॥१९॥ देवैः सहिता देवपत्न्यः ॥२०॥ गृणंति स्म अनाधर्षत ॥२१॥ असतीनां दुर्विज्ञाव्येन क

देहं विपन्नाखिलचेतनादिकं पत्युः पृथिव्या दयितस्य चात्मनः। आलक्ष्य किंचिच्च विलप्य
सा सती चितामथारोपयदद्रिसानुनि ॥२१॥ विधाय कृत्यं ह्रदिनीजलाप्लुता दत्त्वोदकं भर्तु
रुदारकर्मणः। नत्वा दिविस्थान् त्रिदशान् त्रिः परीत्य विवेश वह्निं ध्यायती भर्तृपादौ ॥२२॥
विलोक्यानुगतां साध्वीं पृथुं वीरवरं पतिम्। तुष्टुवुर्वरदा देवैः देवपत्न्यः सहस्रशः ॥२३॥ कुर्व
त्यः कुसुमासारं तस्मिन्मंदरसानुनि। नदत्स्वमरतूर्येषु गृणंति स्म परस्परम् ॥२४॥ देव्य ऊचुः
अहो इयं वधूर्धन्या या चैवं भूभुजां पतिम्। सर्वात्मना पतिं भेजे यज्ञेशं श्रीर्वधूरिव ॥२५॥ सैषा ९२
नूनं व्रजत्यूर्ध्वमनु वैन्यं पतिं सती। पश्यतास्मान् अतीत्यार्चिर्दुर्विज्ञाव्येन कर्मणा ॥२६॥ तेषां दुरा
पं किं त्वन्यन्मर्त्यानां भगवत्पदम्। भुवि लोलायुषो ये वै नैष्कर्म्यं साधयंत्युत ॥२७॥

र्तुमभावेन कर्मणा ॥२८॥ भगवान् उपधीयते अनेनेति तथा तैः कर्मज्ञानं ये वै लोलायुषोपि
साधयंति तेषामन्यद्देवादिपदं किमु दुर्लभं। न किंचिदित्यर्थः। अन्नं तं शोचेति सर्वं चितं इति।
॥२९॥

॥ यतः आत्मनेऽनुसरति ये। पर्वणा साधनं मानुष्यं लब्ध्वापि विषये रेखास्तत्रिं याति ।८। विशां पश्वादी
नां वैश्यादीनां वापतिं स्यात् शूद्रः सत्तमतामियात्॥ऽऽ
सर्वं वितो वतात्म ध्वक्कक्ष्छेणमहता नुचि लब्ध्वा पर्व र्य मानुष्यं विषये जु विषज्जते ।२८॥ मै
त्रेय उवाच॥ शृणुवंती धमरस्त्री धुपति लोकं गता वधूः। यं वा आत्मविदां धुर्यो वैण्यः प्राप्ताच्यु
ता अजः। २९॥ इद्धं न रतानुनावासोऽपृथुः सत्तगावत्तमः। कीर्तितं तस्य चरितं मुद्दामचरितस्य
ते। ३०। य इदं सुमहत्पुण्यं श्रद्धयावहितः पठेत्। श्रावयेच्छृणुयाद्वापि स पृथोः पदवीमिया
त्। ३१॥ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः। वैश्यः पठन् विट्पतिः स्यात् शूद्रः सत्त
मतामियात् ३२॥ त्रिः कृत्व इदमाकर्ण्य नरो नार्यथवादृता। अप्रजः सुप्रजतमो निर्धनो
धनवत्तमः ३३॥ अस्पष्टकीर्तिः सुयशा मूर्खो भवति पंडितः। इदं स्वस्त्ययनं पुंसाममंगल्य
निवारणं। ३४॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं कलिमलापहं॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक् सि
द्धिमभीप्सुभिः ३५॥ श्रद्धयैतदनुश्राव्यं चतुर्णां कारणं परं। विजयाभिमुखो राजा श्रुत्वैतद
भियाति यान्॥ बलिं तस्मै हरंत्यग्रे राजानः पृथवे यथा। ३६॥ मुक्तान्यसंगो भगवत्यमलां भ
क्तिमुद्वहन्। वैण्यस्य चरितं पुण्यं शृणुयाच्छ्रावयेत्पठेत्॥ ३७॥
चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां। यद्यपि बहूनि फलानि भवंति। तथापि मुक्तान्यसंगः सन् श्रवणं कुर्या
त्॥ ८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पार्थिवीं पृथुसंवर्धिनीं पार्थिवीमिति पाठः ॥ प्रथयन् अन्यान् श्राव
चरी मरुतो लापये तो माहात्म्यसूचकं ॥ दूतिचतुर्थे त्रयो विंशोध्यायः ॥ ॥
९५ जन् ॥ जवसिंधौ पोतः पादाय स्यतस्य विष्णोः गतिं लभते ॥ ॥ चतुर्विंशे
एकादशाभिरध्यायैः पृथोश्चरितमीरितं ॥ प्रचेतसामथा शाभिः तन्मध्ये पंचभिः पितुः ॥ १ ॥
प्रपौत्रात्तु पृथोः प्राचीनबर्हिषः प्रचेतसां जनिस्तेन्यो उड्गीतं चवर्ण्यते २ ॥ विजिताश्वः पृ
वैचित्रवीर्यो निहितं महन्माहात्म्यसूचकं [illegible] इत्स्मिन् कृतमतिर्मर्त्यः पा
र्थिवीं गतिमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥ अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन् पृथुचरितं प्रथयन् विमुक्तसंग
गः ॥ भगवति भवसिंधुपोतपादे सच निपुणां लभते गतिं मनुष्यः ॥ ३८ ॥ इतिश्रीभागवते म
हापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरित्रे त्रयोविंशोध्यायः ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ विजिताश्वो
धिराजासीत् पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः ॥ यवीयोभ्यो ददात् काष्ठा भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सलः ॥ ॥ ९५
१ ॥ हर्यक्षायादिशत्प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणां ॥ प्रतीचीं वृकसंज्ञाय तुर्यां द्रविणसे वि
भुः ॥ २ ॥ अंतर्द्धानगतिं शक्रात् लब्ध्वांतर्धानसंज्ञितः ॥ अपत्यत्रयमाधत्त शिखंडिन्यां सु
संमतं ॥ ३ ॥ तुर्यां चतुर्थीमुत्तरां दिशं
पृथुपुत्रः अधिराजा आसीत् ॥ यवीयोभ्यः कनिष्ठेभ्यः काष्ठा दिशः ॥ ॥ ॥
पृथोरश्वमेधे अश्वविजयावसरे शक्रात् वरं लब्ध्वा विजिताश्वः अंतर्द्धानसंज्ञो बभूव ॥ अपत्य
त्रयमेवाह ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुरोयोवसिष्ठस्य शापः तस्मान्मनुष्येषूत्पन्नाः स्तेतः योगगतिं अग्नित्वं प्राप्ताः ॥छ॥ नतस्त्वत्यांत्र
न्यस्यांतार्यायां अंतर्धानस्य विशेषणं। यद्वृत्ति। एतेन शक्रादंतर्धानगतिलाब्धे कारणमुक्तं ॥छ॥ सवां
तर्धानो राज्ञो। वृत्तिं करादानदंडनिग्रहादिभिः दारुणां परपीडात्मिकां मन्यमानो विससर्ज ॥छ॥
पावकः पवमानश्च शुचिरित्यग्नयः पुरा। वशिष्ठशापादुत्पन्ना पुनर्योगगतिं गताः ॥४॥ अंत
र्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविंदत। य इंद्रमश्वहर्तारं विद्वानपि न जघ्निवान् ॥५॥ राज्ञां
वृत्तिं करादानदंडशुल्कादिदारुणां। मन्यमानो दीर्घसत्रव्याजेन विससर्ज ह ॥६॥ तत्रापि हं
सं पुरुषं परमात्मानमात्मदृक्। यजंस्तल्लोकतामाप कुशलेन समाधिना ॥७॥ हविर्धाना
द्धविर्धानी विदुरासूत षट्सुतान्। बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतं ॥८॥ बर्हिषत्सुम
हाभागो हविर्धानिः प्रजापतिः। क्रियाकांडेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ॥९॥ यस्येदं देवय
जनमनुयज्ञं वितन्वतः। प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातले ॥१०॥
हंति स्वानां क्लेशानिति हंसः पुरुषं पूर्णं कुशलं पुण्यं तद्रूपेण समाधिना ॥छ॥ हाविर्धानिः हवि
र्धानस्य पुत्रः योगेषु प्राणायामादिषु क्रियाकांडनिष्णातत्वमाह ॥छ॥ इदं वसुधातलं देवय
जनं यज्ञवाटं वितन्वतः। यत्रैको यज्ञः कृतः तत्समीप एव यज्ञांतरं कुर्वतः अत एव प्राचीनब
र्हिरित्युच्यते ॥छ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च॰टी॰
८५

ममुडस्यकन्यादेवदेयेन ब्रह्मणोपदिष्टा॥ शतद्रुतिंनामकिशोरींवालांपरिक्रमंतीप्रदक्षिणंगाछं
तीं॥ श्रुकीमिवेति एवंस्मारव्याजेनो सप्तर्षीणांसत्रे तद्भार्यादर्शनेनाग्निः कामसंतप्तश्चावन्नूव। तेवत
द्भार्यास्स्वाहानामसप्तर्षिभार्यारूपधारिणीसतीरमणामासरमजित्वावतद्रेतः श्रुकीरूपेणशार
स्तंवेनिधायागछन्तूतांमथासप्तर्षिभार्यारूपात्मगिनः कामितवान्। तद्यदिति। स्तुकीमिवेलि
मामुंद्रीदेवदेवोक्तामुपयेमेशतद्रुतिं। यांवीक्ष्यवारूसर्वांगीकिशोरींसुष्ठुलंकृतां। परिक्र
मंतीमुद्वाहेवकमेग्निःश्रुकीमिव। ॥११॥ विबुधासुरगंधर्वामुनिसिद्धनरोरगाः। विजिताः
स्वर्यपादिक्षुक्कणजंत्येवनूपुरैः। ॥१२॥ प्राचीनवर्हिषःपुत्राः शतद्रुत्यादशाभवन्। तुल्यना
मव्रताःसर्वेधर्मस्नाताःप्रचेतसः। ॥१३॥ पित्रादिष्टाः प्रजासर्गेतपसेवनमाविशन्। दश
वर्षसहस्राणितपसार्चंस्तपस्पतिं। ॥१४॥ यदुक्तंपथिदृष्टेनगिरिशेनप्रसीदता। तंध्या
यंतोजपंतश्चपूजयंतश्चसंयताः ॥१५॥ वि दुरउवाच॥ प्रचेतसांगिरित्रेणयथासीत्पथिसं
गमः। यदुताहहरःप्रीतस्तन्नोब्रह्मन्वदार्थवत्। ॥१६॥ संगमः खलुविप्रर्षेशिवेनेहशरी
राणस्तोकव्रतधारामिवेत्यर्थः। ॥१७॥ स्वर्यपानवादजेवविविधादजाविजिताः। अत्निन्नूतादि
त्यर्थः। तद्यन्नूपुरैः पादक्वणजंत्येव ध्वनिमात्रेणेत्यर्थः ॥१८॥ तुल्यंनामव्रतमाचारश्चयेषांध
र्मस्नाताःधर्मपारगाः। ॥१९॥ तपसातपसांपतिंहरिंआर्चजन्अर्चनामास्तुः॥ ॥२०॥ मुनयोपिसं
गत्यागेनाप्नुमिछंयंदधुरेवकेवलंनप्राप्नुः। तेनशिवेनकथंसंगमोवभूव। ननुमुनीनांकिंत
ध्यानेनघोरत्वादित्याहुः॥ ॥२१॥

८५

45

आत्मारामोपिलोकरक्षणाय प्रजाःपालनायसघोरंजपंशन्तनयापुत्रकोविचरति।गुर्वाज्ञाकारिणांशिवदर्श
नस्वतएवसत्त्ववतीत्यात्राजेनाहा।प्रचेतसइति।८।समुद्रमुपसमुद्रात्किंचिन्न्यूनं।अपोधिकेवे
तिकर्मप्रवचनीयः।प्रसन्नाःसलिलाशयाःयत्रमत्स्यादजीवयस्मिन्।८।नीलोत्पलादीनामाकरं।
जन्मस्थानं।उत्पलांभोजकल्हाराणिरात्रिदिनसंध्याविकाशीनि।इंदीवरंनीलोत्पलं।तत्पु
आत्मारामोपिजस्त्वसपलोककल्यस्पराधसेशन्तनयापुत्रकोविरतिघोरजालुगवान्नवः।
।१८। मैत्रेयउवाच।। प्रचेतसःपितुर्वाक्यंशिरसादायसाधवः।दिशंप्रतीचींप्रययुःतप
साहृतचेतसः।१९। समुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन्सुमहत्सरः।महन्मनइवस्वच्छंप्रसन्न
न्नसलिलाशयं।२०। नीलरक्तोत्पलांभोजकल्हारेंदीवराकरं।हंससारसचक्राह्वका
रंडवनिकूजितं।२१। मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोमलतांघ्रिपं।पद्मकोशरजोदिक्षुविक्षि
पत्पवनोत्सवं।२२। तत्रगांधर्वमाकर्ण्यदिव्यमार्गमनोहरं।विसिस्मूराजपुत्रास्तेमृदंगप
णवाद्यनु।२३।
नरूक्तिःप्रादुर्भावज्ञापनार्थं।हंसादिभिर्निकूजितं।मत्तानांभ्रमराणांसौस्वर्येणहृष्टरोमाणोल
तांघ्रिपाःयस्मिन्।पद्मकोशरजोदिक्षुविक्षिपतापवनेनोत्सवोयस्मिन्।२३। तत्रमृदंगपण
वादिवाद्यमनुपश्चात्दिव्यैर्मार्गैर्निदैर्मनोहरंगांधर्वगानकमार्ण्यविस्मयंप्रापुः।पाठांतरे।म
दांपणवादिअवसरदंतेषांध्वनिअतिरस्कुर्वदित्यर्थः।८।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४= तप्तहेमनिकायाभं शितिकंठं त्रिलोचनं। प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुः

तेवत्रिलोचनेवीक्ष्यजाताश्चर्याः प्रणेमुः इत्युत्तरेणान्वयः॥ २३॥ तप्तहेमराशिमिवछविंसति र्नीलः
वन्दी॰ कैठोयस्यतं॥ २४॥ वेदिषदः बर्हिषदः विकीर्षितं भगवदाराधनमेवविदितं अनुग्रहेकारणमाहयद्र
९६ ति॥ २५॥ यः साक्षाद्वासुदेवं प्रपन्नः सहि मे प्रियः। कथंभूतंवासुदेवं। रंहसः सूक्ष्मात्त्रिगुणात्
तस्त्वेवसरस्सस्तस्मात्परः क्रामंतं महानुगं। उपगीयमानममरप्रवरं विबुधानुगैः॥ २५॥
स्वतान्प्रपन्नार्त्तिहरोभगवान्धर्मवत्सलः। धर्मज्ञान्शीलसंपन्नान्प्रीतान्प्रीतउवाच
हा॥ २६॥ श्री रुद्र उवाच॥ यूयंवेदिषदः पुत्राः विदितंवश्चिकीर्षितं। अनुग्रहाय भद्रं
वएवंमेदर्शनंकृतं॥ २७॥ यः परं रंहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात्। भगवंतं वासुदे ९६
वंप्रपन्नः सप्रियोहिमे॥ २८॥ स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिंचतामेति ततः परं
हिमां॥ अव्याकृतंभागवतोथवैष्णवंपदंयथाहंविबुधाः कलात्यये॥ २९॥ अथयूयंभगव
तास्तथाप्रियास्थभगवान्यथा। नमद्भागवतानांचप्रेयानन्योस्तिकर्हिचित्॥
प्रधानात्। जीवसंज्ञितात्पुरुषाच्चपरं। प्रकृतिपुरुषयोर्नियंतारमित्यर्थः॥ तत्किंतस्यमह
त्त्वमत्वादित्याह॥ २८॥ स्वधर्मनिष्ठः पुमान्बहुभिर्जन्मभिर्विरिंचतांप्राप्नोति। ततोपिपुण्याति
शयेनमामेति भगवतस्तुदेहांते अव्याकृतंप्रपंचातीतं वैष्णवंपदमेति। यथाहंरुद्रोभूत्वा
धिकारिकं पदं वर्त्तमानः। विबुधादेवाश्चाधिकारिकाः। अकलात्यये अधिकारांते लिंगभंगेस्मते
आंति। देहांते भगवंतंप्राप्स्यंति॥ २९॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चारवः आजताग्र्यवोरोवाहवो यस्मिन् सुजातं यथा वितं सर्वावयवं तु विरमाननं यस्मिन् समे
कर्णविभूषणं यस्य कुंडलयोरग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥८॥ प्रीत्याप्रहसिताविवापांगो यस्मिन् ॥८॥
स्फुरंति। किरीटादीनि यस्मिन् पांखवादिमत् उत्तमर्द्धिलक्ष्मीर्यद्धारतैः उत्तमात्मसृद्धिः उत्क
र्षी यस्यास्तिवत् ॥८॥ सौनगसुकाग्रीवायेन सिंहस्यस्कंधे परितः प्रसरंतः केसराइवत्विषः

चार्वाजतवक्त्रुर्वाहुं सुजातरुचिराननं पद्मकोशपलाशाक्षं सुंदरभ्रूं सुनासिकं। सुद्वि
जं सुकपोलास्यं समकर्णविभूषणं। ॥४६॥ प्रीतिप्रहसितापांगमलकै रूपशोभितं ल
सत्पंकजकिंजल्कदुकूलं मृष्टकुंडलं ॥४७॥ स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुरमेखलं। शंख
चक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् ॥४८॥ सिंहस्कंधत्विषो बिभ्रत् सौभगग्रीवकौस्तु
भं श्रियानपायिन्या क्षिप्तनिकषाश्मोरसोल्लसत् ॥४९॥

तादृशीः सर्वतः त्विषो बिभ्रद्धारयन् सौभगग्रीवः कौस्तुभो यस्मिन्। यद्वा सिंहस्येव यः स्कंधो
तजोऽस्त्विषः कुंडलहारादिदीप्तिर्विच्छ्रदिति भिन्नार्थविशेषणं सौभगसुकाग्रीवायेन सकौस्तु
भो यस्मिन् श्रिया हेतुना तया अनपायिन्या क्षिप्तस्तिरस्कृतो निकषाश्मास्वर्णरेखांकितो निकषपाषाणो
येन तादृशेनोरसा उल्लसच्छोभमानं ॥८॥

वन्दी ९९ श्वासोच्छ्वासाभ्यांसंविग्नाश्चवलावलय[illegible]स्तानि।चलत्दलवदश्वत्थपत्रसदृशमुदरंयस्मिन्प्र
निस्संक्रामजत्।यतोनिर्गतंतेनैवद्वारेणपुनःप्रवेशजदिवा।श्यामश्रोण्यधिकेरोविद्युद्युयत्पीतं
दुकूलंतत्रस्वर्णमयीमेखलायास्मिन्।अंक्रीजंघेवक्रात्त्वनिम्नेअनुन्नतेजानुनीयस्मिन्मेश्चारुमि
रैलैःशोभनंदर्शनंयस्यसस्तमाश्चारवोङ्क्षादजोयस्मिन्निम्नेजानुनीयस्मिन्शोभनंदर्शनंयस्य
लोदरं।प्रतिसंक्रामजघिम्बनात्यावर्त्तगात्तीरजा।५०।श्याम
घूररेवकसंविग्नवलिवर्त्तुलोदरं।प्रतिसंक्रामजघिम्बनात्यावर्त्तगात्तीरजा।५०।श्याम
घूररेवकसंविग्नवलिवर्त्तु[illegible]किंजंघोरुनिम्नजानुसुदर्शनं।५१।प
श्रोण्यधिरोविद्युद्दुकूलस्वर्णमेखलं।स्तमस्वीवे[illegible]प्रदर्शजस्वीजमपास्तसाध्व
दाशारत्यमपलाशारो।विज्ञानच्युत्तिर्नीतरत्त्वंविधुन्वता।प्रदर्शजस्वीजमपास्तसाध्व ४२
संपदंगुरोर्मार्गगुरुस्तमोजुषां।५२।एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सतायद्भक्ति
योगोजनजदःस्वधर्ममनुतिष्ठतां।५३।

तिपदव्रजंवा।५४।पदादीपस्थानीजिनायद्वाएवंभूतेनपदोपलक्षितंरूपंपदंशरणंप्रदर्श
ज्ञेतिशरदियत्पद्मंतत्पलाशंतद्वदोविर्यस्यतेननखदीप्तिभिरंतर्नवमस्थं अज्ञानंविधु
न्वतास्वीजरूपंपदंशरणंप्रदर्शजऽपास्तप्रह्लादादीनांसाध्वसंसंतंयेन।तत्।हेगुरोयत
स्त्वमेवतमोजुषां अज्ञानांमार्गप्रदर्शकोगुरुः अतिदुर्लभमिदंमजाप्राप्तितमितिस्तोताएवत्रा
हा।५५।एतद्रूपंमनुध्येयंध्यानार्हमेवनतुप्रत्यक्षतःप्राप्यमित्यर्थःनहि[illegible]केनापिनप्राप्यते
तत्राह॥५६॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथभागवतत्वात्पूज्यंमेएषामस्य भवद्भिरपिमयिप्रीतिःकार्येत्यात्राजेनाह। मदन्योभागव
तानांवप्रेयानन्योऽस्तियस्याहेप्रियोनास्ति भगवतोनभवतीत्यर्थः ८॥ अतइदंजप्तव्यंश्रूयता
मितिविविक्तमसंकीर्णंयथाभवतितथा ८॥ सृष्ट्यादौ। तदेवस्तोत्रंरुद्रःकथयेति ८॥ तेजितं

अथभागवतायूयंप्रियास्थभगवान्यथा। नमद्भागवतानांचप्रेयानन्योऽस्तिकर्हिचि
त् ३०। इदंविविक्तंजप्तव्यंपवित्रंमंगलंपरं। निःश्रेयसकरंचापिश्रूयतांतद्वदामिवः ३१॥
इत्यनुक्रोशहृदयोभगवानाहतान्शिवः। बद्धांजलीन्राजपुत्रान्नारायणपरोवचः।
३२॥ ससर्गादौब्रह्मणासृष्टापुत्रेभ्यःप्रोक्तमिदंस्तोत्रंप्राहप्रचेतोभ्यःकृपयाभगवा
ञ्छिवः ३३॥ श्रीरुद्र उवाच॥ जितंतआत्मविद्धुर्यस्वस्तयेस्वस्तिरस्तुमे। भवताराध
साराद्धंसर्वस्मा आत्मनेनमः ३४॥

तवोत्कर्षः। आत्मविद्धुर्याणांस्वस्तयेशोभनस्तमैस्वानंदलाभाजेत्यर्थः अतोमेस्वस्तिस्वा
नंदसंतानस्तु ननुमत्प्रोत्कर्षोमदर्थएवकिंनस्यात्तत्राह। भवताराधसास्वानंदरूपेणराद्धं
सिद्धंत्वंपरमानंदरूपेणैवनित्यंस्थितइत्यर्थः। अतएवंभूतायात्मनेतुभ्यंनमः। सर्वस्मैसर्व
रूपायवा सर्वरूपत्वंप्रपंचजन्यस्यामतिसाधं इत्यर्थः। ३५॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वृ॰टी॰
९६

पंकजं लोकात्मकं कमलं नाभौ यस्य। तस्मै कारणात्मने नमः। कारणत्वाद् देवस्य भूतानां प्राणिनां ये उ
पाधयः भूतानि सूक्ष्माणि तन्मात्राणि इंद्रियाणि च तेषामात्मने नियंत्रे। अंतःकरणचतुष्टया
धिष्ठातृत्वेन प्रणमति चतुर्भिः श्लोकार्धैः वासुदेवाय चित्ताधिष्ठात्रे कूटस्थाय निर्विकाराय चिंत
स्यैकरूपत्वात्। ६। अहंकाराधिष्ठात्रे सूक्ष्माय अव्यक्ताय दुरंताय अनंताय अंतकाय। मुखा
ग्निनालोकदाहकाय विश्वस्य प्रकर्षेण बोधोयस्मात् अंतरात्मने बुद्ध्यधिष्ठात्रे। ७। हृषीकार

नमः पंकजनाभाय भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मने। वासुदेवाय शांताय कूटस्थाय स्वरोचिषे ३४
संकर्षणाय सूक्ष्माय दुरंतायांतकाय च। नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्नायांतरात्मने। ३५। नमो
नमोनिरुद्धाय हृषीकेशेंद्रियात्मने। नमः परमहंसाय पूर्णाय निभृतात्मने। ३६। स्वर्गाप
वर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः। नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्होत्राय तंतवे। ३७। नमऊर्जइषेत्र
य्याः पतये यज्ञरेतसे। तृप्तिदाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने। ३८।

णामीशाय दिंद्रियं मनः तदात्मने रूपेण प्रणमति। परमहंसाय सूर्याय। पूर्णाय तेजसा वि
श्वव्यापिने। निभृतात्मने जयवृद्धिरहिताय। ८। स्वर्गाय अपवर्गद्वाराय च। शुचिषंतःकरणे
निषीदतीति शुचिषत् तस्मै हंसः शुचिषदिति श्रुतेः। हिरण्यं वीर्यं यस्य तस्मै अग्निरूपाय ते
नमः। चातुर्होत्रं कर्म तस्मै तत्साधनाय तंत्वर्थः। कुतः तंतवे ताद्विस्तारकाय सोमरूपेण प्रणमति।
ऊर्जे पितृणामन्नाय इषे देवानामन्नाय। यज्ञरेतसे सोमाय। स हि पितॄणां देवानां चान्नं। ९।

नैमि हिरण्यवीर्याय वातु रागातं नवे

= वेदरूपाय त्रय्याः पतये हरये नमः। सूर्याग्निसोमत्वेनैव तेजस्त्वमुक्तं। जलत्वमाह। सर्वरसात्मनेन
मः ३८॥ क ॥ विशेषाय पृथ्वीरूपाय। सर्वेषां सत्वानां प्राणिनां ये आत्मनस्तेषां
देहाय स्थवीयसे विराड्देहाय। त्रैलोक्यपालत्वाय वायवे। स एव आदिरूपाय। स एव प्राणरूपे
पेण त्रैलोक्यं पालयति। स एव आदि धर्माय च ॥ नमस्ते आकाशाय अर्थानां लिंगाय ज्ञापकाय
सर्वसत्वात्मदेहाय विशेषाय स्थवीयसे। नमस्त्रैलोक्यपालाय सहओजोबलाय च। ३९
अर्थलिंगाय नभसे नमोंतर्बहिरात्मने। नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मै भूरिवर्चसे ४०॥ प्रवृ
त्ताय निवृत्ताय पितृदेवाय कर्मणे। नमो धर्मविपाकाय मृत्यवे दुःखदाय च ४१॥ नमस्ते
आशिषामीश मनवे कारणात्मने। नमो धर्माय बृहते कृष्णायाकुंठमेधसे ४२॥

शब्दगुणत्वात् अंतर्बहिरात्मने। अंतर्बहिर्व्यवहारालंबनाय। एवं मरुन्मूलत्वं पत्वमुक्तं। अ
मुष्मै स्वर्गाय। भूरिवर्चसे। एवं वै ज्योतिष्मंतं पुण्यं लोकं याति इति श्रुतेः ॥ प्रवृत्ताय निवृत्ता
य च कर्मणे। पितृदेवाय यथा क्रमेण पितृदेवप्राप्तिफलाय। अधर्मफलविपाकाय च मृत्यवे।
॥ हे ईश आशिषां कारणात्मने सर्वकर्मफलदात्रे। मनवे सर्वज्ञाय। मंत्रात्मकायेति च।
विष्णुत्वेन प्रणमति। बृहते धर्माय परमधर्मात्मने। कृष्णाय। ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुरुषाय प्रकृतिनिवर्त्तकाय सांख्ययोगेश्वराय कपिलाय मीढुषे रुद्राय। अहंकृतमहंकार
स्तदात्मने। स च कर्तृकरणकर्मशक्तित्रयसमेतस्तस्मै। ब्रह्मत्वेन प्रणमामि ॥४२॥ चेतो ज्ञानं। आ
कूतिः क्रिया तद्रूपाय। वाचो विविधाकृतिः स्फूर्तिर्यस्मात् तस्मै एवं नमस्कृत्य दर्शनं प्रार्थयते।
दर्शनमिति निवर्त्तिः भागवतैः सत्कृतं दर्शनं देहीत्यस्य विवरणं। रूपमित्यादिद्वयं दर्शयेत्यंतं

पुरुषाय पुराणाय सांख्ययोगेश्वराय च। शक्तित्रयसमेताय मीढुषे हंकृतात्मने। ४३
[illegible] चेतआकूतिरूपाय नमो वाचोविभूतये। दर्शनं नो दिदृक्षूणां देहि भागवतार्चितं। ९८
[illegible] रूपं प्रियतमं स्वानां सर्वेन्द्रियगुणांजनं। स्निग्धप्रावृड्घनश्यामं सर्वसौंदर्य
संग्रहं ४५

यावत्। ॥४४॥ स्वानां भक्तानां प्रियतमं रूपं प्रदर्शयेति नवमेनान्वयः। सर्वेषामिंद्रियाणां
ये गुणा विषयाः तेषामंजनं व्यंजकं सर्वेंद्रियविषयविषयं रूपमित्यर्थः। सर्वैरिंद्रियाणि
स्वगुणैरनक्ति रंजयतीति वा। स्निग्धः प्रावृषि घनस्तद्वत् श्यामं सर्वेषां सौंदर्याणां संग्र
हो यस्मिन्॥ ॥४५॥

95

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दुर्लभत्वमेवाह। स्वर्गराज्यं यस्य तस्याप्यन्तिमतः स्पृहणीयः। किंच। एकांतेन भक्त्यात्मविदस्या
पि गतिर्गम्यः। अतस्त्वद्भक्तिरेकेण न किंचिद्वाञ्छामीत्याह।ढ।। तं त्वां एकांततत्त्वतया आराध्यं त्वं चावि
ना। बहिः स्वर्गादिसुखं। तत्र हेतुः। यत्रेति।ढ।। यत्र पादमूले प्रवेशं प्रविश्य संकृतांतः कालो ममा
नवान् जनं तिमतां लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनां। स्वाराज्यस्याप्यभिमत एकांतिनात्मविद्ग
तिः ५४ तं दुराराध्यमाराध्य सतामपि दुरापया। एकांतभक्त्या को वांछेत्पादमूलं विना
बहिः। ५५ क्षणार्द्धेनापि तुलये न स्वर्गं नापुनर्भवं। भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशि
षः। ५६।
यत्र निर्दिष्टमरणं कृतांतो नाभिपद्यते। विश्वं विध्वंसयन् शौर्यवीर्यविस्फूर्जितभ्रुवा॥१
भेवश्य इति नाभिमानं करोति। किं कुर्वन् वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहः ताभ्यां विस्फूर्जितया भ्रुवा
त जा भ्रुवा विश्वं विध्वंसयन्नपि त्वत्पादमूले प्रविष्टस्य कृतांतत्वं जाभावः। किंपानमलाभः। य।
भगवतस्तव संगिनां सं
वतां वक्तसंग एव सकलपुरुषार्थश्रेणीशिरस्तिनरीनर्तीत्याह।ढ।।
गस्य क्षणार्द्धेनापि न स्वर्गं तुलये। समभागणयामि। न वा पुनर्भवं मोक्षं मर्त्यानामाशिषो राज्या
ज्याः किमुत।ढ।। ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रु॰टी॰ अथ अतो हेतोः अनघो अघरूपं यं कीयस्यात् तस्य तव कीर्तिर्यशः तीर्थं गातज्जोः क्रमेणान्तर्बहिः
१०० स्नानात्स्या विधूतः पाप्मा येषां तएवंभूतेष्वनुक्रोशः कृपा सुसत्त्वं रागादिरहितं चित्तं शीलं वा
र्जवादि विद्यते येषां संगमोस्माकं स्यात् । एष एव नस्त्वदनुग्रहः । तत्त्वज्ञानं च बहुत्सकसंगादेव ज
वतीत्याह । फ॥ येषां सत्संगत्तद्भक्तियोगेन अनुगृहीते शुद्धे सत्यल्यस्य चित्तं वा स्वार्थ विदितं न त

अथानघाङ्घ्रेस्तव कीर्तितीर्थजोऽन्तर्बहिः स्नानविधूतपाप्मनां । भूतेष्वनुक्रोशसुसत्त्व
शीलिनां स्यात्संगमोनुग्रह एष नस्तव । ५७॥ न यस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं तमोगुहायां च
विशुद्धमाविशत् । यद्भक्तियोगानुगृहीतमंजसा मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिं । ५८॥ यत्रे
दं व्यज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नवभाति यत् । तत्त्वं ब्रह्म परं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतं । ५९॥ १००

वति । तमोरूपायां गुहायां च नाविशत् लयं न प्राप । तत्र तदा स मुनिः तव गतिं तत्त्वं पश्यति ॥
कीदृशं तत्त्वं तदाह यत्रेदमिति । फ॥ जगतः उपादानत्वेन तत्त्वं लक्षितं । निमित्तत्वेनापि तद
वलक्षयन्नाह ॥ फ॥

यदिदं विश्वं सदिव परमार्थमवासृजत्। कथंभूतया। यया तद्भेदबुद्धिरन्येषां न भवति तया। आत्म
नित्वजिद्रूपयास्वकार्यकर्त्तुमसमर्थया। तेत्वां निरस्तभेदं प्रतीमहि जानीमः। यद्यपित्वमे
वं निर्भेदं ब्रह्म तथापि प्रागुक्तसाकारं तवस्वरूपं येयजंति। तएव वेदागमतत्त्वज्ञा इत्याह
क्रियाकलापैर्यैर्कर्मयोगिनः पूजयंति त्वां तएवकोविदाः। नत्वेतदानाद्दृत्य केवलज्ञाने प्रवृ
त्ताः तंत्रेश्वागमे। कथंभूतमिदं भूतेंद्रियांतःकरणैः अस्वतंत्रैर्यदुपलब्धपतेनियंत्रिरूपं तत्।
यो माययेदं पुरुरूपयासृजत् बिभर्त्ति भूयः क्षपतत्यविक्रियः। यद्भेदबुद्धिः सदिवा
त्मदुःस्थया तमात्मतंत्रं भगवन् प्रतीमहि। ६१॥ क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः श्रद्धान्वि
ताः साधु यजंति सिद्धये। भूतेंद्रियांतःकरणोपलक्षितं वेदे च तंत्रे च तएवकोविदाः॥ ६२॥
त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्तिस्तयारजः सत्वतमोविभिद्यते। महानहं खं मरुदग्निवा
र्धराः सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः॥ ६३॥
नववितिन्नेमयितेदं कुर्वतः संतः कथं कोविदाः न हि तैर्भेदः स्पृश्यते। स्वेच्छैव क्रीडनार्थं चेतनाचे
तनात्मके। भेदः कृत इत्याह। [illegible]॥ आद्यस्त्वमेक एव सुप्ता मायाख्या शक्तिर्यस्मिन्। पश्चात्तया
शक्त्या रजः सत्वतमांसि द्वैधं। यतो रज आदेः महानहंकारः। खं च मरुदग्निवार्धराश्च वाः
उदकं। सुराश्च ऋषयश्च भूतगणाश्च एवमिदं जायते भवति। तर्हि भिन्नं तद् इत्यन्वयः। एतदु
पपादयति॥ [illegible]॥

च०टी जराजुजांडजस्वेदजोद्भिज्जरूपेणचतुर्विधं स्वांशेनप्रविष्टः अथो अतो हेतोः पुरुषस्यांशः तम
१०१ शंविदान्नासंपुरिशयनात्पुरुषंविदुः तर्हिकिमीश्वरं एवसंसारिणंविदुः नेत्याह अस्यधामध
मदिवास्त्वानिः स्वंस्वंमधिवक्तुसकंविषजस्तुखं अविद्यावृतः अन्ययोक्तेतेजीवंविदुः तथाव
श्रुतिः द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्न
न्यो अभिचाकशीति वलेभन्त्यान्येरिस्मन्वृक्षातेतजोरण्ये निर्नीतंचगुहांप्रविष्टावात्मानौहि
द्दसंस्वशस्त्यैदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधंपुरमात्मांशावेन अथोअस्तंपुरुषंमेतमन्नर्युक्तेह
वीकेमेधुसारखंयः ॥६४॥ सएषलोकानतिचंडवेगोविकर्षसित्वंखलुकालजानः भूता ३
निभूतैरनुमेयतत्वोघनावलीर्वायुरिवाविषह्यः ॥६५॥ प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिंतयाप्रवृ
द्धलोत्तंविषयेषुलालसं त्वमप्रमत्तः सहसाभिपद्यसेक्षुल्लेलिहानोहिरिवाखुमंत १०१
कः ॥६६॥
तद्दर्शनादितपत्रातवतुसर्वनियंतुः कुतस्त्वंसारइत्याह यः स्वशक्त्येदंसृष्ट्वान् ॥६७॥ सएषत्वंख
लुभूतैरेवभूतानिकालयानः क्षिवालजन्तूलोकान्विकर्षसिसंहरसि मेघपङ्क्तीर्वायुरिव अनु
मेयतत्वः अलक्ष्यस्वरूपः विकर्षणप्रकारमाह ॥६८॥ इतिकृत्यंएवमेवमिदंकार्यमेतदकर्तव्यमि
त्येवं इतिचिंतयोद्वेगः प्रमत्तं तत्रहेतुः विषयेषुलालसं इतिकामुकंप्राप्तेपिविषयेप्रवृद्धलो
लं अंतकस्त्वमभिपद्यसे आक्रमसि क्षुधालेलिहानः जिव्हानांस्वप्रांतोस्पृशन्सर्पोमूषकमिव
॥६८॥

अतः पंडितश्चेत् कस्त्वत्पदाब्जं त्यजेत्। कथंभूतः यस्त्वया वमानो नारदः तेन ध्यायमानं केतनं शरीरं यस्य सः। यदस्माकं गुरुर्ब्रह्मावर्तिस्मेतिसर्वब्रह्मश्रोत्रिणां वाक्याविशंकयानारदःशंकया विनो पपत्तिमिति। इत्यविश्वासेन मनवश्चावर्तिस्मा उपमंतं हरति ।६७। अज्ञत्वेन ध्वस्तं अतः नकुतश्चिद्भ जयस्थानाद्दृशीगतिरसि ।६८। योगादेशं नामैतत्स्तोत्रं उपासाद्य पाठतः प्राप्य मनस्ताधारजे

कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पंडितो यस्ते वमानध्यायमानकेतनः। विशंकयास्मद्गुरुरर्चति स्मयद्विनोपपत्तिं मनवश्चतुर्दश ।६७। अथत्वमसिनो ब्रह्मन् परमात्मन् विपश्यतां। विश्वरूपेन जद्ध्वस्तमकुतश्चिद्भयागतिः ।६८। इदं जपतमद्दृवो विष्णुः ध्यानप नंदनाः॥ स्वधर्ममनुतिष्ठंतो भगवत्यर्पितात्राजाः ।६९। तमेवात्मानमात्मस्थं सर्वभूतेष्ववस्थि तं पूजयध्वं गृणंतश्च ध्यायंतश्चासकृद्धरिं ।७०। योगादेशमुपासाद्य धारयंतो मुनि व्रताः। समाहितधियः सर्व एतदभ्यसताद्दृताः ।७१। इदमाह पुरास्माकं भगवान् विश्व सृक्पतिः। भृग्वादीनामात्मजानां सिसृक्षुः संसिसृक्षतां ।७२।

ततः अन्यस्मिन्जपतमंत्रवदभ्यसत ।६९। विश्वसृजां पतिर्ब्रह्मा अस्माकं प्रजापतीनां भृग्वादी नां संसिसृक्षतां प्रजासृष्टिं कर्तुमिच्छतां आह ।७०।

च॰टी
१०२

सिद्धःसमःसर्वतः ॥८॥ युक्तःएकाग्रचित्तः अवहितःसावधानः ॥८॥ ज्ञानमेवनौर्यस्यसः ध्वंसना
द्विवंसंसारदुःपारमपिसुखंतरति। ॥८॥ येऽधीयानास्तवतिअस्तोद्धुरारा ध्यंहरिं आराधयंतिवशे ॥
तेवर्पंनोदिवाःसर्वेपुजाम्नोर्गप्रजेश्वराः। अनेनध्वस्ततमसः सिद्धत्वोमाविविधाःप्रजाः।
॥१३॥ अयेदंनित्यदायुक्तोजपन्नवहितःपुमान्। अविरम्भूजअाप्नोतिवासुदेवपरायणः॥१४
अमसामिहसर्वेषांज्ञानंनिःश्रेयसंपरं।सुखंतरतिदुःपारंज्ञाननौव्यसनार्णवं। ॥१५॥ यद्र
मंस्त्रप्रजायुक्तोमज्ञीतेत्तगवस्तवं। अधीयानोदुराराध्यंहरिमाराधयत्यसौ। ॥१६॥ विंदि यदिच्छति
तेपुत्रंबोमुष्मात्पद्यदिच्छत्यसत्वरन्।मज्ञीतगीतातत्श्रेजस्तामेकवत्सलात्। ॥१७॥ यद्रदं
कल्पउत्वाजप्रांजलिःश्रद्धयान्वितः।श्रृणुयाच्छावयेन्मर्त्योमुच्यतेकर्मबंधनैः ॥१८॥ गी १०२
तंमखेदंनरदेवनंदनाःपरस्यपुंसःपरमात्मनस्तवं।जपंतएकाग्रधियस्तपोमहत्वरध्व
मंनेततत्रापूरयेप्सितं। ॥१९॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेरुद्रगीतंनामचतुर्वि
करोति ॥ शोऽध्यायः॥ ॥ ॥८॥ अमुष्मात्अरेःहरेः असत्वरन्अधीरःसन्मज्ञीतंस्तोत्रंतेनगीतातत्स्तुतात्
यद्यदिच्छतितत्विंदतेप्राप्नोति।एकएववत्सलःप्रियः आश्रयः तस्मात् ॥८॥ कल्यउषसि
श्रृणुयाद्वयेवाप्सोपि ॥८॥ तपश्चरत।तपस्तांतेदुरिसितंप्राप्स्यथ। ॥८॥ इतिचतुर्थेचतुर्विंशः॥ ॥

प्रचेतस्सु तपस्यत्सु तत्पित्रे नारदो ह्यशिक्षी। प्राचीनबर्हिषे ध्यात्मं परोक्षेण ह पंचभिः॥१॥ पुरंजनक
थाव्याजात् पंचविंशे तु नारदः। आत्मनो बुद्धि संगेन विविधामाह संसृतिं॥२॥ प्रचेतस्सु तपस्ती
व्रं तप्यमानेषु नारदः। पुरंजनकथाकूटं प्राह प्राचीनबर्हिषे। रुद्रगीतं भगवतः स्तोत्रं सर्वे
मैत्रेय उवाच॥ इति संदिश्य भगवान् बार्हिषदैरभिपूजि प्रचेतसः। जपंतस्ते तपस्तेपु
तः॥ पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवांतर्दधे हरिः॥१॥ वर्षाणामयुतं जले॥२॥ प्राची
नबर्हिषं क्षत्तः कर्मस्वासक्तमानसं। नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत्॥३॥
नारद उवाच॥ श्रेयस्त्वं कतमद्राजन् कर्मणात्मन ईहसे। दुःखहानिः सुखावाप्तिः
श्रेयस्तन्नेह चेष्यते॥४॥ राजोवाच॥ न जानामि महाभाग परं कर्मापविद्धधीः। ब्रूहि मे
विमलं ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः॥५॥ गृहेषु कूटधर्मेषु पुत्रदारधनार्थधीः। न परं विंद
ते मूढो भ्राम्यन् संसारवर्त्मसु॥६॥
बोधितवान्। अतः प्रचेतसां कथामसमाप्यैव तत्पितुर्वृत्तमाह। ७। हे राजन् कर्मणा कतमत्
किं श्रेयः ईहसे इच्छसि। इह कर्माणि कुर्वमाणे दुःखहानिः सुखावाप्तिश्च तन्न श्रेयो नेष्यते।
परं श्रेयः तन्मोक्षं मार्गं न जानामि। कर्मभिरपविद्धा विक्षिप्ता धीर्यस्य सः। ५। गृहेषु स्थितः
पुत्रादिष्वेव पुरुषार्थधीर्यस्य स मूढः। परं श्रेयो न विंदते॥ कर्मफलेषु वैराग्यमुत्पाद्य ब्रह्मवि
द्यामुपदेष्टुं योग्यानुभावेन यज्ञपशूनप्रत्यक्षं प्रदर्शयाह भो भो इति॥७॥

च॰टी संज्ञपितानूविधिघातितान् ।॥ एते त्वां संपरेतं मृतं तं संप्रतीक्षंते। वैशसं त्वत्कृतानां पीडां स्मरंतः
१०२ ततश्च अयस्मयैः कूटैः लोहमयैः शृंगैः छेदंति। छेत्स्यंतीति ।॥ अत्र अस्मिन् संकटे विस्तारक
मितिहासं कथयिष्यामि। तत्र जीवस्यापि विषयासक्तस्य संसारः सर्वेश्वरानुग्रहेण निवर्त्तत इति
वक्तुं विपर्ययग्रहीतस्य आत्मावबोधयितुमशक्तेः राजवृत्तांतमिवाह ।॥ पुरंजनादीन् स्वयमे
श्रीनारद उवाच ॥ भो भोः प्रजापते राजन् पशून् पश्य त्वयाध्वरे। संज्ञपितान् जीवसंघान्
निर्घृणेन सहस्रशः। ।७॥ एते त्वां संप्रतीक्षंते स्मरंतो वैशसं तव। संपरेतमयःकूटैश्छि
दंत्युच्छ्रितमन्यवः। ।८॥ अत्र ते कथयिष्येऽमुमितिहासं पुरातनं। पुरंजनस्य चरितं निबोध
गदतो मम। ।९॥ आसीत्पुरंजनो नाम राजा राजन् बृहच्छ्रवाः। तस्याविज्ञातनामासीत् १०२
सखाविज्ञातचेष्टितः। ।१०॥ सोन्वेषमाणः शरणं बभ्राम पृथिवीं प्रभुः। नानुरूपं यदाविं
ददन्नभूत्स विमना इव। ।११॥
वातः पंचमेध्याये व्याख्यास्यति। तथापि सुखग्रहणाय किंचित्किंचित् विषयोपयोगी व्याख्यास्या
मः। तत्रस्त्वक्रमेणिः पुरं शरीरं रंजयतीति पुरंजनो जीवः। न विज्ञातं नाम यस्य स्वनव अविज्ञातं चे
ष्टितं यस्य। जीवपारातंत्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात् ।॥ शरणं भोगायतनं देहं अन्वेषमाणः।
नानुरूपं स्ववृत्तिलाभसाधनं संपन्नं। ।॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यावत्यः पुरःताश्चतुराशीतिलक्षाणितम्पतस्यकामस्यतउपपत्तजेप्राज्ञोस्माधुनंमेनेगावादी
नोंएहिकृपारत्नो।किंकृत्नोगत्नोगपत्वा ज्ञावान्।तथावक्ष्यतिः।तान्योगामानजन्ना अरुभुवन्नवे
नोजमलमितितान्पोस्थमानपत्ता अरुभुवन्नवैनोजमलइति।हि।।८।। हिमवतोदक्षिणेषुसा
नुष्षुकर्मक्षेत्रेषुभारतवर्षेपुरंमनुष्यशरीरं।लक्षितानिदृष्टानिसर्वाणिलक्षणानियस्यां।अ
नमाधुमेनेनाः सर्वान्भूतलेयावतीःपुरःकामान्कामयमानोस्मैतस्यतस्योपपत्तजे

।।१२।। सएकदाहिमवतोदक्षिणेष्वथसानुषु। ददर्शनवभिर्द्वार्भिःपुरंलक्षितलक्षणं।।
।।१३।। प्राकारोपवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः स्वर्णरूप्यायसैःशृंगैःसंकुलांसर्वतोगृहैः
।।१४।। नीलस्फटिकवैडूर्यमुक्तामरकतारुणैः क्लृप्तहर्म्यस्थलीदीप्तांश्रियजनोगवतीमि
वा।।१५।।

धर्षंगुत्वादिदोषरहितामित्यर्थः।तामनुवर्णयतिप्राकारइतित्रिभिः।।८।। अत्रकिंचित्किंचित
साद्दृश्यमवलंब्यकथासौंदर्यायप्राकारादीनिवर्ण्यंते।परिखैरितिपुंस्त्वमार्षं।अक्षाणिइंद्रि
याणिगवाक्षाः।त्वगादयःशरीरावयवाः प्राकारादिपुरावयवत्वेननिरूप्यंते।तत्रचद्विषयवास
नावान्भोगवतीनागानांपुरीमिव।कथंभूतांपुरींनीलपीतरक्तासितादिभिर्मणिकांतिभिःशोभितां।।८।।२५
२ स्वर्णादिमयैःशृंगैःशिखरवैर्युक्तायेगृहास्तैःसंकुलामिति आधारादिचक्रादिरूपाःशृंगाणि =
वराजसादिस्वभावायिभक्तिताः।भ्रष्टैःविमुष्टातिकोष्ठकेः।।८।।नीलादिभिर्नाडीभिः।लि
प्तहर्म्यस्थलीयस्यां।अरुणंमाणिक्यं।स्थलीहृदयं।नाड्योनीलपीतादिभावेननिरूप्यंते। २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वन्दी सतासमाजस्थानं चत्वरं चतुष्पथः। रथ्या राजमार्गः। आक्रीडायतनं द्यूतादिस्थानं। आपणो हट्टः। तैः
१०४ चैत्यं जनानां विश्रामस्थानं ध्वजेषु पताकास्ताभिश्च युक्तां। अत्र च विषयनिष्ठबुद्धियोगेन जीवस्यै
व देहसंबंध इति विवक्षा। विषयवर्गवाह्योपवनत्वेनानिरूपयति। तद्विशेषान् स्रक्चंदनादी

मत्तावचत्वररथ्याभिराक्रीडायतनापणैः। चैत्यध्वजपताकाभिः युक्तां विद्रुमवेदिभिः ॥१६॥
पुर्यास्तु वाह्योपवने दिव्यद्रुमलताकुले। नदद्विहंगालिकुलकोलाहलजलाशये ॥१७॥
हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना। चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसंपदि ॥१८॥
नानारण्यमृगव्रातैः अनाबाधे मुनिव्रतैः। आहूतं मन्यते पांथो यत्र कोकिलकूजितैः ॥
कु ॥१९॥ १०४

न्द्रुमलतादिनाचेन। शेषः कथालंकारः। ॥छ॥ वाह्योपवने प्रमदा ददर्शेति चतुर्थेनान्वयः। न
दतां विहंगानिकुलानां कोलाहलो येषु ते जलाशया यस्मिन्। ॥छ॥ हिमानिर्झराणां विप्रुषो विद
वस्तद्वता कुसुमाकरसंबंधिना वायुना चलंतः प्रवाला विटपाः शाखा येषां तैः वृक्षैर्नलि
नीनां सरसीनां तटेषु संपत् समृद्धिर्यस्मिन्। ॥छ॥ मुनिव्रतैः अहिंस्रैर्मृगव्रातैः। अनाबाधे म
नाबाधे तत्कृतबाधारहिते। पांथः संसाराध्वपाथिव वर्त्तमानो जीवः आत्मानं आहूतं मन्यते यत्र।
॥छ॥

धा॰ राज॰ कुम॰ कके॰ देव पृ॰ ते॰ धनंजय॰

तत्र तत्र तस्मिंनुपवने भ्रमदोत्तमं। विषयविवेकवंतीबुद्धिं ददर्श। यदृच्छयागतामिति तत्रो॰ संबंध
स्पडुन्त्रिनृपवृंदर्शजति। नामनुवर्णजतिमार्द्धि दैत्रात्तिः नत्पेरिरिति। दशत्तिर्ज्ञानकर्मेंद्रिजैः एके
केप्रत्पेकं शतं अनंतावृत्तजम्लाम्भोनाजकैः पतिनिः सहापाठांतरेना जिकाः स्त्रिजोयेबाते॥
पंचशीर्षाणि वृत्तजोयस्पतेनदृशहिनाघ्राणेन प्रतीहारेणपालकेनगुप्तां अत्रपत्ते ततीरं अ
यदृच्छयागतांतत्र ददर्शभ्रमदोत्तमं। नत्पेर्दैत्रात्तिराजंती एकैकशतनाजकैः। २०। पंच
शीर्षाहिना गुप्तां प्रतीहारेण सर्वतः। अन्वेषमाणाम् पत्नमध्ये प्राढंकामरूपिणीं। २१। सु
नासां सुदतीं बालां सुकपोलें वराननां। समवित्यस्तकर्णांतां विचित्रंतीकुंडलश्रियं। २२।
पिशंगानीवींसुश्रोणीं श्यामां कनकमेखलां। पद्भ्यां क्वणद्भ्यां वलतीं नूपुरैर्देवतामिव। २३।
स्तनौ व्यंजितकैशोरौ समवृत्तौ निरंतरौ। वस्त्रांतेन विगूहंतीं व्रीडया गजगामिनीं। २४।
प्रौढां षोडशवार्षिकीं। ४॥ गंधज्ञानादिनिर्बुध्यवजवैः सुनामत्वादि नित्तप्यते। समं विन्यस्तौ र
विताकर्णौ तावत्यां कुंडलशोभां दधतीं। ५। अन्नमयं जह्यास्पमनइतियतदहं तदत्रमस्येत्या
दिश्रुत्यनुसारेण श्यामामिति युक्तां। नूपुरैः क्वणद्भ्यां नूपुरेण पदांगुली जकानां पलन्ताणाल
वक्तुवचनं। ६। व्यंजितं कैशोरं यौवनोपक्रमो याभ्यां तौ स्तनौ। समौ वृत्तौ चा। ७।

व॰टी॰ तमाहेतितयोः संवादोत्तिः संवंधदा ब्रीडा अपांगाएवंपुरखोमूलत्रातोयस्य कदादस्यवाणस्यते
१०५ नस्यस्सोविद्धः। प्रेमात्त यैत्रं मेतीभूर्द्धनुः स्वानीयायास्मिन् तेन ।१७। कुतः स्थानादिहागतासि
हेसतिपुर्याः समीपस्थाउपपुरीन्नूः तामालक्ष्य किं कर्तुमिच्छसी त्यर्थः ।१८।। तवयेनुपथाश्चनुव
र्तिनः एते केरकादशो महान्नटाः एह्येतल्लब्धेन वक्ष्यमाणोयेषुदशासु तेषु कर्मनसः एथुगुपा
तामाहललितं वीरंम्नब्रीडस्मितशोतनं। स्निग्धेनापांगपुरखेन स्यदः प्रेमोद्भमञ्जुवा।
।१९।। कावंकेजपलाशाक्षिकस्यासीह कुतः सती। इमामुपपुरीं नीता किं विकीर्षसि संश
मे। ।२०। क एते नुपथा एत एकादशमहानटाः। एताबाललना सुस्नुकोयं तेहि पुरःसरः
।२१।। वंक्षीतेयान्पस्यथवाग्रमापतिं विविन्वती किं मुनिवद्भहोवने। वंदंक्षिकामासम
मस्तकामं क्वापधकोवाः पतितः कराग्रात्। ।२२।। नां कावरोर्वन्यतमानुविस्पष्टः कुपुरीमि
मां वीरवरेण साकं। अर्हस्यलंकर्तुमदम्रकर्मणालोकं परं श्रीरिव यज्ञपुंसा ।२३।।
दानं बुध्धिपरिवारकेंद्रिजससृज्यतजातत्परिवारकत्वविवत्तस्या। ।२४। धर्मपतिं विविन्वती १०५
वंकिंक्षीः पतिं शिवं विविन्वती किं वंतवानी। वा वस्यपतिं पतिमिच्छती वा किंस्वरस्वती। रमावाप
तिं विष्णुं मुनिरिव संपुत्रासती कथं न्नृतं पतिं त्वं दंक्षिकामेनेव चतस्त्र तत्या वदंक्षिकामनजेव
प्राप्ताः समस्ता कामा येन तं। ।२५। हेवरोरु आसोमत्परषानांमध्ये त्वं अन्यतमापि नन्नवस्ति। यतो
नुविस्पष्टः। नहि देवतानुवंस्पृशंति। वीरवरेणमया। घरंलोकं वैकुंठं।। ।२६।

नवंलवितः४

यत् यस्मात् तवअपांगेन विखंडितमिंद्रियं मनोप्यस्य तं मां मनोल्लवोबाधते। अथ दस्मादनुगृह्ण
ण। सव्रीडं यद्भाविन प्रेम्णा स्मितं तेन चित्तमंतीयान्नः तजातपस्स्सः प्रेरितः ।१९।। यद्व्रीडयासं
मुखं तदानन मुन्नीजमेदर्शय। श्रोत्तनेम्पुवोप्यस्मिन् अमुनारेशोत्तनकनी निकेलो वनेयस्मिन्॥
बालं विनोदीर्घायेनी लाअलकास्तेषां वृंदेन संवृतं। वल्गूनि वावकानि वाक्यानि यस्मिन्॥
यदेषतेपांगविखंडितेंद्रियंसव्रीडत्तावस्मितविच्त्रमञ्जुवा त्वंजोपस्कृष्टेल्लगवान् मनोनकं
प्रबाधते यानुगृहाण शोत्तने ।२०। त्वमाननं सुभ्रुमुतो रत्नोवनं बालंविनीलालकवृंदसं
वृतं अन्नीजमेदर्शय वल्गुवावकं यद्व्रीडयानोत्तिमुखं सुविस्मिते ।२१। इत्थं पुरंजनं नारी
यावमानमधीरवत्। अत्यनाषततेचीरं हसंती वीरमोहिता ।२२। न विदामवयं सम्यकर्
तारं पुरुषर्षभ। आत्मनश्च परस्यापि गोत्रं नाम च यत्कृतं। ।२३। इहाद्य संतमात्मानं विदाम
न ततः परं। येनेयं निर्मिता वीर पुरी शरणमात्मनः ।२४। एते सखायः सख्यो मे नरा नार्यश्च
मानद। सुप्तायां मयि जागर्ति नागोऽयं पालयन् पुरीं। ।२५।

हे वीर अजितकाम। स्वापितं दृष्ट्वा मोहिता सती तमाह। यत्पृष्टं कस्यासीत्यनेन कस्य पुत्री गोत्र
जेति का त्वमिति किंनामासीति तत्राह। ।२३। आत्मनो मम परस्य तवापि कर्तारं सम्यक् न विद्मः। गो
त्रं नाम च यत्कृतं तं न वेति तं च न विद्मः ।२३। आत्मनो मम शरणमिदं पुरी येन निर्मिता तं च न विद्मः।
यत्पृष्टं क एते अनुपथ्याः तत्राह ।२५। आस्त्वां नाम मगोत्रादि ।२६। न

च०टी० यत्नूश्चनागतोस्मि। एतदिस्यात्तद्रं तावत्तू ग्रामान्दं द्विपग्रामाहृत्व दहिष्यामिस्रेपादाजिष्यामि।
१०६ स्वंधानि: मरवीनि: स्वखिन्निश्चसह ।७। शतं समा: संवत्सरान्मनुष्यदेह प्रवेशात्त्रागमितु
तं। प्रच्छनिस्वनावत्याद्दनिरंतिनिंदापूर्वतत्संगामनिंमदति ॥ कामितिपंचभि: ।७। वन्नेत्यंकं

दिस्यागतोस्मितत्रं तेग्रामान्कामानत्तीप्रसो उद्दहिष्यामितान्ते हंस्ववेधुन्निररिंद
मो ।३६। इमांचिमांधिति स्वपुरीनवमुखीवित्तो। मंजापनीतान्गगनान: कामत्तोगान्श
तंममा: ।३७। कंतुत्वदन्यंरमजेस्वरातिज्ञमको विदं। श्रसंपराज्यान्निमुखं श्रश्वस्तन
विदंपश्चं ।३८। धर्मार्थचत्रार्थकामोवृप्रजानंदामृतयश: लोकाविशोकादिरजायान्नके
वलिनोविदु: ।३९। पितृदेवर्षिमर्त्यानांन्तानामात्मनश्चह। द्वेमंयवदंतिशरणंन्नवे
स्मिन्यद्गृहाश्रमं। ।४०।
हरमण्मेकथंन्तंश्चन्यं। श्ररतिज्ञंनैष्ठिकं। श्रकोविदं। श्रनिबिडसुखत्पातिनो। संपराज्येमृत्यु:।
तदनंतिमुखं। परलोकचिंताशून्यं। श्रश्वस्तनविदंश्व: इदंकर्तव्यमितिइहलोकचिंताशून्यं।
श्रतएवपशुतुल्यं ।७। श्रत्रा। ईस्त्वेप्रजानंद: पुत्रसुखं। श्रमृतंमोक्ष: लोका विशोकाविर
रजा: इंद्रलोकाद्या: यान्केवलिनोयतय: नविदुषे। ।७। गृहाश्रमं इतियत्पित्रादीनांश्रा
त्मनश्चद्वेमंद्वेमाहीशरणंवदंति। ।७।

भोगिभोगयोः सर्पदेहाकारयोः कोमलयोः यन्न सज्जेत्। एवंभूतं कस्याः स्त्रियो मनः स्यात्। न
कस्याः। प्रियो भवान् अनाथवर्गाः दीनास्तेषामाः तेषां ब्रह्मचारिप्रभृतीनामाधिं अलमत्यर्थं अ
पोहितुं सर्वदा चरति। केन घृणोद्धतस्मितावलोकेन घृणया उद्धत अतिशयितो यः स्मितपूर्व
को अवलोकस्तेन ॥ समयं समुद्य समुद्घार्य शतं समाः संवत्सरान्। तत्र जाग्रदवस्थामन्ते दे

का नाम वीर विख्यातं वदान्यं प्रियदर्शनं। न वृणीत पतिं प्राप्तं मादृशी त्वादृशं स्वयं ॥४१॥ नारदोवाच ३
कस्या मनस्ते भुजयोः भोगिभोगयोः स्त्रिया न सज्जेद्भुजयोर्महाभुज। यो नाथवर्गाधिमलं
घृणोद्धतस्मितावलोकेन चरत्यपोहितुं ॥४२॥ इतीदं दंपती तत्र समुद्य समयं मिथः। तां
प्रविश्य पुरीं राजन् मुमुदाते शतं समाः ॥४३॥ उपगीयमानो ललितं तत्र तत्र च गायकैः॥
क्रीडन् परिवृतः स्त्रीभिः ह्रदिनीमाविशच्छुचौ ॥४४॥ सप्तोपरि कृताः द्वारः पुरस्तस्या
स्तु द्वे अधः। पृथग्विषयगत्यर्थं तस्यां यः कश्चनेश्वरः ॥४५॥

पेणाहं ॥ सुषुप्त्यवस्थामाह। ह्रदिनीं हृदयं [illegible] स्थानं सुषुप्तौ निदाघे। इदानीं नवद्वा
रं प्रपंचयन् जाग्रदवस्थां प्रपंचयति। स्वप्न इति यावदध्यायसमाप्तिः ॥ तस्याः पुरः उपरि
कृताः सप्तद्वारः कृता इति पाठे संवृताः। नेत्रे २ नासिके २ श्रोत्रे २ मुखं चेति सप्त। अधो द्वे द्वा
रे गुदलिंगे च। कश्चनेति आत्मनः स्वरूपाविज्ञानात् अनिर्णय चाह ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कं॰टी॰ तासु सप्तसु पंचद्वारस्तु पौरस्त्याः पूर्वदिग्भवाः। अमूषां नामान्याह ।७। खद्योतवदल्पप्रकाशावाम
१७ नेत्ररूपा खद्योता। आविः प्रकटं मुखं यस्याः सा वह्नुप्रकाशाद्दक्षिणनेत्रं केलक्षणा। तस्माद्दक्षिणं
गत्वात्मनो वीर्यवत्तरदृष्टिश्रुतेः स्पष्टानुनवाच्चेतत्रप्रकाशाधिक्यं। एकत्र संलग्नेविभ्राजितेस्वरू
पं द्युमत्सखः। चक्षुरिंद्रियसमाहितः ।८। नलनालशब्दोच्छिद्रवचनौ तद्वतीनलिनीनालिनीवाचौ
पंचद्वारस्तु पौरस्त्याः दक्षिणैका तथोत्तरा। पश्चिमे द्वे अमूषां ते नामानि नृप वर्णये ।४६। खद्यो
ताविर्मुखी च प्राक् द्वारावेकत्र निर्मितौ। विभ्राजितं जनपदं याति याभ्यां द्युमत्सखः ।४७। न
लिनी नालिनी च प्राक् द्वारावेकत्र निर्मितौ। अवधूतसखस्ताभ्यां विषयं याति सौरभं ।४८।
मुख्यानाम पुरस्ताद्द्वास्तयापणविहूदनौ। विषयौ याति पुरराड्रसज्ञविपणान्वितः ।४९।
पितृहूर्नृप पुर्या द्वार्दक्षिणेन पुरंजनः। राष्ट्रं दक्षिणपंचालं याति श्रुतधरान्वितः ।५०। १७
मद्दक्षिणनासिके अत्रापि नैवेद्यासंज्ञो देवकार्यं न्यूनाधिक्यं पूर्ववत् ज्ञेयं। अवधूतो वायुस्तस्य सखि 107
स्मितो घ्राणः। सौरभं गंधं ।९। मुख्यापधाना आपणे तु भाषणं। बहूदनश्चित्रमन्नं। वक्तोदनइत्य
नुक्तिः परो रसवादत्वाज्ज्ञाइति रसज्ञं रसनेंद्रियं। विपणो वाणिंद्रियं तथा तामन्वितः ।९। दक्षिणेनेति
वनतृतीया। किंतु दक्षिणस्यां दिशि श्रीत्वपश्चिमेन्नर्घ्यतश्रुतिः तोयमेनप्रलयजः। अध्यान संज्ञः। एवमुत्तरे
पीति। दक्षिणपंचालं कर्मकांडप्रवृत्तिमार्गो ।९५०।
CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पंचालं विविधाणां स्पतेः अनयगतानां प्रकाशनाज्जालमिति पंचालं शास्त्रं श्रवणकाले च व
लाधिक्यात् दक्षिणः कर्णः प्रथमं प्रवर्त्तते। शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकांडमित्येतावता साम्ये
न प्रवृत्ति संज्ञस्य कर्मकांडस्य दक्षिणकर्णेन श्रवणमिष्यते। ततस्तदर्थमनुष्ठानं पितृन्निराहू
तः पितृत्वलोकप्रापकं पितृयानं प्रपद्यते। तदनेन प्रकारेण पितृणां साक्षान्नंत्रवतीति पितृहू
र्दक्षिणः कर्णः। उत्तरो देवहूः स्मृतः प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पंचालसंज्ञितं। पितृयानं देवया
देवहूर्नाम पुर्या द्वा उत्तरेण पुरंजनः। राष्ट्रमुत्तरपंचालं याति श्रुतधरान्वितः ॥५१॥ आ
सुरी नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरंजनः। ग्रामकं नाम विषयं दुर्मदेन समन्वितः ॥५२॥
निऋतिर्नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरंजनः। वैशसं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥
५३॥ अंधावमीषां पौराणां निर्वाक्पेशस्कृतावुभौ। अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति
करोति वा ॥५४॥
नं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजेदिति। छ॥ असुरा इंद्रियारामास्तेषामियं आसुरी शिश्नद्वा:
ग्रामकं ग्रामस्थजनानां कं सुखं व्यवायं दुर्मदेन गुह्येंद्रियेण। छ॥ निऋतिर्नाम गुदः मृत्युद्वा
रत्वात्। वैशसं मलविसर्गं लुब्धकेन पायुना। तेनोक्तो तस्यपङ्गुः स्वप्राप्तैः लुब्धकसाम्यं। छ। अ
मीषां मध्ये निर्वाक् पादः पेशस्कृत् हस्तः। तावुभावंधौ छिद्रानावात्। स्वतोज्ञानक्रियाश
त्वनावाद्व। अक्षण्वतां इंद्रियवतां देहानामधिपतिः पुरंजनः वागिंद्रियस्यानुक्तिः। सर्वे
ष्विंद्रियेष्वंतर्भावात्। छ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च०टी० १०८ अंतःपुरं हृदयं गतः विषूचीनं सर्वतोमुखं मनः। मोहं प्रसादं हर्षं तमःसत्वरजःकार्याणि जाया
बुद्धिः आत्मजाः इंद्रियपरिणामाः। तदुक्तं। ५५। ईहेत इच्छेत अन्ववर्त्तत चकार तदेवाह। ५६।
जक्षत्यां भक्षयंत्यां। ५७। आसतीं आसीनां अनु आस्ते उपविशति। ५८। सर्वाश्रयत्वादिति ॥
स्वप्ने ऽथ पुरगतो विषूचीनः समन्वितः। मोहं प्रसादं हर्षं वा याति जायात्मजोद्भवं ।५५।
एवं कर्मसु संसक्तः कामात्मा वंचितो ऽबुधः। महिषी यद्यदीहेत तत्तदेवान्ववर्त्तत ।५६। क्व
चित्पिबंत्यां पिबति मदिरां मदविह्वलः। अश्नंत्यां क्वचिदश्नाति जक्षत्यां सह जक्षति ।५७।
क्वचिद्गायति गायंत्यां रुदत्यां रुदति क्वचित्। क्वचिद्धसंत्यां हसति जल्पंत्यामनु जल्प
ति ।५८। क्वचिद्धावति धावंत्यां तिष्ठंत्यामनु तिष्ठति। अनु शेते शयानायामन्वास्ते क्वचि
दासतीं ।५९। क्वचिच्छृणोति शृण्वंत्यां पश्यंत्यामनु पश्यति। क्वचिज्जिघ्रति जिघ्रंत्यां स्पृश १०८
त्यां स्पृशति क्वचित् ।६०। क्वचिच्च शोचतीं जायामनु शोचति दीनवत्। अनु हृष्यति हृ
ष्यंत्यां मुदितामनु मोदते ।६१। विप्रलब्धो महिष्यैवं सर्वप्रकृतिवंचितः। नेच्छन्ननुकरो
त्यज्ञः क्लैब्यात् क्रीडामृगो यथा ।६२। इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पुरंजनोपा
ख्याने पंचविंशोऽध्यायः ॥ श्रीनारद उवाच ॥ स एकदा महेष्वासो रथं पंचाश्वमाशुगं ॥
द्वीषं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पंचबंधुरं ।१।
चणा प्रकृतिः स्वभावो वंचिता यस्य। सर्वया प्रकृत्या वंचित इति वा। नेच्छन् अनिच्छन्नपि क्लैब्या
त्पारवश्यात् ॥ इति चतुर्थे पंचविंशोऽध्यायः ॥ षड्विंशे मृगयाव्याजात्स्वप्नजागरणोक्तितः। स्व ॥

बुद्धिस्थमायायोमात्तोसंसृतिश्चप्रपंच्यते ॥१॥ तदेवमात्मउपाधिकृतांसुषुप्त्यवस्थांजाग्रदवस्थांचोक्त्वा
इदानींस्वप्नावस्थामाह। सएकदेतिदशभिः ॥७॥ महानिश्वासोधनुःकर्तव्यंनोक्तंचाद्यज्ञानिनिवेशाय
स्वसरथंआरूढस्यएवप्रस्थंवनमगादितिलक्षीनेनान्वयः। रथंतदानीमेवविधृतंस्वप्नदेहंजाग्र
देहस्यशतसंवत्सरोपजीवनपरत्वेनोक्तत्वात्। एवंज्ञानेंद्रियाणएवाश्वायस्य। आशुगंशीघ्रगामिनं द्वे
अहंताममतेईषेदंडिकेयस्य द्वेपुण्यपापेचक्रेयस्य एकंप्रधानंमत्तोयस्य त्रयोगुणावेणवोध्वज
जायस्य। एवंप्राणोवंधुराणिवंधनानियस्य ॥१॥७॥
एकोरश्मिकदमनमेकनीडंद्विकूवरः। एवंचग्रहरणंसप्तवरूथंपंचविक्रमो ॥२॥ हैमोपस्क
रमारुह्यस्वर्णवर्माक्षयेषुधिः। एकादशचमूनाथःप्रपंचस्थमगाद्वनं ॥३॥
एकंमनोरश्मिप्रग्रहोयस्यएकाबुद्धिर्दमनःसूतोयस्यतंचतंच। एकंहृदयंनीडंरथिनःउपवेश
नस्थानंयस्मिन्। द्वौशोकमोहौकूवरौयुगबंधनस्थानंयस्य। पंचशब्दादयोविषयाःप्रहृत्यंतेप्र
दीप्यंतेयस्मिन्। अस्यव्याख्यानंनविद्यति। पंचेंद्रियार्थप्रक्षेपइति। सप्तधातवोवरूथारक्ता
र्धैर्यवर्माद्यावरणानियस्यपंचकर्मेंद्रियाणिविक्रमागतिप्रकारायस्यसः ॥७॥ हैमोपस्करी
सौवर्णात्तरणंस्वर्णवर्मावर्मकवचंरजोगुणकृतः। अक्षयेषुधिः। इषुधिर्निषंगः। अनंत
वासना। अहंकारोपाधिः एकादशोमनोरूपश्चमूनाथःसेनापतिर्यस्यवासनामयस्यमन
सःप्रसहचात्मसंकल्पविकल्पकात्मकस्यस्वहृत्फलयेनवक्ष्यमाणस्यचमूनाथस्यामितिविचि
त्तः पंचशब्दादयोविषयाःप्रस्थाःस्थावनायस्मिन्। तद्वनंतज्जीवदेशमागात् ॥२८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वरा॰ अत्रगृहीताइववैराग्यहेषादिरूपाः कार्मुकंवनेनाग्रानिनिवेशनं पंचयेन। जाग्रतां विषयविवे
१०९ वर्यती बुद्धिं। अतदर्हं हांत्यागान् हांत्यागो हेतुः। मृगव्यसनलालसः मृगं पतइति मृगाः। विषयाः ते
षु व्यसनं नेगाग्रासक्तिः। तेन लालसा अतिस्पृहा यस्य। ७। वाणैः रागादिभिः वनेषु न जनीजदेशे
षु वनवरान् न जनीजविषयान् न हनतु आत्मसाक्षात्कृतवान्। कथापदेतुस्पष्टमेवा। ननु

ववारमृगयांतत्रदृष्टं अन्येषु कार्मुकः। विहायजाप्यामतदर्मृगव्यसनलालसः। ४। आ
सुरीवृत्तिमाश्रित्य घोरात्मानिरनुग्रहः। न्यहनन्निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान्। ५। तीर्थे
षु प्रातिदृष्टेषु राजा मेध्यान् पशून् वने। यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति निप्पमतो। ६।

आसुरीवृत्तिमाश्रित्येति। किमिति मृगया निंद्यते। कथापदेतावद्राज्ञो विहितैव सा। अध्यात्म १०९
पक्षेपि जीवस्य विषयभोगो विहित एवेत्याशंक्याह। तीर्थेष्विति त्रिभिः। ७। अयं भावः। न 10 9
हिमृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात्। किंतु नियम्यते। प्रवृत्तिः संकोच्यते। नियममेव षड्भिर्धं द
र्शयति। यदि अलं अत्यर्थं लुब्धो रागी स्यान् हन्यात्। तर्हि तीर्थेषु श्राद्धादिष्वेव। तत्रापि प्रति
दृष्टेषु प्रख्यातेष्वेव न नित्यश्राद्धादिषु। तत्रापि राजैव। मेध्यानेव वन एव यावदुपयोगं सेवे
त। एवं जीवस्य विषयास्तेवापि यावदुपयोगं। न यथेष्टमिति नियम एवेत्यर्थः। अतो नावश्यक
श्यकं वमित्याह॥ ८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवं निजंतं कर्म विद्वान् तेनेत्युपलक्षणं। तेनान्येन वा कर्मणैवमनुष्ठितेन जन्तुर्ज्ञानं लभते। तेन ज्ञा
नेन हेतुनासौ अनुष्ठातानलिप्यते ।६। अन्यथा निजमो संबन्धेनेन अंतःकरणशुद्ध्यभावा
त् कर्तृत्वाभिमानमात्रत्वः सन् कर्मभिरनुबध्यते। ततश्च गुणप्रवाहपतितो धो व्रजति। प्राप्नेति के
परिप्रमाप्य पुनर्मार्गाजामेवानुवर्त्तयन्ति। तत्रेति ।६। विश्वावाजाः पत्तापेषाते: विश्वचेनाशः।
य एवं कर्म निजं तं विद्वान् कुर्वीत मानवः। कर्मणा तेन राजेन्द्र ज्ञानेन न स लिप्यते ७॥ ए
न्यथा कर्म कुर्वाणो मानान्धो निबध्यते। गुणप्रवाहपतितो नष्टप्रज्ञो व्रजत्यधः ।८॥ तत्र
निर्भिन्नगात्राणां विश्ववाजैः शालीमुखैः। विश्वचेतॄ दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनो ।९॥
शशान् वराहान् महिमान् गवयान् उत्तशल्यकान्। मेध्यानन्यांश्च विविधान् विविध्यन्
श्रममध्यमान् ।१०॥ ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तो निवृत्तो गृहमेष्ठवान्। कृतस्नानो वित्ताहा
रः संविवेश गतक्लमः। ।११॥

कतृणात्मनां कृपालूनां दुःसहः ।६४। तदेव स्वप्नावस्थादर्शितायादानी पुनरपि विवेकवत्या
बुध्या रममाणस्य पुत्रादिसंततिं प्रपंचजिष्यन् कर्पामौदर्यो जनतस्याः प्रणयकुपितायाः
अनुनयं प्रस्तावसहितमाकृतद्रूत्पादस्य यावद्ध्यापसमाप्तिः ।६। आईजिवानागतः।
कृतस्नानं उचित आहारश्च येनासौ संविवेश शय्यामाश्रितः ।६॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नारदी. ११. गृहमेधिनी सात्विकीं बुद्धिं राजस्तां बुद्धो वर्त्तमानो नापश्यत् ।१०। वेदिषत् हे प्राचीनबर्हिः अंतःपु
रस्त्रियः वत्सरवीः सेश्वरीणां स्वामिनीसहितानां यथा पुरेत्यादि पृथग्वाक्यं ।११। व्यंगो वक्रादिर्हि
आत्मानमर्हयंतो वक्के भूपाले पत्रगादिभिः । माध्वलंकृतसर्वांगो महिष्यामादधेमनः ।१२ त्रि
प्तो हृष्टः सुदृप्तश्च कंदर्पाकृष्टमानसः । नव्यवस्त्रवरारोहां गृहिणीं गृहमेधिनी ।१३। अंतः
पुरस्त्रियोपृच्छत् विमना इव वेदिषत् । अपि वः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथा पुरा ।१४। न
तथैतर्हि रोचंते गृहेषु गृहसंपदः । यदि न स्याद्गृहे माता पत्नी वा पतिदेवता । व्यंगे रथ इ
व प्राज्ञः को नामासीत दीनवत् ।१५। क वर्त्तते सा ललना मज्जंतं व्यसनार्णवे । या मामुद्ध
रते प्रज्ञां दीपयंती पदे पदे ।१६। रामाऊचुः ।१७। नरनाथ न जानीमस्त्वत्प्रिया यद्व्यवस्यति । भू १९०
तले निरवस्तारे शयानां पश्य शत्रुहन् ।१७। पुरंजनः स्वमहिषीं निरीक्ष्यावधुतां भुवि ॥
तत्संगोन्मथितज्ञानो वैक्लव्यं परमं ययौ ।१८। सांत्वयन् श्लक्ष्णया वाचा हृदयेन विदूय
ता । प्रेयस्याः स्नेहसंरंभलिंगमात्मनि नाभ्यगात् ।१९। अनुनिन्येथ शनकैः वीरोनुनय
कोविदः । पस्पर्श पादयुगलमाह चोत्संगलालितां ।२०। तत्संगेनोन्मथितं व्याकुलं ज्ञा
नं ।७। निरवस्तारे अस्तरणरहिते ।८। अवधूतां त्यक्तदेहादरां । कुटिलदृष्ट्यादि स्वस्मिन्नलब्धवान् ।९।
नेयस्यस्तः ।१०। स्नेहसंरंभः प्रणयकोपस्तस्य लिंगं कुटिलदृष्ट्यादि । अनुनिन्ये विनयं चकार । विनयमाह ।
उत्संगमारोप्य लालितां तां शनकैः अनुनिन्ये ।१०।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नूनमिति। कृतं आगो अपराधो यैस्तेषु [illegible] अस्मादंडो न तेषु प्रगुण [illegible] इत्यात्मसात्कृत्वाम
दीनाजमिति मत्वा शिक्षार्थं दंडं न कुर्वंतीति तन्न तस्मा मंद नामपाः। [illegible] परमोनुग्रहो दंडो न तेषु
प्रगुणार्पितः। बालो न वेद तत्तन्निर्वंधुकृत्पममर्षणः ॥२२॥ श्लो०। यतः परमोनुग्रहो दंडः यस्तु दंडि
तो विबीदति सोऽनद्भुतपाहा बाल इति। बंधुकृत्यं शिक्षाकरणं अमर्षणः क्रोधी ॥२२॥ टी॥
नूनं बहुकृतपुण्यमस्ति नत्पाये धीश्वराः श्रुतो कृतागस्त्वात्मसात्कृत्वाशिक्षादंडं नयुंजते ॥२१॥
सान्वं मुखं सुदति मुग्धमनुरागतार क्रीडाविलंबविलसच्छ्रितितावलोकं। नीलालकालि तिरु
पस्कृतमुन्नमस्तं स्वानां प्रदर्शयमनस्विनि वल्गु वाक्यं ॥२३॥ तस्मिन्द धेदमम हं तव वीरपत्नि
योन्यत्र तत्सुरकुलान् कृतकिल्बिषस्त्वं। पश्ये न वीत तन्न जमुन्मुदिते त्रिलोक्यामन्यत्र वै मुररि
पोरितरत्र दासात् ॥२४॥

हे सुदति हे मुग्धे हे मनस्विनि स्तावमस्माकं स्वामिनी। अतः स्वानामस्माकं मुखं दर्शय। कीदृ
शं। अनुरागतारेण क्रीडया जो विलंबः मंथरता। तेन विलसत् स्मितावलोको यस्मिन् नीला अल
का एवालयस्तै उपस्कृतं भूषितं उन्नासिकं वल्गु वाक्यं यस्मिन् तत् ॥२३॥ हे वीरपत्नि वीरस्य मम
मनोर्थ। यस्त्वे कृतापराधस्तस्मिन् अहं ब्राह्मणकुलादन्यत्र मुररिपुदासादितरत्र वदमंद धेद
दंडयामि। किंतु त्वं विगतत्रपं उद्वेर्मुदितं त्रिलोक्यां अन्यत्रौ त्रिलोक्या बहिरपि न पश्यामि। मन्नपादे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰च॰टी॰ वक्रमितः पूर्वं कदाचिदपि वितिलकं न पश्यामि। स्मरंत्तेण कोपावेशेन त्वीमेत्तजं करी अविमृष्टं अनुज्वलं।
१११ अपेतरागं स्निह्यन्नपितथा तेसुजातौ शोनेनैास्तन्ना वपिशोकाश्रुभिः उपहतौ न पश्यामि। तथा विंवफ
लाकारमधरं च। विगतः कुंकुमपंकतुल्यस्तांबूलरागोयस्मात्तादृशंन पश्यामि। इदानीं कुत एवंजात
मितिशेषः। पाठांतरे। एवं न्नूतमुखं स्तनौ च पश्यन्नूश्नंनविंदामीत्यन्वयः। विगतकुंकुमपिंगरागोया
वक्रं नते वितिलकं मलिनं विहर्षं स्मरेत्तभीमं विमृष्टमपेतरागं। पश्ये स्तनावपिशुचोपहतौ
सुजातौ विंवाधरं विगतकुंकुमपिंगरागं। २५। त्वंमे प्रसीद सुहृदः कृतकिल्विषस्य स्वैरंगत
स्यमृगयांव्यसनातुरस्य। कादेवरं वशगतं कुसुमास्त्रवेग विस्त्रस्तपौंस्यमुशतीन नजेत
कृत्ये २६। इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पुरंजनोपाख्याने षड्विंशोध्यायः॥ ॥ १११

स्यमिति स्त्रनजोर्विशेषणं। २५। तत्तस्मात् कृतं किल्बिषमपराधो येन तस्य मे प्रसीद मपराधमा
त्रां स्वैरं स्वातंत्र्येण यौ मृगया मृगयायां गतस्य। दिवेदिय नं क्रीडातां राति ददातीति देवरः तं देवरं का
तं कथंन्तूतं कामवेगेन विस्त्रस्तं गतं पौंस्यं पौरुषधैर्यं यस्य। उशती कामयमाना कृत्ये कर्तुं यो
ग्ये अर्थे का न नजेत। २६। ॥ इति चतुर्थे षड्विंशोध्यायः॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सप्तविंशोध्याये पुत्राद्यासक्त्या विस्मृतात्मनः। कालकन्याद्युपाख्यानैर्दुःखं संसाराद्युदीर्यते। १ तदेवं जीव
स्यानुनयादिक यामैंदर्यणात्यंतमुपाधिवश्यत्वमुक्त्वा तन्निमित्तां संसारपरंपरां निरूपयितुमाह। ० अत्र
च प्रतिपदं कथं विदध्यात्मपक्षे योज्यं जितुं शक्यमेव। श्रीनारदेन जीवस्य स्त्रीपुरुषवासनादोषेण विवि
धां संसृतिं तत्वतीत्येतावदेव कथातात्पर्यं दर्शितं। क्वचित्पुमान् क्वचिच्च स्त्री क्वचिन्नोभयमंदधीः। देवो मनु
ष्यस्तिर्यग्वा यथा कर्मगुणं भवइति वदता तत्रादौ पुंस्त्वेन संसृतिरध्यात्मत्रयेणोक्ता। ततश्चैकेनाध्यात्मे
ना नारद उवाच॥ इत्थं पुरंजनं सम्यग्वशमानीय विभ्रमैः। पुरंजनी महाराज रेमे रमयती पतिं॥ १॥
स राजा महिषीं राजन् सुस्नातां रुचिराननां। कृतस्वस्त्ययनां तृप्तामभ्यनंददुपागतां॥ २॥ त
योपगूढः परिरब्धकंधरो रहोनुमंत्रैरपकृष्टचेतनः। न कालरंहो बुबुधे दुरत्ययं दिवा निशेति
प्रमदापरिग्रहः॥ ३॥

न स्त्रीत्वेन संसृतिं प्रदर्शयन्नीश्वरप्रसादलब्धज्ञानेन मोक्ष इति उक्तं। ततस्तदेव यथायोग्यं व्याख्यातमिति प
ञ्चाध्यायान् तरेणैव प्रतीयते। प्रतिपदं त्वध्यात्मयोजना तु दुर्घटानि प्रयोजनाभावादिति स्वयं प्रोक्तं प्रख्यापनम
नादृत्य यथायोग्यमेव व्याख्यास्यामः। इत्थं सम्यक् विभ्रमैर्विलासैः। ० कृतं स्वस्त्ययनं मंगलं कुं
कुमसिंदूरादिनिर्यस्याः। ० उपगूढः परिरब्धः परिरब्धाकंधरा तस्याः येन रहः एकांते अनुमंत्रैः अ
नुकूलैः गुह्यभाषणैः अपकृष्टा चेतना विवेको यस्य। कालरंहः आयुर्व्ययं। प्रमदेव परिग्रहो ज्ञान
साधनं यस्य सः। ०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च०टी
११२

महार्हतल्पेऽत्यन्तसुखशय्यायांशयानः महिषीभुजः उपधानं उच्छीर्षकं यस्य अत्र विसर्गाभावपाठे शयनधिक्रिया
विशेषणं तां महिषीमेव परं पुरुषार्थं मन्यते न तु यन्निजं रूपं ब्रह्म तत् । तमसा अज्ञानेन अभिभूतो य
तः ।४। पुत्रान् इंद्रियपरिणामान् ।६। दुहितॄः तदनंतरं वृत्तीः पुत्रसंख्यावबाल्यमात्रविव
क्षया दुहितॄः संख्या पुत्रेभ्यो न्यूनत्वेन गार्हस्थ्यमेव दर्शयितुं विराट् सम्राट् । आयुषोऽर्धमित्याद्यपि कथास्थै

शयान उन्नद्धमदो महामना महार्हतल्पे महिषीभुजोपधिः । तामेव वीरो मनुते परं यतस्तमोऽभिभूतो
न निजं परं च यत् ।४। तयैवं रममाणस्य कामकश्मलचेतसः । क्षणार्द्धमिव राजेंद्र व्यतिक्रांतं नवं
वयः ।५। तस्यामजनयत्पुत्रान्पुरंजन्यां पुरंजनः । शतान्येकादश विराडायुषोऽर्धमथात्यगा
त् ।६। दुहितॄर्दशोत्तरशतं पितृमातृयशस्करीः । शीलौदार्यगुणोपेताः पौरंजन्यः प्रजापते ।७।
स पंचालपतिः पुत्रान् पितृवंशविवर्धनान् । दारैः संयोजयामास दुहितॄः सदृशैर्वरैः ।८।
पुत्राणां चाभवन्पुत्रा एकैकस्य शतं शतं । यैर्वै पौरंजनो वंशः पंचालेषु समेधितः ।९। तेषु तद्रि
क्थहारेषु गृहकोशानुजीविषु । निरूढेन ममत्वेन विषयेष्वन्वबध्यत ।१०।

दर्शयितुमेव । पुरंजनकन्याः पौरंजन्यः हे प्रजापते ।७। दारैः परिणामानंतरं हिताहितचिंताभिः ।
वरैः उचितविषयज्ञैः ।८। पुत्राणां पुत्राः कर्माणि पंचालेषु शब्दादिविषयेषु ।९। तेषु पुत्रादि
षु तेषामपि पुत्रेषु रिक्थहाराः पुत्रास्तेषु च ।१०।

दुहितॄः वृत्तीः पुत्रेभ्यो न्यूनत्वेन गार्हस्थ्यमेव दर्शयितुं

इंद्रियपरिणामान्
११२
42

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

युक्तेषु आत्महितेषु कर्मस्वनवहितस्य तस्यैव कालः जरासमभज ॥८॥ चंडवेगो ऽसंवत्सरेण वर्त्तमानेनोपलक्षि
तः गंधर्वा दिवसाः ॥९॥ गंधर्व्यो रात्रयः ताद्दशीः ताद्दश्यः मैथुन्यः दिवसैः मिथुनीत्वमास्थिताः सितासि
ताः शुक्ल पक्षीयाः परिवर्तमानेन सर्वैः कामैः सह विनिर्मितां पुरीमपहरंतीति ॥१०॥ प्रजागारः प्राणः ॥

ईजे च क्रतुभिर्घोरैर्दीक्षितः पशुमारकैः। देवान्पितॄन्भूतपतीन्नानाकामो यथा त्वयान् ॥११॥ युयु
क्तेष्वेवं प्रमत्तस्य कुटुंबासक्तचेतसः। आससादस्य वै कालो योऽप्रियः प्रिययोषितां ॥१२॥ चंडवेगा
इति ख्यातो गंधर्वाधिपतिर्नृप। गंधर्वास्तस्य बलिनः षष्ट्युत्तरशतत्रयं ॥१३॥ गंधर्व्यस्ताद्दशीरस्य
मैथुन्यश्च सितासिताः। परिवृत्त्या विलुंपंति सर्वकामविनिर्मितां ॥१४॥ ते चंडवेगानुचराः पुरंजनपु
रं यदा। हर्त्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत्प्रजागरः ॥१५॥ स सप्तभिः शतैरेको विंशत्या च शतं समाः। पुरं
जनपुराध्यक्षो गंधर्वैर्युयुधे बली ॥१६॥ क्षीयमाणे स्वसंबंधे एकस्मिन्बहुभिर्युधा। चिंतां परां ज
गामार्त्तः सराष्ट्रपुरबांधवः ॥१७॥ स एव पुर्यां मधुभुक् पंचालेषु स्वपार्षदैः। उपनीतं बलिं गृह्णन्स्त्री
जितो नाविदद्भयं ॥१८॥ कालस्य दुहिता काचित्त्रिलोकीं वरमिच्छती। पर्यटंती न बर्हिष्मन्प्रत्यनं
दत कश्चन ॥१९॥

सप्तभिः शतैः विंशत्या च ॥८॥ स्वसंबंधे प्राणे ॥८॥ स एव मधुभुक् पंचालेषु स्वपार्षदैः तुच्छसु
खलोलः स्वपार्षदैरिंद्रियैः नाविदत् नालोचितवान् ॥८॥ कालस्य दुहिता जरा नाम हे बर्हिष्मन् प्रा
चीनबर्हि तां न कश्चित्प्रत्यनंदत् नैच्छत् ॥८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व० प० टी पूरवे ययातिपुत्रांस्तेनदत्तांस्तातीवरमदाद्ययातिः शुक्रशापात्। जरांप्राप्य पुत्रानुवाच॥ इमांमदीयांजरां
२२५ ११२ गृहीत्वानिजंयौवनंदातुमर्हथ। ज्येष्ठाश्चत्वारस्तेनजगृहुः। पूरुस्तुजगृहे। ततोययातिस्तस्मैराज्यंददावि ति
जरैवादादित्युक्तं ।८॥ साजरातेहृद्गतैनैषिकेमां ।८॥ पूरवेणोत्पातवतिमधिसंरन्यक्रोधं कृत्वानेकत्रमहा

देवेनगेनात्मनालोके विश्रुताङ्गनेतिसा यातुसाराजविषयेदत्तादाप्तूरवेवरं ।२०॥ कदाचिदरमाना
साब्रह्मलोकान्महींगता यवत्रेहृद्गतैमांतुजानतीकाममोहिता ।२१॥ मजिसंतरत्नपविपुलमदा
सुङ्कःसहं स्थातुमर्हसिनेकत्रमघाम्नपविमुखामुने ।२२॥ ततोविहृतस्संकल्याकन्यकाजवनेश्व
रंमप्येपदिस्मासाद्यवत्रेनाम्नानपंपतिं ।२३॥ ऋषन्नायवनानांत्यांवृणेवीरक्षितंपतिंसंकल्य कृ॰
स्त्वयिन्त्वानो कृतःकिलनरिष्यति ।२४॥ द्वाविमावनुशोचंतिबालावन्नदवग्रहो यल्लोकशास्त्रोप ११२
नतंनरातिनतदिच्छति ।२५॥ अथोनजस्त्वमांन्नइन्नजतीमेदयांकुरु। एतावान्पौरुषोधर्मोयदार्त्तान 113
ननुकंपते ।२६॥

तुमर्हसीतिशापमदात्। ।८॥ अथधन्योव्याधजश्चयवनाः तेषामीश्वरंनजनामानंवव्रे ।८॥ देवीसत्वां
ईप्सितंपतिंवृणे। नरिष्यतिनमनश्यपति ।८॥ लोकतोदेवतश्चयद्दूषणं चिनग्राह्यत्वेनउपनतंप्राप्तंतद्या
चमानंयोनददाति। यश्चदीयमानंनेच्छति। नगच्छति इमोद्वौकर्मण्ताचनुशोचंतिसंतः। ।८॥ पुरु
षेणकर्तव्योधर्मःपौरुषः ।८॥ पत्रो २

देवगुह्यंमरणं।तद्धिप्राणिनोवैराग्यमनुदजाजदेवैर्गोप्यते॥ ॥तुर्ष्यंलय आत्मानंसमाधिनाज्ञानदृष्ट्यायाव्यमा
नोर्जंलोकस्त्वांनेच्छति॥ ॥अतोअव्यक्तगतिःकुतःप्राप्नोत्यदृष्टिगतिःमतीलोकमाक्रम्यतुंदृत्वा।एवंस
र्वोपिलोकस्तवपतिःस्यात्।नयैवंत्वपाशोकनीयंमांप्रतिकूलंलोकोद्दनिष्पतीतियस्मान्नूयमेवप्रजाना

कालकन्योदितवचोनिशाम्ययवनेश्वरः।विकीर्षुर्देवगुह्यंसःसस्मितंतामभाषत॥२६॥मयानिरू
पितस्तुभ्यंपतिरात्मसमाधिना।नाभिनंदतिलोकोयंत्वामभद्रामसंमताम्॥२७॥अतोव्यक्तगतिर्भुंक्ष्व
लोकंकर्मविनिर्मितं।याहिमेपृतनायुक्ताप्रजानाशंप्रणेष्यसि॥२८॥प्रज्वारोयंममभ्राताहत्वंचमेभगि
नीभव।चराम्युभाभ्यांलोकेस्मिन्नव्यक्तोभीमसैनिकः॥२९॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतु
र्थस्कंधेपुरंजनोपाख्यानेसप्तविंशोध्यायः॥श्रीनारदउवाच॥ ॥सैनिकास्तेभयनाम्नोजेबर्हि
ष्मन्विदिष्टकारिणः।प्रज्वारकालकन्याभ्यांविचेरुरवनीमिमां॥१॥

संकरिष्यसीत्याह।याहीतियामदीजायवनपृतनातयायुक्ता॥ ॥मारकोवैसैन्योज्वरःभ्रातृस्थानीयोव्या
घ्रांतःपातित्वात्।भीमाश्चोराःसैनिकायस्य ॥इतिचतुर्थेसप्तविंशोध्यायः॥ अष्टाविंशेतुवैदर्भ्याख्या
नेनस्त्रीविविंतया।स्त्रीत्वंप्राप्तस्यदेवेनकदाचिन्मुक्तिरुच्यते॥१॥इदानींतुपुरंजनस्यपुंदेहत्यागप्र
कारपूर्वकंस्त्रीत्वप्रकारमाह।सैनिकाइत्यादिराजवेशमनीत्यंतेन।दिसंदेयंकुर्वंतिच्छाधिंकुर्वंतीति
तथाभृत्याआदेशकारिणइतिवा॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्र.टी. ११५ जरत्पन्नगेन जीर्णप्राणेन पालितां ॥क॥ द्वारैः श्चक्षुरादिरोगरूपेण प्रविश्य ॥ख॥ कन्यजाजरजाउपगूढः
सन्तत्प्रतिक्रियेणानलेन ॥ इति त्रितीयेनान्वयः ॥ हृतैश्वर्यः उद्यानादिषु शक्तेः ॥ग॥ प्रतिकूलानन्नन्वप
क्षितविषयप्रापकान् ॥ अनादृतान् आदरमकुर्वाणान् ॥ स्वाधीनत्वाभावात् ॥ अनुगाइंद्रियाणि ॥ अ
तएकदातु रभसा पुरंजनपुरीं नृप । उत्तुधुर्नामतेगाद्धां जरत्पन्नगपालितां ॥ २॥ कालकन्यातु बु
भुजे । पुरंजनपुरं बलात् ॥ यस्याभिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात् ॥ ३॥ तयोपभुज्यमानां
वैयवनाः सर्वतो दिशं । द्वार्भिः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन् सकलां पुरीं ॥ ४॥ तस्यां प्रपीड्यमानायामभि
मानी पुरंजनः । अवापोरुविधांस्तापान् कुटुंबी ममताकुलः ॥ ५॥ कन्योपगूढो नष्टश्रीः कृपणो
विषयात्मकः । नष्टप्रज्ञो हृतैश्वर्यो गंधर्वयवनैर्बलात् ॥ ६॥ विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलानना ११४
दृतान् ॥ पुत्रान् पौत्रानुगामात्यान् जायां च गतसौहृदां ॥ ७॥ आत्मानं कन्यया ग्रस्तं पंचालानरि 114
दूषितान् । दुरंतचिंतामापन्नो न लेभे तत्प्रतिक्रियां ॥ ८॥ कामानभिलषन् दीनो यातयामांश्च क
न्यया । विगतात्मगतिस्नेहः पुत्रदारांश्च लालयन् ॥ ९॥ पंचालान् विषयान् अरिभिश्चिद्वादि
मात्याइंद्रियदेवाः । गतस्नेहो हृदांश्च ध्यवसायाभावात् ॥क॥
भिर्दूषितान् ॥ख॥ कालकन्ययारूढनृतया यातयामान् निःसारानपि विषयानभिलषन् । विगता
आत्मनो गतिः पारलौकिकी ऐहिकः पुत्रादिस्नेहश्चयस्य अस्ति सा दितिवा पाठः ॥ग॥

सराजापुरंजनः हातुं प्रचक्रमे। उपक्रांतवानिति द्वयोरन्वयः। अनिकामतः अनिच्छयापि ।छ।। संपरिच्छ
दः तत्पवर्गसहितः। कुटुंबेन दीव्यतीति कौटुंबिकः। कुटुंबिन्यास्तै घिर्नात्र विवक्षितः। सान्वयः पुत्रादि
सहितः ।छ। यवनैरुपरुद्धानि आयतनानि यस्य स पुरपालः प्राणः ।छ।। पुरुकृच्छ्रं तेन उरुर्वेपथुर्यस्य
गंधर्वयवनाक्रांतां कालकन्योपमर्दितां हातुं प्रचक्रमे राजा तां पुरीमनिकामतः ।१२।। भयनाम्नो
ऽग्रजो भ्राता प्रज्वारः प्रत्युपस्थितः। ददाह तां पुरीं कृत्स्नां भ्रातुः प्रियचिकीर्षया ।१३।। तस्यां संदह्य
मानायां सपौरः सपरिच्छदः। कौटुंबिकः कुटुंबिन्या उपातप्यत सान्वयः ।१४।। यवनोपरुद्धायतनो
ग्रस्तायां कालकन्यया। पुर्यां प्रज्वारसंसृष्टः पुरपालोऽन्वतप्यत ।१५।। न शेके सोऽवितुं तत्र पुरु
कृच्छ्रोरुवेपथुः। गंतुमैच्छत्ततो वृक्षकोटरादिव सानलात् ।१६।। शिथिलावयवो यर्हि गंधर्वैर्हृत
पौरुषः। यवनैररिभी राजन्नुपरुद्धो रुरोद ह ।१७।। दुहितॄः पुत्रपौत्रांश्च जामिजामातृपार्ष
दान्। स्वत्वावशिष्टं यत्किंचिद्गृहकोशपरिच्छदं ।१८।। अहं ममेति स्वीकृत्य गृहेषु कुमतिर्गृ
ही। दध्यौ प्रमदया दीनो विप्रयोग उपस्थिते ।१९।।
सानलात् वृक्षकोटरादिव सर्पः ।छ।। कंठे आक्रोश रुरोद चुक्रोश ध्वनिं चकार ।छ।। दुहित्रादीन् प
ध्यावित्युत्तरेणान्वयः। जामयो स्नुषाः। स्वत्वमात्रेणावशिष्टं। नेतानस्तु प्रागेव क्षीणः ।छ।। प्रमद
या विप्रयोगे उपस्थिते सति दध्यौ। ध्यानमेवाह ।छ।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च॰टी॰ ११५

अनाश्रिते ऽस्नेऽसिते । नत्रिसितेनत्वन्नेकृतेयतवाक् मोनमाश्रित्यवर्त्तते । ७॥ अविद्वन्अविवेकिनंमां

प्रवोधयन्तिवुषितेदेशांतरंगतिशोककर्शितामध्यनेपरातिष्ठति । गृहमेधीजंवर्त्मगृहधर्म्मंकिंने

ष्यतिपालयिष्यति । यतोवीरसूःपुत्रवती । किंवामद्विरहस्तहमानामरिष्यत्येवेत्यर्थः । ७॥ नविद्यते

लोकांतरंगतवतिमय्यनाथाकुटुंविनी । वर्त्तिष्यतेकथंत्विकावालकाननुशोचती । १७॥ नमय्य

नाश्रितेत्तुंक्तेनास्नातेस्नातिमत्परोमाऽपि तुसेसुसंत्रस्तान्नत्सितेऽलतवाकज्जजात । १८॥ प्रवो

धयतिमावित्रांवुपितेशोककर्शिता । वर्त्मेतद्गृहमेधीजंवीरसूरपिनेष्यति । २०॥ कथंतुदार

कादीनादारकीर्वापराजणाः वर्त्तिष्यंतेमयिगतेजिन्ननावइवोदधौ । २१॥ पश्युवघवेनेरेष

नीयमानःस्वकंदेयेन् । अन्वद्रवन्ननुपथाशोचंतोऽनत्रामातुराः । २२॥ एवंरूपणजावुध्या

शोचंतमतदर्हणं । गृहीतुंकृतधीरेनंजनेनामात्यपद्यत । २२॥ ॥= ११५

परमजनमाश्रयेयेषांऽपराजणाः । पुत्राः कन्याश्चयद्वापराश्रजाकन्याकथंवर्त्तिष्यंतेमयि

मृते । निन्नानौर्येषांतेयथायथाकुटुंवादिन्तविष्यतीतिनावः । ७॥ अतदर्हणंवस्तुतस्तस्यव्रह्मत्वा 115

त् । ७॥ एषयदादार्जस्थानंनीजमानःस्विकंदायेऽन्वद्रवन्ननुपथाशोचंतोऽनत्रामातुराः ॥ऽऽ

तदाऽनुपथाः प्राणाः इंद्रियाणिवा । अन्वद्रवन् । तथावश्रुतिः । तमनुक्रामंतंप्राणोऽनुक्रामति ।

प्राणमनुक्रामंतंसर्वेप्राणाअनुक्रामंतीति । ७॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रकृतिंमहान्तंतात्मतां॥८॥ सरवाजंसमुद्ददंपुरः पूर्वंसंतेश्रीनारायणेना। विंदत्नंनस्मार॥८॥ अर.
दजालुनाकाम्यकर्मसुयेसंज्ञप्ताहताः। अमीवंकोर्यं॥८॥ शाश्वतीः समाः वह्नन्संवत्सरान् आर्ति
अनुत्तजा॥८॥ अतंतकालेतांनार्यामेवमनस्तात्मसन्नरज्ञन् अनंतरंविदर्त्तस्यवेशमनिप्रमदोत्त
मावन्नवा। अतःपरमस्मिन्प्रकरणेएतावदेवप्रकृतोपयोगिविवक्षितं। स्त्रीध्यानेनस्त्रीत्वंप्राप्नाव

पुरीविहायजोपगतउपकण्ठेनुजंगमः। यदातमेवानुपुरीविशीर्णाप्रकृतिंगता॥२४॥ विकृष्य
माणःप्रसन्नतंयवनेनबलीजसा। नाविंदत्तमस्याविषः सरवाजंसुहृदंपुरः॥२५॥ तंयज्ञपशवोने
नसंज्ञप्ताजेदजालुना। कुठारेष्विदितुः क्रुद्धास्मरंतोमीवमस्यतत्॥२६॥ अनंतपारेतमसि
मग्नानसस्मृतिः समाः। शाश्वतीरनुनूजार्तिंप्रमदासंगदूषितः॥२७॥ तामेवमनसागृह्णन्
बभूवप्रमदोत्तमा। अनंतरंविदर्भस्यराजसिंहस्यवेश्मनि॥२८॥

पिपतिव्रताध्यानेनपूर्वादिष्टेनवधार्मिकात्नविदर्भाज्जन्मजन्नून् धार्मिकसंगेनवविष्णुधर्मस्यपुरं
जनस्यत्नागावलेनमलयध्वजेनसंगोलूत्। ततोविष्णुभक्तिः। ततोवैराग्यंततस्तमेवजनार्दनरूपंगुरुंपा
तिव्रत्यधर्मेणभजतोभगवत्प्रसादलब्धज्ञानेनमोक्षइतितात्पर्यं। अन्यत्तुकथालंकारमात्रं। तथा
पिकिंविवेकिंवित्नरत्निमामान्यनेहयोजयिष्यामः। विदर्भस्यविशिष्टदर्शोपलब्धितस्यकर्मठस्य
पिकिंविवेकिंवित्नरत्निमामान्यनेहयोजयिष्यामः। विदर्भस्यविशिष्टदर्शोपलब्धितस्यकर्मठस्य
राजसिंहस्यधर्मेणावप्रजापालनेनयज्ञादिनावत्त्रियाराजंतेतेषुश्रेष्ठस्यवेश्मनि॥८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चरी० मलयोपलक्षितेदक्षिणदेशेध्वजइवदर्शनीयः सहिश्रीविष्णुभक्तिप्रधानोदेशः। तत्रमुख्यःभ
११६ गवद्भागवतइत्यर्थः। पंडापंडा। निश्चयात्मिकाबुद्धिः तांअर्हतीतिपांड्यः। सउपयेमे। पुरंजनोभागवतसंगंप्रा
प्तइत्यर्थः। ।२८। आत्मजांश्रीकृष्णसेवाभक्तिं। तत्संगेनभगवद्धर्मैर्भुविरस्तृदित्यर्थः। असितस्यश्री
कृष्णस्यईक्षणंयस्यांतां। यवीयसःसप्तसुतान्श्रवणंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनंअर्चनंवं

उपयेमेवीर्यपणांवैदर्भीमलयध्वजः। युधिनिर्जित्यराजन्यान्पांड्यःपरपुरंजयः ।२९। त
स्यांसजनयांचक्रेआत्मजामसितेक्षणां। यवीयसःसप्तसुतान्सप्तद्रविडभूभृतः ।३०।
एकैकस्याभवत्तेषांराजन्नर्बुदमर्बुदं। भोक्ष्यतेयद्वंशधरैःमहीमन्वंतरंपरं। ।३१। अगस्त्यः
प्राग्दुहितरमुपयेमेधृतव्रतां। तस्यांदृढच्युतोजातइध्मवाहात्मजोमुनिः।

दनंदास्यंइतिभक्तिप्रकारान्। सख्यआत्मनिवेदनयोः त्वंपदार्थःज्ञानोत्तरकालत्वात्। तस्यवभ ११६
गवतैवोत्तरत्रोपदेक्ष्यमाणत्वात्। इदानीमनुत्पत्तेःसप्तेत्युक्तं। भागवद्धर्मरूपात्श्रवणकीर्त
नादिकंजातमित्यर्थः। द्रविडभूमिपालकान्। द्रविणंभूमिःहरिश्रवणादिभक्तिरेवसुरक्षिता
स्तीतिप्रसिद्धं। ।३०। अर्बुदमर्बुदंइतिश्रवणादीनांप्रत्येकमनेकप्रकाराअभवन्नित्यर्थः। तदुक्तं।
भक्तियोगोबहुविधोमार्गैर्भामिनिभाव्यतेइति। येषांवंशधरैः यतःप्रवृत्तैःसंप्रदायस्तैःकृत्स्ना
महीमतरैततःपरंकृत्स्नोद्भपतेआविद्याकामकर्मभ्योपरिरक्षिष्यते। ।३१।

ऽगस्त्यः ऽग्रानिनिः क्रियाणि गात्राणि स्त्यायन्ति संस्त्यातस्त्यतीत्यगस्त्यो मनः तस्य प्राक् प्रथमं दुहित
रमीकृष्णमेवात्मविभुपर्येमे तस्या मनः कृष्णे दृढं रतिं च वेधेत्यर्थः । धृतानि शमदमादीनि व्रतानि
ज्ञानात्तार तिं दृढेच्छत्यः मत्यलोकादिनो गोन्यो पि च्युतस्तद्दृढहितः । कृष्णे रता विहामुत्र नेनाग विरागो जात
इत्यर्थः तस्य एवोपशमात्मकत्वान्मुनिः । कथंभूतः इध्मवाहः आत्मजो यस्य सः । तद्विज्ञानार्थं स गु
रुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादि श्रुतिभ्यस्तिद्धस्मामि दहनोपलब्धिलागुणरूप
यस्य प्राक् दुहितरमुपयेमे धृतव्रतां । तस्यां दृढच्युतो जातः इध्मवाहात्मजो मुनिः ॥ ३२ ॥ वि
भज्य तनयेभ्यः क्ष्मां राजर्षिर्मलयध्वजः । आरिराधयिषुः कृष्णं स जगाम कुलाचलं ॥ ३४ ॥ हित्वा गृ
हान् सुतान् भोगान् वैदर्भी मदिरेक्षणा । अन्वधावत पाण्ड्येशं ज्योत्स्नेव रजनीकरं ॥ ३५ ॥ तत्र चन्द्र
वसा नाम ताम्रपर्णी वटोदका । तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रात्मनो मृजन् ॥ ३६ ॥

मान्ति वैराग्यमापादयदित्यर्थः । न खलु विरक्तस्य गुरूपसत्तिः संभवति ॥ ॥ कथा पद्नीय यथाश्रुतमेव च्छ्मां
विभज्य तत्र श्रवणादिना क्लिन्ने दंडवत् स्थाप्य इदानीं पुरंजनस्य मन्त्री नाव ... स्य सर्वतो विरक्तस्य प
तिरेव गुरुः स्त्रीणामिति वचनात् पतिमेव यागुरुं शुश्रूषा प्रकारं दर्शयितुमाह ॥ ॥ मदयतीति
मदिरं ईक्षणं यस्याः सा ॥ ॥ तत्र चन्द्रवसाद्या नद्यः तासां पुण्यैः सलिलैः उभयत्र अन्तर्बहिश्च आत्म
नो मलं क्षालयन् तपश्चचारेति इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चन्द्री
११७

अस्यैतन्नमो ह्रिप्यतइति आर्ष्टिवीजो ॥ ॥ विप्रजाउपासनजापपर कखाजः दग्धकामादिवास्त
नः पुपुजे । आत्मनो ब्रह्मवो नावसामास्तो अदानी छ्रिजाणि अनिलप्राणः । आशाजश्चित्तं विजि
ता अस्त्रादध्यायेनस्तः ॥ ॥ आसीत्मवर्षशतमिति ज्ञानस्य दुःसाधनतां दर्शयति । अतएवन्न
कंदार्श्विनिमूलफलैः पुष्पपर्णैस्तृणोदकैः । वर्तमानः शनैर्गात्रशोषणं तप आस्थितः ॥२६॥
शीतोष्णवातवर्षाणि क्षुत्पिपासे प्रजापजे । सुखदुःखे इति द्वंद्वान्यजयत्समदर्शनः ॥२७॥ त
पसा विप्रजापकषायो निजमेर्यमैः । पुपुजे ब्रह्मणात्मानं विजिताक्षानिलाशयः ॥२८॥
आसीत्स्थाणुरिवैकत्रादिव्यं वर्षशतं स्थिरः । वासुदेवे भगवति नान्यद्वेदोद्वहन्रतिं ॥२९॥
सव्यापकतयात्मानं व्यतिरिक्ततयात्मनि । विद्वान्स्वप्नइवामर्शसाक्षिणं विरराम ह ॥३०॥ ११७

ति कृतवानित्याह । वासुदेवे रतिमुद्वहन् अन्यद्देहादिकं न वेद ॥ ॥ सएववर्तमानः आत्मनिष्ठ
त्मानं विद्वान् अन्यस्मादुपरराम । कथं विद्वान् । व्यतिरिक्तत्वादेहादिव्यतिरिक्तत्वेन कुतः व्याप
कतयादेहादिप्रकाशकत्वेन ननु देहाद्याकारो विमर्शः एतत्प्रकाशयति । न तु निराकारः आत्मा
अत आह । आमर्शस्यापि साक्षिणं । अयं भावः विमर्शो नाम अंतःकरणवृत्तिः स्वभावजडत्वादात्म
प्रकाश्यैवेति । यथा स्वप्ने मम देहे शिरः छिन्नमित्यादिप्रतीतौ यद्व्यतिरिक्तं आत्मानं वेत्ति तद्वत्केन
विद्वान् तत्राह ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

साक्षाद्धरिरेव गुरुः। तेनोक्तेन सर्वतोमुखं यथा तथा स्फुरताऽनवच्छिन्नेन ज्ञानेन तदेवाह ॥८॥ ब्रह्मै
वाहं न संसारीति ब्रह्मण्यात्मन ईक्षणे शोकादिनिवृत्तिः अहमेव ब्रह्मेत्यात्मनि ब्रह्मण ईक्षणे ब्रह्मणा
रोपानिवृत्तिः अतो व्यतिहारेणेक्षमाणः अस्मात्संसारादुपरराम। नन्वेवमपि जीवस्य कुतो ब्रह्मताप
त्तिः। ईक्षणस्यैव बन्धवधाजकत्वात् इत्याशंक्याह। ईक्षां विहायेति दग्धेंधनानलवत्। तस्याः स्वजमे

मा चाद्भगवतोक्तेन गुरुणा हरिणा नृप। विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतोमुखं ॥४१॥ परे ब्र
ह्मणि चात्मानं परं ब्रह्म तथात्मनि। ईक्षमाणो विहायेक्षामस्मादुपरराम ह ॥४२॥ पतिं परमधर्म
ज्ञं वैदर्भी मलयध्वजं। प्रेम्णा पर्यचरद्धित्वा भोगान्सा पतिदेवता ॥४३॥ चीरवासा व्रतक्षामा
वेणीभूतशिरोरुहा। बभावुपपतिं शांता शिखा शांतमिवानलं ॥४४॥ अजानती प्रियतमं यदो
परतमंगना। सुस्थिरासनमासाद्य यथापूर्वमुपाचरत् ॥४५॥ यदा नोपलभेतांघ्रावूष्माणं प
त्युरर्चती। आसीत्संविग्नहृदया यूथभ्रष्टा मृगी यथा ॥४६॥

वोपशांतेरिति भावः ॥७॥ उपपन्नं पत्युः समीपे यद्वा पत्युः किंचिन्मात्रं न्यूनं। तत्समानास्तीत्य
वित्यर्थः। उपाधिके वेति कर्मप्रवचनीयः। तद्योगे वद्धितीया। शांतमंगारावस्थमनलमुपशांतास्मु
द्भाज्वालाय था जानाति तद्वद्वर्तेत। तदानीमपि सुस्थिरमासनं यस्याः। अत एवोपरतं यदा अजान
तीत यदा यथापूर्वमसेवत ॥१०॥ पत्युरंघ्रिमर्चती यदा तस्मिन्नंघ्रौ चूष्माणं नापश्यत्। संविग्ना भय
चकिता ॥८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वरुठी
११८ अबंधुंपतिरहितांअश्रुभिस्तनावासिंचंत्युरोद ॥ ॥ तत्रबंधुत्यः अधार्मिकत्वात्त्रिजेन्योपि ॥ ॥ अ
वर्तयन्प्रवर्तजामास ॥ ॥ पत्युःशरीरंनिधायअग्निदानेनादीप्यअनुमरणायदामनोदधेदधा
र ॥ ॥ पूर्वतरः अनादिरीश्वरः तत्रैदाप्तसखा ॥ द्वासुपर्णाइतिश्रुतेः प्राप्ताप्तजवाक्येनसंवोधयन्
न् ॥ ॥ येशोचसि ॥ अप्रेम्णः सेः पूर्वविविवर्यमपिस्थितवेनसरव्यसुखमनुभूतवानसि ॥ ॥ य
आत्मानंशोचतीदीनमवंध्रोविक्लवाश्रुभिः ॥ स्तनावासिंच्यविपिनेसुस्वरंप्ररुरोदसा ॥४७॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठराजर्षेइमामुदधिमेखलां ॥ दस्युभ्यःक्षत्रवंधुभ्योविभ्यतींपातुमर्हसि ॥४८॥
एवंविलपतीवालाविपिनेनुगतापतिं ॥ पतितापादयोर्भर्तुरुदत्यश्रूण्यवर्तयत् ॥४९॥ चितां
दारुमयींकृत्वातस्यांपत्युःकलेवरं ॥ आदीप्यचानुमरणेविलपंतीमनोदधे ॥५०॥ तत्रपूर्वतरः ११८
कश्चित्सखाब्राह्मणआत्मवान् ॥ सांत्वयन्वल्गुनासाम्नातामाहरुदतींप्रभो ॥५१॥ ब्राह्म 118
ण उवाच ॥ कात्वंकस्यासिकोवायंशयानोयस्यशोचसि ॥ जानासिकिंसखायंमांयेनाग्रेवि
चचर्थह ॥५२॥ अपिस्मरसिचात्मानमविज्ञातसखंसखे ॥ हित्वामांपदमन्विच्छन्भौमभोगा
रतोगतः ॥५३॥
यद्यपित्वंमामात्मानंजानासि तथात्मानंविज्ञातसखंकश्चिन्मेसखाआसीदित्येवंकिंस्मरसि ॥ सखइ
तिपुंस्त्वनिर्देशः ॥ प्राक्तनपुंस्त्वस्मरणात्स्मरखंस्मरजन्त्स्वविजेताकृतमनर्थआह ॥ हित्वेति
सार्द्धःखड्गैः ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१ = सर्वविदां च मोदं भोगतां ग्राम्यमतिर्मरी। विवरन्य दमद्वार्क्ष्मीकजा विनिर्मितं स्त्रियं जा॥१

संहस्येत्यभ्युद्धामानमसंहृदजमजनेयजोः कथापद्धेमानमस्मरास्मिस्थितोपपत्तिणावन्नूतोंजातो। उँकोमग
हंसंतरा विनेवबाशब्दएवार्थमहंमत्रपरिवत्मरान् महाप्रलयोयावत्॥ ॥ हेवंधोग्राम्यमुखेम
तिर्यस्यामित्रिजामाजजा॥ ॥ पंचआरामाउपवनानियस्मिन्। नवछिद्राणि द्वाराणियस्मिन्। एकःप्रा
णःपालोयस्मिन्। त्रीणिपृथिव्यादितेजोस्मिकोष्ठानिप्राकारायस्मिन्। षट्कुलानि अन्नीहृविषजमम
हंसावहंवववंवार्यमरवाजोमानमाजनो। अन्नूतामंतरावोकःसहस्रपरिवत्सरान्॥५
॥५४॥ पंचारामंनवद्वारमेकपालंत्रिकोष्ठकं। षट्कुलंपंचविपणंपंचप्रकृतिस्त्रीधवं॥५५॥ पंचेंद्रि
यार्थाआरारामाद्वारःप्राणानवप्रभो। तेजोबन्नानिकोष्ठानिकुलमिंद्रियसंग्रहः॥५६॥ विपण
स्तुक्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया। शक्त्यधीशःपुमानत्रप्रविष्टोनावबुध्यते॥५७॥ तस्मिंस्त्वं
रामयास्पृष्टोरममाणोश्रुतस्मृतिः। तत्संगादीदृशींप्राप्तोदशांपापजंतीसखे॥५८॥

पंकार्वाणिजोज्ञानेंद्रियमनोक्रियस्मिन्। पंचविपणाहट्टाः कर्मेंद्रियाणियस्मिन्। स्त्रजमेवे मंस्त्रो
केंद्यावदेसेपंचेंद्रियार्थद्वति॥ ॥ खट्कुलमितिषट्कुवाएकपालमितिवस्य सद्व्यान्नव्याख्यातं॥ ॥
भूतान्येवप्रकृतिःअपादानंस्त्रीधवस्यव्याख्यानं। शक्तिरधीशायस्या तच्छशःसन्निन्दर्थः॥ ॥
स्पृष्टः अनिन्नूतःवक्षवेस्मृतिर्यस्य॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्कं॰ तत्वमुपदिशतिनत्वमितिचतुर्भिः।सुहृत्त्वंनत्वं।नवद्वारेपुरेदेहेययाविषयजन्मा।विषयजयाबुध्या
११९ रुद्धोसि॥६०॥ पुमांसंत्वंपूर्वजन्मनियदमन्यथाः।इदानींचसतींश्रेष्ठांस्त्रियंयन्मन्यसे।एषैवमदीया
माया।यतःउभयमपिवस्तुतोनास्ति।आत्मानस्त्रीनपुमानित्यर्थः।यस्मादावांहंसौशुद्धौजन्मम
रणातीतौ।अतःनौआवयोर्गतिंस्वरूपमपश्य।तत्वंपदार्थयोःचिदंशेनैक्यमाह॥६१॥ अ

नत्वंविदर्भदुहितानायंवीरःसुहृत्तवानपतिस्त्वंपुरंजन्याःरुद्धोनवमुखेयया॥६०॥
मायाह्येषामयासृष्टायत्पुमांसंस्त्रियंसतीं।मन्यसेनोभयंयद्वैहंसौपश्यावयोर्गतिं।
॥६१॥ अहंभवान्नचान्यस्त्वंत्वमेवाहंविचक्ष्वभोः।ननौपश्यंतिकवयःछिद्रंजातुमनागपि
॥६२॥ यथापुरुषआत्मानमेकमादर्शचक्षुषोः।द्विधाभूतमवेक्षेततथैवांतरमावयोः। ११९
॥६३॥

हमेवभवान्।अपवारंवारजतिनवान्यइति।व्यतिहारोपदेशउक्तः।त्रिपादे।छिद्रंभेदं।ननुतर्हि
कथमावयोःअज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिधर्मभेदस्तत्राह॥६२॥ यथापुरुषःइत्यात्मानंदेहंआद
र्शेनिर्मलंमहांतंस्थिरंचावेक्षेत।पश्यति।परस्यचक्षुषितद्विपरीतविद्याविद्योपाधिकृतोधर्म
भेदइत्यर्थः।तथैवविंबप्रतिविंबवत्।आवयोःअंतरंजानीहि॥६३॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवंनारदवाक्यं एवं अमुना उक्तप्रकारेण समानस्मोहं सः। क्षेत्रज्ञः हे येनेन परमात्मनाबोधितः सन्
स्वस्थः आत्मनिष्ठितं मान्तविरं ध्यात्वा। तं भक्तिवारेण ईश्वरवियोगेनन संस्मृतिं अहं ब्रह्मास्मी
तिज्ञानं पुनः आपप्राप्त ... मामात्रामितिवुद्धिं वारव्याति वर्हिष्मन्निति ॥ ॥ हे वर्हिष्मन् हे प्राची
नवर्हिः। एतत् राजकथा ... अध्यात्मं आख्यकथा प्रदर्शिता। यत् यस्मात् देवः श्रीनारायणः प्र
एवं समानस्मोहं सोहं स्येन ... बोधितः। स्वस्थः सन् भक्तिवारेण न सामापपुनः स्मृतिं ॥ ॥
वर्हिष्मन्नेतदध्यात्मं पारोक्ष्येण ... दर्शितं। यत्परोक्षप्रिया देवो भगवान् विश्वभावनः ॥ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पुरंजनोपाख्याने अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ श्री प्राचीनवर्हिष
उवाच ॥ ॥ भगवंस्ते वचोऽस्माभिर्न सम्यगवगम्यते। कवय स्तद्विजानंति न वयं कर्ममोहि
ताः ॥ १ ॥ श्री नारद उवाच ॥ पुरुषं पुरंजनं विंद्यात् ... नात्मनः पुरं। एकद्वित्रिचतुःपा
दं वहुपादमपादकं ॥ २ ॥ न
रोक्षप्रियः। अस्मात् आदात्मज्ञानकथनेन तव वेतत् ... कथानाभातीति भावः ॥ ॥ इति चतुर्थे अष्टा
विंशोऽध्यायः। ऊनत्रिंशे परोक्षार्थव्याख्यानेनोपपक्षहृतिं। श्रीभगतोक्तवस्त्वीशस्तां गात्मुक्तिरिति
स्फुटं ॥ ॥ कवयो अध्यात्मविदः ॥ ॥ पुरुषं पुरंजनं व्यनक्ति लिंपति चेतनी करोति। यद्वा व्यन
क्तिप्रकटयति। ततश्च स्वकर्मणा पुरे शरीरं जनयतीति पुरंजनः। पुरंजनपदं व्याख्यातं भवति। एकद्वा

बन्धो
१२०
अविज्ञातशब्देन आहूतः व्याहृतः उक्तोयः सर्वेश्वरः। अविज्ञातनामनिरुक्तिः। यद्यस्मात् पुंस्त्रीनामक्रि
यादियोगेन न विज्ञायते ।७। तत्र त्रिभुवनेषु विविधेषु अंडजोद्भिज्जजरायुजस्वेदजेषु पुरेषु देहेषु मध्ये द्वि
हस्ताङ्घ्रिं मनुष्यशरीरं साधु अस्तु नु तमेने ।८। अव्यक्तनिरिन्द्रियैः गुणान् विषयान् ।९। पंचवृत्तित्वात्
पंचशिरा सर्प इव प्राणः ।१०। एकादशमहानयन्द्रियनेनैकादशाननेनानायक इत्युक्तं संदर्शयति बृहद्बलं
योविज्ञाताहृतस्तस्य पुरुषस्य सर्वेश्वरस्य यत्राधिष्ठाजते पुंस्त्रीनामत्रिर्वा क्रियागुणैः ।२। यदाजि
घ्रन् पुरुषः कात्स्न्येन प्रकृतेर्गुणान् । नवद्वारं द्विहस्ताङ्घ्रिं तत्रामनुतस्माद्धिति ।४। बुद्धिं
तु प्रमदां विद्यात् ममाहमिति यत्कृता । यामधिष्ठाय देहेस्मिन् पुमान्भुंक्तेक्षिभिर्गुणान् ।५।
सखाय इन्द्रियगणो ज्ञानं कर्म च यत्कृतं । सख्यस्तद्वृत्तयः प्राणः पंचवृत्तिर्यथोरगः ।६। बृ
हद्बलं मनो विद्यात् उभयेन्द्रियनायकं । पंचालाः पंच विषया यन्मध्ये नवखं पुरं ।७। अक्षिणी १२०
नासिके कर्णौ मुखं शिश्नगुदाविति । द्वे द्वे द्वारौ बहिर्याति यस्तदिन्द्रियसंयुतः ।८। अक्षिणी 12
नासिके आस्यमिति पंचपुरः कृताः । दक्षिणा दक्षिणः कर्ण उत्तरा चोत्तरः स्मृतः ।९। पश्चिमे द्वे
अधो द्वारौ गुदं शिश्नमिहोच्यते । खद्योता विर्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते ।१०।
यस्य तन्मनः नवखानि द्वाराणि यस्य ।८। द्युमत्सखवद्ध्यादि र्यमं तेषणाद्वा यस्तदिन्द्रियसंयुतः स
आत्मा तानि द्वाराणि बहिर्यातीति ।९। पुरः पूर्वभागे कृताः ।१। नेत्रे इति रूपमिति चक्षुषेति खद्योता
दीनां व्याख्यानं शेषानुवादः ।१०।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ईश्वरः पुरंजनः ।७। नास्तेइतिव्याख्या अवधुनोतीत्यवधूतो वायुः तदात्मकेनोच्छ्वासेन सहैकस्मा
न्द्वारात् घ्राणावधूतः । आप्यामिति व्याख्या रसज्ञविपणान्वित इत्यत्र रसज्ञशब्दनिर्दिष्टस्य रसस्यानूदित्य वि
नुवादः । रसज्ञ इति व्याख्या । रसनेंद्रियमित्यर्थः विपणो वाग्रसस्य विक्रमस्य विज्ञस इत्येव पाठः आर्षत्वा
न्न दोषः । अन्धः अन्नं ।१०। ग्रामकमित्यस्यानुवादः ग्रामिणां रतिरिति तस्य व्याख्या व्यवाज इति ।
रूपं विन्द्याजितं तावत्पौ विवस्वानेव चक्षुषेश्वरः । नलिनीनालिनीनासे गंधः सौरभ्य उच्यते ।११। घ्राणो
ऽवधूतो मुख्यास्यं विपणो वाग्रसविद्रसः । आपणो व्यवहारोत्र विक्रमे धौव हूदनं ।१२। पितृ
हूर्दक्षिणः कर्णः उत्तरो देवहूः स्मृतः । प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पंचालसंज्ञितं । पितृयानं देव
यानं श्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजेत् ।१३। आसुरी मेढ्रमर्वाग्द्वार्व्यवायो ग्रामिणां रतिः । उपस्थो दुर्
मदः प्रोक्तो निर्ऋतिर्गुद उच्यते ।१४। वैशसं नरकं पायुर्लुब्धकौ धौतु मे श्रृणु । हस्तपादौ
पुमांस्ताभ्यां युक्तो याति करोति च ।१५। अन्तःपुरं च हृदयं विषूचिर्मन उच्यते । तत्र मोहं प्र
सादं वा हर्षं प्राप्नोति तद्गुणैः ।१६। यथा बुद्धिः विक्रियते गुणाक्तो विकरोति वा तथा तथोपद्र
ष्टात्मा तद्वृत्तीरनुकार्यते ।१७। तद्गुणैः मनोगुणैः तमः सत्वरजोभिः महिषी यद्यदीहेत
विषूचीनपदार्थानुवादो विषूचिरिति । विक्रियते आत्मा प्रति विकरोति वा । इंद्रियाणि परिण
इत्यादेरर्थसंग्रहस्याह ।१८। यथा यथा बुद्धिः स्वप्ने विक्रियते वृत्तीः दर्शनस्पर्शनाद्याः केवलमुपद्रष्टैव सन्नवलो
कयतीति तस्या गुणै रक्तो लिप्त आत्मा तथा तथा तस्या वृत्तीः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चची
१२१

संवत्सरस्यैवाप्रतिहतो वेगः प्रतीतो यस्य स संवत्सररजः वस्तुतस्तु अगतिः स्वस्वशरीरादेर्वु
द्धावेव वितर्केन देशांतरगत्यभावात् पाठांतरे संवत्सरश्चतत्कृतं वयश्चयतास्यगतिर्यस्येति। ह्रीवमित्य
स्य व्याख्या। त्रिगुणध्वज इति त्रिविगुणपदव्याख्या। पंचग्रहरणमित्येतद्व्याचष्टे। पंचेंद्रियार्थप्रदेपइति।
॥ पंचेंद्रियैः सूनाविनोदमिवान्याजेन विषजसेवां करोतीति पंचसूनाविनोदकृत्। अनेन च
देहो रथस्त्विंद्रियाण्यश्वः संवत्सररजोगतिः। द्विकर्मचक्रस्त्रिगुणध्वजः पंचासुर्वेधुरः ॥१८॥ मनो
रश्मिर्बुद्धिसूतो हृन्नीडो द्वंद्वकूवरः। पंचेंद्रियार्थप्रक्षेपसप्तधातुवरूथकः ॥ आकूतिर्वि
क्रमो वाह्यो मृगतृष्णां प्रधावति। २० एकादशेंद्रियचमूः पंचसूनाविनोदकृत्। संवत्सरश्च
डवेगः कालायेनोपलक्षितः ॥ २१॥ तस्याहानीह गंधर्वा गंधर्व्यो रात्रयः स्मृताः। हरंत्यायुः प
रिक्रांत्या षष्ट्युत्तरशतत्रयं ॥ २२॥ कालकन्या जरा साक्षाल्लोकस्तां नाभिनंदति। स्वसारं
जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः ॥ २३॥ आधयो व्याधयस्तस्य सैनिका यवनाश्चराः। भूतो
पसर्गाशुरजः प्रज्वारो द्विविधो ज्वरः ॥ २४॥ १२१

वारमृगजातत्रेति व्याख्यातं। ॥ परिक्रांत्या परिभ्रमणेन। ॥ भगिनीत्वेन मृत्युः जरां जगृहे। मृ
त्युर्जनानां मरणदः तत्र जरा सहायकारिणीत्यर्थः। ॥ चराः संचारिणः भूतानामुपसर्गैः पीडायां
आशुशीघ्रं मृत्युहेतुः रजो वेगो यस्य। प्रज्वारस्येति प्रशब्दव्याख्या। पाठांतरे भूतकृताः अरजः अ
नेन च परिज्ञिकपक्षद्वैध इत्यादि पदं व्याख्यातं द्विविधः शीतोष्णरूपेण प्रवेशभेदात्। एवं परोक्षत्वेनो
क्तमर्थं व्याख्याय सर्वकथातात्पर्यमाह एवमित्यादि विरमक्रमेणेत्यंतेन। ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आधिदैविकादिभिर्दुःखैः क्लिश्यमानो ममाहमिति वर्षशतं देहे देही जीवोऽज्ञः शेते वर्त्तत इति द्वयोर
न्वयः ॥छ॥ अशनापिपासादीन् प्राणधर्मान् कामक्रोधादीन् मनोधर्मान् अनिर्गुणोपि आत्मन्यध्यस्य
कामलवान् विषयसुखलेशान् ध्यायन् कर्मकृत् ततः किं अत आह जायत इति द्वाभ्यां ॥छ॥ स्वदृक् स्वप्र
काशस्वरूपोपि ॥छ॥ शुक्लं सात्त्विकं कृष्णं तामसं लोहितं राजसं । यथाकर्म तथा जायते तद्देवादि ॥

एवं बहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मभिर्भृशं । क्लिश्यमानो वर्षशतं देहे देही तमोवृतः ॥ २५ ॥ प्राणेंद्रि
यमनोधर्मानात्मन्यध्यस्य निर्गुणः । शेते कामलवान् ध्यायन् ममाहमिति कर्मकृत् ॥ २६ ॥ य
दात्मानमविज्ञाय भगवंतं परं गुरुं । पुरुषस्तु विषज्जेत गुणेषु प्रकृतेः स्वदृक् ॥ २७ ॥ गुणाभि
मानी स तदा कर्माणि कुरुतेऽवशः । शुक्लं कृष्णं लोहितं वा यथाकर्माभिजायते ॥ २८ ॥ शुक्लात्प्र
काशभूयिष्ठान् लोकानाप्नोति कर्हिचित् । दुःखोदर्कान् क्रियायासांस्तमःशोकोत्कटान् क्व
चित् ॥ २९ ॥ क्वचित्पुमान् क्वचिच्च स्त्री क्वचिन्नोभयमंधधीः । देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथाकर्मगु
णं भवः ॥ ३० ॥

शुक्लादिति द्वाभ्यां ॥छ॥ प्रकाशभूयिष्ठान् येषु लोकेषु । दुःखमुदर्क उत्तरं फलं येषु । क्रियाया
आयासो येषु तान् लोकान् तमःशोकः उत्कटो येषु । तान् कृष्णानिति ज्ञेयं ॥छ॥ नोभयं नपुं
सकं । यथाकर्मगुणं कर्मगुणानुसारेण देववशेन सुखदुःखं प्राप्नोतीति सदृष्टान्तमाह । नतिक्रमस्य ॥छ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्कं· क्षुधापरीतो व्याघ्रः सारमेयः श्वा दंडं लकुटप्रहारं ओदनं अन्नं वा प्राप्नोतीति यथा ॥टी॥ कामव्या
१२२ घ्रआशाजीयस्या ननु तर्हि सुखस्य अनवात् दुःखस्य च प्रतीकारस्य अनवात् नैकांततो हि यत्वं तत्रा
हदुःखे च स्थितिः ॥टी॥ दुःखस्य प्रतीकारस्तावन्नास्ति यस्माद्येतस्य तस्य प्रतिक्रियात तथापि त्रिविधे
षु दुःखेषु मध्ये एकतरेणापि दुःखेन व्यवच्छेदो वियोगो नास्ति ॥ प्रतिक्रियाणामपि दुःखरूपत्वा

क्षुत्परीतो यथा दीनः सारमेयो गृहं गृहं ॥ चरन्न विंदति यष्टिं संदंडमोदनमेव वा ॥२१॥ तथा
कामाशयोऽतीवहन्भावान्वयथात्तमनः। उपर्यधो वा मध्ये वा यातिदिक्षु प्रियाप्रियं ॥२२॥ दुः
खे त्वेकतरेणापि दैवभूतात्महेतुषु। जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्प्रतिक्रिया ॥२३॥ य
थाहि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुद्वहन्। तं स्कंधेन स आधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः ॥२४॥
नैकांततः प्रतीकारः कर्मणां कर्म केवलं। द्वयं ह्यविद्योपसृतं स्वप्ने स्वप्न इवानघ ॥२५॥ १२२

दितिमदृष्टांतमाह ॥टी॥ दुःखस्य मूलभूतानि तु कर्माणि प्रतिक्रियादिकर्मत्तिर्नैव निवर्तंत इत्याह ॥
॥टी॥ नैकांततः अत्यंतं सर्वात्मना नं केवलं ज्ञानरहितं अविद्ययाउपसृतं व्याप्तं अतो न विरोधान्न नि
वर्तकत्वमिति भावः ॥ अत्र दृष्टांतः स्वप्ने दुःस्वप्नः प्रबोधं विना यथा तं स्वप्नं सत्यं तन प्रकरो
तीत्यर्थः ॥ ननु तर्हि ज्ञानविजृंभितत्वेन संसृतिहेतोर्देहादेरप्यसत्त्वात् किं तन्निवर्तनप्रयासेन
त्याह ॥टी॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लिंगरूपेणउपाधिभूतेनमनसा। तदेवंसंसृतिप्रकारमुक्त्वातन्निवृत्तिप्रकारमाह। ॥ढ॥ अथतस्मा
त्प्रकारद्वयार्थभूतस्येतोनर्थपरंपरावात्मनः यतोऽज्ञानान्मनसोवाऽनर्थपरंपरारूपासं
सृतिर्भवति। तस्याःव्यवच्छेदोगुरुरूपेवासुदेवेभक्त्यैवभवति। ननुसंसृतिनिवृत्तिःवैराग्यपूर्वकात्
ज्ञानादेवनतुभक्त्या। तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेः। तत्राह। ॥ढ॥ सध्रीचीनेनसमीचीनेनप्रकारेण।
अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते। मनसालिंगरूपेणस्वप्नेविचरतोयथा ॥३६॥ अथात्म
नोर्थभूतस्ययतोनर्थपरंपरा। संसृतिस्तद्व्यवच्छेदोभक्त्यापरमयागुरौ ॥३७॥ वासुदेवेभगव
तिभक्तियोगःसमाहितः। सध्रीचीनेनवैराग्यंज्ञानंचजनयिष्यति। ॥३८॥ सोचिरादेवराजर्षेस्यादच्
युतकथाश्रयः। शृण्वतःश्रद्दधानस्यनित्यदास्यादधीयतः ॥३९॥ यत्रभागवताराजन्साधवो
विशदाशयाः। भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतसः ॥४०॥

नन्वसौमहाफलोभक्तियोगःकथंस्यादतआह। ॥ढ॥ सतुअच्युतकथाश्रयत्ववर्त्तमानोविरागत्वा
त्। कस्यस्यात्। तदाह। शृण्वतः। अधीयानस्य। कुत्रस्यात्तदाह। ॥ढ॥ भगवतोगुणानुकथनेश्रव
णेचव्यग्रंप्रवरंचेतोयेषांते। ननुसाधुसंगंविनास्वगृहमेवहरिकथाचिंतनादिनाभक्तिर्भवेदि
त्यत्रशंकायांतदाह। ॥ढ॥

च.टी. १२२ तस्मिन्स्थानेमहद्भिर्मुखरिता:मधुभिच्चरित्रमेवपीयूषंतदेवशेषस्तद्वतिशेषोयासुअसारांशरहि
तसुधाम्रतवाहिन्यइत्यर्थः।अस्मिन्नेषःअलंबुद्धिःशून्याःसंतःगाढैःसावधानैःकर्णैर्येताःसरितः
पिबंतिसेवंतेएतान्नशत्रुक्षुत्तृट्दुःखादयःनान्नस्पृशंति।तत्त्विकास्तिकान्नवाधंतइत्यर्थः॥
सत्संगमंतरेणस्वजमेवकथाचिन्तनादावालस्यादिनारस्ताविशान्नावाद्यचतुत्तिपास्माद्यज्जिन्हूतस्य

तस्मिन्महन्मुखरितामधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितःपरितःस्रवंति।तायेपिबंत्यवितृषो
नृपगाढकर्णैस्तान्नस्पृशंत्यशनतृड्भयशोकमोहाः।४१॥ एतैरुपद्रुतोनित्यंजीवलोकःस्व
भावजैः।नकरोतिहरेर्नूनंकथामृतनिधौरतिं।४२। प्रजापतिपतिःसाक्षाद्भगवान्गिरिशो
मनुः।दक्षादयःप्रजाध्यक्षानैष्ठिकाःसनकादयः।४३। मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहः
क्रतुः।भृगुर्वसिष्ठइत्येतेमदंताब्रह्मवादिनः।४४। अद्यापिवाचस्पतयःतपोविद्यासमाधि
भिः।पश्यंतोपिनपश्यंतिपश्यंतंपरमेश्वरं॥४५॥ १२२

तत्किर्नसंभवतीत्याह। भगवदनुग्रहमंतरेणतुनकस्यापिज्ञानसंभवइतिकेमुत्यन्यायेनाह।
चतुर्भिः। प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा। मदंताः अहमेवनारदांतेयेषांते।वाचांपतयोपितपोविद्या
समाधिनिरूपाये:पश्यंतोपिविविन्वंतोपिपश्यंतंसर्वस्यसाक्षिणंनपश्यंतिकुतइत्यतआह।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शब्दब्रह्मणि दुःपारे चरंत उरुविस्तरे अर्थतोऽपि पारशून्ये। तस्मिन्वर्त्तमानानां मंत्राणां लिंगैः वज्रहस्तत्वादिगुणयुक्तविविधदेवताभिधानसामर्थ्यैः परिछिन्नमेवेंद्रादिरूपं तत्तत्कर्माग्रहेण भजंतः परमेश्वरं न विदुः तर्हि स्वल्पः कोनाम कर्माग्रहं हित्वा परमेश्वरं एव भजेदत आह।४६। यदा यमनुगृह्णाति अनुग्रहहेतुः आत्मनि भावितः आत्मत्वेन ज्ञातः स तदा लोके लोकव्यवहारे वेदे च कर्ममार्गे परिनिष्ठितां मतिं त्यजति।४७। अर्थकाशिषु परमार्थत्वेन प्रकाशमानेषु पुरुषार्थबुद्धिं मा कृथाः। प्ररोचनायकेव

शब्दब्रह्मणि दुःपारे चरंत उरुविस्तरे। मंत्रलिंगैर्व्यवछिन्नं भजंतो न विदुः परं।४६। यदा यम
नुगृह्णाति भगवानात्मभावितः। स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठितां।४७। तस्मात्कर्मसु बर्हि
ष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु। मार्थदृष्टिं कृथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु।४८। स्वं लोकं न वि
दुस्ते वै यत्र देवो जनार्द्दनः। आहुर्धूम्रधियो वेदं सकर्मकमतद्विदः।४९। आस्तीर्य दर्भैः प्राग
ग्रैः कार्त्स्न्येन क्षितिमंडलं। स्तब्धो बृहद्वधान्मानी कर्म नावैषि यत्परं।५०।

लं श्रोत्रस्पर्शिषु न स्पृष्टं वस्तु यैः। ननु वेदेन स्वर्गादिसाधनत्वेनोक्तानि कर्माणीति वेदवादिनो वदंति। कथमस्पृष्टवस्तुषु इत्युच्यते तत्राह स्वं लोकमिति।४९। ये धूम्रधियो मलिनबुद्धयः सकर्मकं कर्मपरं वेदमाहुः। ते अतद्विदः न वेदज्ञाः यतस्ते स्वं स्वरूपभूतं लोकं आत्मतत्त्वं वेदतात्पर्यगोचरं न विदुः। यत्र देवोऽस्ति येनु महामूर्खेद्वृत्याह।५०। बृहद्वधात् बहुपशुवधात् मानी महायज्वाहमित्यहंकारी। अतस्तब्धः अविनीतः सन् कर्म नावैषि। परं विद्यास्वरूपं तद्यन्न वेत्सि। नारदः स्वयं रूपयातत्रूढजं निरूपयति।५०।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

बन्धी हरितोषजतीतिहरितोषंयत्तत्देवकर्मयज्ञातस्मिन्स्यैरोमतिर्जवतिसैवविद्या॥महाफलत्वान्नांकुत
२२४ इत्यपेक्षायांहरेःपरमफलंदर्शयति।हरिरितिहरिर्देहभृतामात्माईश्वरस्वतन्त्रहेतुःस्वजंस्वातंत्र्ये
णप्रकृतिःकारणंअतस्तेषांतत्पादमूलमेवशरणंकस्माज्जःयतः।तस्मिन्नूनवलङ्घजनेऽस्यन्नजनइ
वङ्कःस्वंतर्जयेत्याह।॥४९॥भवाङ्गति॥इतियोविदसएवविद्वान्स्मगुरुरेवहरिश्चतत्क्रमुपपन्नंहरतिप्रश्न
इति॥५०॥एवंभगवतःप्रश्नाःसंछिन्नाःपरिहृताः।नदेवमात्मनोवंधमोक्षप्रकारःकृपात्रूपेणकथि
तत्कर्महरितोषंयत्तस्याविद्यातन्मतिर्यया।हरिर्देहभृतामात्मास्वजंप्रकृतिरीश्वरः॥तत्पाद
मूलंशरणंयतःक्षेमोनृणामिह॥५१॥सर्वेप्रेस्तमष्यात्मायतोनन्तजमन्वपि।इतिवेदस्वैवेवि
द्वान्योविद्वान्सगुरुर्हरिः॥५२॥नारदउवाच॥प्रश्नएवंत्निंतछिन्नोभवतःपुरुषर्षभ।अत्र
मेवदतोगुह्यंनिशामयस्तुनिश्चितं॥५३॥तुडङ्गवरंस्तुमनसांशरणेमिथिथ्यारक्तंषडंङ्घ्रिगणस्या
मस्तुलुब्धकर्णी।अग्रेवृकानस्तुतपोविगणय्यजांतेएणमृगंमृगजलुब्धकवाणभिन्नं॥५४॥ २२४
तोपिनातिनिर्विसंवित्तंपुत्रागामनंप्रतीक्षमाणंमंतंतत्विप्रमिवमहात्तजप्रकंपितसकलगात्रंगृह 125
न्निर्वमपजितुंहरिणत्पकमाह॥अत्रेति॥वदतोमेगुह्यंवचःशृणु॥५५॥तुडमत्यंवरलीतितथातं।अ
लुकःस्तुमनसांपुष्पाणांशरणेआश्रयेवाटिकायांमिथिवामिथःपरस्परंस्त्रिजाम्पहमिलित्वात
त्रैवरक्तंआसक्तंषडंङ्घ्रयोभ्रमरास्तेषांगणस्तेषांमस्तुमस्तुगीतेषुलुब्धःकर्णोयस्यतंपरेषाम
मुत्तिर्हतेःस्वीजान्अग्रतःपुरतःप्रजतीतिअस्तुत्रिपःतानविगणय्यअगणइव्यालुब्धकस्पवाणेन
भिन्नंमृगंमृगजअन्वेषजश्नोकंप्रस्तुतंयोजयन्व्याचष्टे॥५६॥सुमनसमु॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

= धर्माणांस्त्रीणांशरणआश्रमेपुष्पमधुगंधवत्क्षुद्रतमंकाम्यकर्मविपाकजंकामसुखलवंजिह्वो
पस्थादिविचिन्वंतंमिथुनीभूयतच्चित्तनिवेशितमनसंषडंघ्रिगणसामगीतवदतिमनोहरवनितादिज
नालापेष्वतितरामतिप्रलोभितकर्णमूलमग्रेवृकयूथवत्आत्मनःआयुर्हरतोहोरात्रांतान्काल
विशेषान्अविगणय्यगृहेषुविहरंतंपृष्ठतएवपरोक्षमनुप्रवृत्तोलुब्धकःकृतांतोंतःशरेणयमिह
पराविध्यति।ममिममात्मानमहोराजन्भिन्नहृदयंद्रष्टुमर्हसीति।।छ।।सुमनोभिःसमानोधर्मःप
रिणामविरसत्वंयासांतासांस्त्रीणां।मिथित्वेत्यस्यव्याख्या।मिथुनीभूयस्त्रीभिःसहेतिशेषः।रक्तमित्य
स्यव्याख्याः।तास्वचित्तनिवेशितमनोयेन।अग्रेसुतृपइत्यस्यव्याख्या।आयुर्हरतेति।यांतमित्यस्यव्या
ख्याविहरंतमिति।।छ।।

सत्वंविचक्ष्वमृगचेष्टितमात्मनोंतश्चित्तंनियच्छहृदिकर्णधुनींचचित्ते।जह्यंगनाश्रममस
त्तमयूथगाथंप्रीणीहिहंसशरणंविरमक्रमेण।।५६।।राजोवाच।।श्रुतमन्वीक्षितंब्रह्मन्
भगवान्यदभाषत।नैतज्जानंत्युपाध्यायाःकिन्नब्रूयुर्विदुर्यदि।।५७।।

विचक्ष्वविचारयअंतर्हृदिचित्तंकर्णयोधुनींनदीमिवबहिर्वृत्तिंचित्तेनियच्छ।एतच्चसर्वेंद्रियोपलक्ष
णार्थं।गृहाश्रममेवजहिकिंविशिष्टमाश्रमं।असत्तमानांरतिकामुकानियमानियूथानितेषांगाथावार्ता
यस्मिन्।जीवानांशरणंईश्वरं।एवंक्रमेणसर्वतोविरमस्व।अर्थांतरंप्रष्टुंपूर्वोक्तार्थमनुवदति।छ।।श्रु
तमन्वीक्षितेविचारितं।ब्रह्मन्नारदएतत्तद्भक्तमात्मतत्वंउपाध्यायाजेयेममकर्मोपदेष्टारःआ
चार्यास्तेनजानंति।।छ।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च०टी अतस्तत्त्वज्ञानरूपाग्निना तत्कृतः उपाध्यासकृतः संदेहः छिन्नः। तद्भावस्य विरोधेन आत्मतत्त्वे असंभाव
१२५ नात्मरूपो महानस्ते संशयः छिन्नस्त्वया। अत्रानुकाश्चित्संशयो वर्त्तते। यत्रेदं दृश्यदृश्यानामप्रवृत्तेर्मुक्ति
तिः संशयमाह द्वाभ्यां। ५७॥ कर्माणि येन देहेन करोति। तमत्रैव विहाय अमुत्र परलोके कर्मोपभोगाय अपि
तेन अन्येन देहेन जुष्टानि तत्फलानि जीवः अश्नुते प्राप्नोति। इति वादः श्रूयते। प्राप्य पुण्यकृतां

संशयोऽन्न नु मे विद्वन् संछिन्नस्त्वत्कृतो महान्। ऋषयोपि हि मुह्यन्ति यत्र नैकद्विजद्विजाः।
५८ कर्माण्यार्जते येन पुमानिह विहायते। अमुत्रान्येन देहेन जुष्टानि स यदश्नुते। ५९॥ इ
ति वेदविदां वादः श्रूयते तत्र तत्र ह। कर्म यत्क्रियते प्रोक्तं परोक्षं न प्रकाशते। ६०॥

लोकान् इति शरीरजैः कर्मदोषैर्यान्ति स्थावरतां नर इति। वचनावोक्तं। शाश्वतीरनुत्तमाः समा इति। ए १२५ 125
तस्य कर्त्तृलोकदेहजन्ये देहनाशे कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगात् न संगच्छते इति भावः। संशयान्तरमाह
इतीति। ६१॥ प्रोक्तं वेदोक्तं कर्म क्रियते जनैः। तच्च निरन्तरक्षण एव परोक्षं अदृश्यं सन्न प्रकाशते॥
अतः कर्मणो न स्यात् तज्ज्ञो योपि दुर्घट इति भावः। प्रथमप्रश्नोत्तरमाह॥ ६२॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अव्यवधानेनकर्तृत्वोक्तःदेह।वेच्छेदंविनास्थूलदेहनाशेऽपिमनःप्रधानस्यलिंगदेहस्यत्वनाशात्।नो
क्तदोषप्रसंगात् त्यर्थः।लिंगदेहः विशिष्टस्यतेनोक्तंचंस्वप्नदृष्टांतेनस्यसृजति।७।शयानमिमेजा
ग्रद्देहंस्थमंतंजीवंतंउत्सृज्यतदाज्ञिमानत्पस्का आत्मनिमनसिसंस्काररूपेणआहितंकर्मयथाभुं
क्ते।तादृशेनशयानदेहसदृशेनकर्मणोपस्थापितेनदेहेनान्येनपश्वादिदेहेनवा।तथालोकांतरेपीति
भावः।ननुतर्हिवतुनामलिंगविशिष्टस्यापानेनदृष्टांतेननोक्तंयंकर्तृत्वंतुदानप्रतिग्रहादिषुस्थूलदे
नारदउवाच।येनैवारभतेकर्मतेनैवामुत्रतत्पु मान्।भुंक्तेह्यव्यवधानेनलिंगेनमनसास्व
यं।५८।शयानमिममुत्सृज्यश्वसंतंपुरुषोयथा।कर्मात्मन्याहितंभुंक्तेतादृशेनेतरेणवा।८।
ममैतेमनसायद्यदसावहमितिब्रुवन्।गृह्णीयात्तत्पुमान्राद्धंकर्मयेनपुनर्भवः।९।

द्विशिष्टस्यैवदृश्यतेतत्राह।७। ममैतेपुत्रादयः अस्यावहंब्राह्मणइतिब्रुवन्मनसायद्यदे
गृह्णीयात्तत्तदा देहानुराद्धंस्पष्टिद्धंकर्मपुमान्गृह्णीयात्येनकर्मणाएवमहंकारगृहीतेनपुनर्भ
वोभवति।अन्यथाजन्मानुपपत्तेः।इतोअत्तिमंतुर्मनोविशिष्टस्यैवकर्तृत्वंअत्तिमानविषयस्यतुदे
हस्यपुत्रादिहवधारमात्रत्वमितिभावः।यद्वाकंकर्मणोनश्वरत्वात्नामुत्रभोगइतितत्राह।।७। ।।

१०/री उत्पत्तेर्ज्ञानकर्मेन्द्रियैः दूरं द्रियाणामीहितैः कदाचित्कर्मप्रवृत्तिभिः चित्तमनुमीयते मत्पयिस्मैर्वा द्विजविषयसं
२६ बंधे युगपत्ज्ञानानुपपत्तेः तदुक्तं न्यायात्तेन युगपत्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति एवं चित्तवृत्तिभिर
पि पूर्वदेहजं कर्मैलक्ष्यते। तासामपि युगपदनुत्पत्तेः ततोपि कर्मैलक्ष्यत इत्याह। नानुभूतमिति द्वाभ्यां।
।६०। अनेन वर्त्तमानेन देहेन क्वचकुत्रचिदपि यन्नानुभूतं अनुपभुक्तं अदृष्टं वाश्रुतं च यद्रूपं यदात्मकं
यादृक् यत्प्रकारं स्वतत्कदाचित्स्वप्नमनोरथादिषु आत्मनि मनसि उपलभ्येत ।६१। तेन हेतुना अस्य
यथानुमीयते चित्तमुत्पत्तेरिंद्रियेहितैः। एवं प्राग्देहजं कर्म लक्ष्यते चित्तवृत्तिभिः ।६२। नानुभू
तं क्वचानेन देहेनादृष्टमश्रुतं। कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ।६३। तेनास्य तादृशं रा
जन् लिंगिनो देहसंभवं। श्रद्धस्वाननुभूतोर्थो न मनः स्प्रष्टुमर्हति ।६४। मनएव मनुष्यस्य पू
र्वरूपाणि संसति। नविष्यदतश्च तद्वेत्ते तथैव न नविष्यतः। ।६५। १२६

लिंगिनो वासनाश्रयस्य जीवस्य तादृशं तदनुभवादिषु भुक्तं पूर्वदेहसंभवं श्रद्धस्व निश्चयेन म 121
न्यस्व। न स्यननुभूतोर्थो मनस्प्रष्टुं मनस्तस्फुरितुमर्हति। किंच मनो वृत्तेव पूर्वापराणि भुक्ता भुक्त
निमित्तानि शरीराणि ज्ञायंत इत्याह।। ।६६। नड्डंत इति सम्यगवधानार्थमाशिषा। तिनंदति। नविष्य
तः उद्भवं प्राप्स्यतः न नविष्यतः नीचत्वं प्राप्स्यतो ताचीनि रूपाणि शंसति। मन एवैतादार्यकार्याण्या
दिवृत्तिभिः पूर्वमध्ये वा मनः पश्चादप्येवमेव नविष्यंतीति ज्ञापयतीत्यर्थः। ननु कदाचिदृष्टं निान
ष्टमपि स्वप्ने प्रतीयते। यथा पर्वताग्रे समुद्रादिवा नक्षत्राणि। स्वशिरच्छेदइत्याह।। ।६७।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अन्यदेशाश्रयं पर्वतं ग्रे। पर्वतोपि हस्वः सागरोपि हस्वः तौ कदापि देकत्र स्थितौ पश्यति शास्त्रजं नन्द
नादिकं दिवा। अन्यगादिक्रियाश्रयं शिरश्छेदनाश्रयं निद्रादिदोषतो हि प्रतीयत इत्यनुमंतव्यं। पर
स्पात्तदनुपपत्तेस्तुल्यत्वादितिभावः। ननु दरिद्रः क्वचिदात्मानं महाराजं पश्यति। राजा वरकमात्मानं
पश्यति। तत्कथमसत्यत्वमिति संभावितेत्यत्राह। ६५। आजांतिनेगापचेन प्राप्नुवंति। यांति नेगानंतरं॥
यदि व कश्चिदमना न वेत्तु। तत्सर्वं नस्याद् न वेतदस्तीत्याह। सर्वस्य मनस इति। अतः सर्वेषां समनस्क
वात्मनापि वसर्वार्थानां क्रमेण प्रवेशनात्पताद्दृष्टगोचरः कस्यापि कश्चिदर्थोस्तीत्यर्थः। तदेवस्त
दृष्टमश्रुतं वात्र क्वचिन्मनसि दृश्यते। यथा तथानुमंतव्यं देशकालान्त्रिजाश्रयं ६६॥
सर्वक्रमानुरोधेन मनसी द्विजगोवराः। आजांति वर्षशोयांति सर्वस्य मनसो जनाः ६७॥ सत्त्वे
कनिष्ठे मनसि त्रिगावत्पार्श्ववर्तिनि। तमश्चंद्रमसी वेदमुपरज्यावत्तासते। ६८॥
वैरपि सर्वं। अर्थाः क्रमेण दृश्यत इत्युक्तं। इदानीं युगपदपि सर्वदर्शनं कदाकदाविद्भवतीत्याह॥
६९॥ सत्त्वैकनिष्ठे त्रिगावत्पार्श्ववर्तिनि त्रिगवध्यानपरे मनसि इदं विश्वं उपरज्य संयोगमेव प्राप्य अ
वतासते। प्रतीत्यनर्हस्यापि कदाचित्प्रतीतौ दृष्टांतः। चंद्रमसि उपरज्यतमः राहुरिवा। तदिदं शुद्धे
मनसि सर्वविषयस्फुरणं योगिप्रत्यक्षमिति प्रसिद्धं। तदेवं स्थूलदेहनाशेपि लिंगदेहस्यानाशात
अन्यः कर्ता अन्यो भोक्ता इति दोषो नास्तीत्युक्तं। तत्रैवं शंकते। ननु लिंगदेहस्य स्थूलदेहद्वारेणैव
कर्तृत्वं भोक्तृत्वं न तु केवलस्य। तत्र कदाचित्स्थूलदेहाभावे जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाभावात् मुक्तिः

वरी
१२७

अहंममेतिभावः स्थूलदेहसंबंधः पुरुषे जीवेन व्यवधीयते। न विच्छिन्नो भवति। किं पर्यंतं सुषुप्त्या
दीनां व्यूहः परिणामो लिंगं यावदस्ति अनादिमान् अनादिः सन् स्वापादावहंकराभावानुत वि
च्छेदमात्रं व्याप्य सुषुप्तीति ध्वात्पा। ७॥ सुषुप्त्यादिषु उपतापः इष्टवियोगादिदुःखं तेषु अहमिति
ज्ञानं अहंकारः नेहते न प्रकाशते। घ्राणोन्मनानामिंद्रियाणां विघातात् इंद्रियैः इदंकारास्पद

नाहंममेतिभाविजः पुरुषे व्यवधीयते। यावद्बुद्धिमनोवृत्त्यर्थगुणव्यूहोऽस्त्यनादिमान्॥
सुप्तिमूर्छोपतापेषु घ्राणोन्मनविघाततः। नेहतेऽहमिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि ॥८॥ ग
र्भेवाल्येप्यपौष्कल्यात् एकादशविधं तदा लिंगं न दृश्यते यूनः कुह्वां चंद्रमसो यथा ॥९॥

वस्तु अग्रहणेऽस्य अहंकारः स्फुरति। नान्यथेत्यर्थः। ८॥ गर्भे बाल्ये अपौष्कल्यात् असंपूर्णत्वात् प्रा १२७
णोन्मनानामिति शेषः। पुनस्तरुणस्य यदेकादशविधं एकादशेंद्रियैः स्फुटं लिंगमहंकरणं त 127
न्न दृश्यते सतोऽप्यनभिव्यक्तेः दृष्टांतः। कुह्वाममावास्यायां चंद्रमसो लिंगं रूपमिव तस्मादहं
कारास्पदस्य स्थूलदेहस्याविच्छेदात् वस्तुनः तार्थाभावेऽपि संसृतिनिवृत्तिर्नास्तीत्याह ॥९॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यावल्लिंगंस्थूलदेहाविछेदात्संसारानिवृत्तिरित्येतत्प्रपंचयतीतिएवमितिस्मोर्द्धैस्त्रिभिः ॥६९॥
पंचविधंपंचतन्मात्रात्मकंत्रिवृत्त्रिगुणंषोडशविकारात्मनाविस्तृतं एषसंघः ॥७०॥ नन्वेकंदेहं
विसृज्यदेहांतरप्रवेशात्पूर्वंविदेहतास्यादेवेत्याशंक्याह ॥७१॥ नोपयातिपूर्ववत्दृष्णस्य अत्यागा
अर्थेस्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्त्तते ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ॥७२॥
एवंपंचविधंलिंगंत्रिवृत्षोडशविस्तृतं एषचेतनयायुक्तोजीवइत्यभिधीयते ॥७३॥ अनेन
पुरुषोदेहानुपादत्तेनमुंचति हर्षशोकंभयंदुःखंसुखंचानेनविंदति ॥७४॥ यथात्रिण
जलूकेयंनोपयात्यपयातिच नत्यजेन्म्रियमाणोपिप्राग्देहाभिमतिंजनः ॥७५॥ यावदन्यंन
विंदेतव्यवधानेनकर्मणां मनएवमनुष्येंद्रभूतानांभवभावनं ॥७६॥ यदाक्षैश्चरिताध्यान्
स्वकर्माण्याविनुतेसकृत् सतिकर्मण्यविद्यायांबंधःकर्मण्यनात्मनः ॥७७॥ अतस्तदपवादार्थं
भजसर्वात्मनाहरिं पश्यंस्तदात्मकंविश्वंस्थित्युत्पत्त्यप्ययायतः ॥७८॥
तदपयातिचत्रिणजलौकावदग्रधारणाद्यथातथानत्यजेत् ॥७९॥ अन्यदेहंकर्मणांप्राग्देहारंभकाणांव्यव
धानेनविछिदेनसमाप्त्या प्रकरणार्थमुपसंहरति मनएवेति भवभावनंसंसारहेतुः कथंसति ॥८०॥
तदाह चरितान्स्वकर्माणिइत्युपतः कर्माणिसति नन्वसंगस्यकुतःकर्मतत्राह अविद्यायांसत्यांत्र
नात्मनोदेहादेःकर्मणिबंधोनभवति ॥८१॥ विश्वस्यस्थित्यादयोयतस्तंहरिंभजेति
॥८२॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च०टी
१२८

हंसयोर्जीवेश्वरयोः। ८०। पुत्रानादिश्य पतिपुत्राणामादेशे मंत्रिणामन्येकथयजित्वा। कपिलाश्रमं गंगा
सागरसंगमे। ८०। एतन्मुकुंदयशसा। आत्मशौचं मनःशोधकं पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टफलदं। ८१।
मैत्रेय उवाच। भागवतमुख्यो भगवान्नारदो हंसयोर्गतिं। प्रदर्श्य ह्यमुमामंत्र्य सिद्धलोकं त
तोगमत्। ८२। प्राचीनवर्हिः राजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे। आदिश्य पुत्रानगमत्तपसे कपिला
श्रमं। ८३। तत्रैकाग्रमना धीरो गोविंदचरणांबुजं। विमुक्तसंगोनुभजन्भक्त्या तत्साम्यतामगात्।
८४। एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणानघ। यः श्रावयेद्यः शृणुयात्स लिंगेन विमुच्यते। ८५।
एतन्मुकुंदयशसा भुवनं पुनानं देवर्षिवर्यमुखनिःसृतमात्मशौचं। यः कीर्त्यमानमधिगच्छति
पारमेष्ठ्यं नास्मिन्भवे भ्रमति मुक्तसमस्तबंधः। ८६। इदमध्यात्मपारोक्ष्यमिदं मयाधिगतम
द्भुतं। एवं स्त्रियाश्रमः पुंसः छिन्नोमुत्र च संशयः। ८७। इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थ १२८
स्कंधे नारदप्राचीनवर्हिःसंवादे एकोनत्रिंशोध्यायः। २९। येत्वयाभिहिता ब्रह्मन्सुताः प्रा 129
चीनवर्हिषः। ते रुद्रगीतेन हरिं सिद्धिमापुः प्रतोष्य कां। १। १ विदुर उवाच।

स्त्रीबुद्धिः तस्माद्धि तस्या अमोहंकारः छिन्नो भवति। अमुत्र कर्मफलभोगः कथमिति संशयः छि
न्नः। ८७। इति चतुर्थे एकोनत्रिंशः। २९। ॥ प्रसंगात्पंचभिः प्रोक्तं वृत्तं प्राचीनवर्हिषः। वर्ण्यते च पुनर्धान्यं
प्रस्तुतं तत्प्रचेतसां। १ तत्र त्रिंशे तपस्तुष्टान् ईशाल्लब्धवरास्ततः। आगत्य वार्क्षीमुद्वाह्य राज्यं चक्रुरि
तीर्यते। २ हरिं प्रतोष्य कां सिद्धिमापुः। ८०।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हेबार्हस्पत्यबृहस्पतेःशिष्यहेमैत्रेयजकस्याविधिधियायांबृहस्पतेर्मैत्रेयजःशिष्यइतिज्ञातव्यंते
प्रचेतसःयदृच्छयागिरिशंप्रसाद्यतस्यैवकैवल्यनाथप्रियस्यगिरिशस्यपार्श्ववर्त्तिनःतदनुगृ
हीताःसंतोनूनंपरंमोक्षंप्रापुरेवोततःपूर्वंतुइहअथवापरत्रकिंप्रापुःकथयेति ॥१॥ उद्रगी
तेजपयज्ञरूपेणयज्ञेशंतथातपसावपुरंजनंहरिं ॥१॥ तेषांकृच्छ्रंतपःक्लेशंतुवाकांत्पाशमजनरुशी
किंबार्हस्पत्येहपरत्रवाथकैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्त्तिनः॥ आसाद्यदेवंगिरिशंयदृच्छया
प्रापुःपरंनूनमथप्रचेतसः॥ २॥ मैत्रेयउवाच॥ ॥प्रचेतसोंतरुदधौपितुरादेशकारि
णः॥ जपयज्ञेनतपसापुरंजनमतोषयन्॥ ३॥ दशवर्षसहस्रांतेपुरुषस्तुसनातनः॥
तेषामाविरभूत्कृच्छ्रंशांतेनशमयन्रुचा॥ ४॥ सुपर्णस्कंधमारूढोमेरुशृंगमिवांबुदः॥
पीतवासामणिग्रीवःकुर्वन्वितिमिरादिशः॥ ५॥ काशिष्णुनाकनकवर्णविभूषणेनभ्रा
जत्कपोलवदनोविलसत्किरीटः॥ अष्टायुधैरनुचरैर्मुनिभिःसुरेंद्रैरासेवितोगरुडकिं
नरगीतकीर्त्तिः॥ ६॥

तेनसत्वेनवपुषाआविर्भूतः ॥४॥ सुपर्णस्कंधमारूढइत्यादिनावर्णितःसुतान्नाहेत्युतीजेनान्व
यः ॥५॥ कनकमयेनवर्णवताविभूषणेनभ्राजमानकपोलंवदनंयस्यसअष्टभिरायुधैर्गरुड
एवकिंनरःतेनयद्गानेगीताकीर्त्तिर्यस्य ॥६॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च.टी पीनाश्चतेत्र्प्राजतास्वत्र्प्रष्टौभुजास्तेषांमंडलंसमूहः तन्मध्येस्थितजालदम्पास्पर्द्धमानाश्रीःशोभा
१२९ यस्याःतजावनमालजापरिवृतः आद्यःपुरुषः आह्वापर्जन्यस्यनादइवकृतंनादोयस्याःतजावा
वास्यघृणोवलोकोयस्य। ६। यूजमेमन्तोवरंवृणीध्वंमौहार्द्दनहेतुनाऽपृथक्‌धर्मायेषांते
षांमंवो धनंवःपरस्परंसौहृददेनतुष्टाहे। ६। न्रतेषुसौहृदंदत्तविष्पति। ६। तेन्पादास्यो।किंपुनः
पीनाजतासुभुजमंडलम धघलदम्पास्पर्द्धेद्धिश्रापरिवृतोवनमालजाद्यः।वर्हिष्मतःपुरु
षत्र्प्राहस्तुतान्‌धपन्नान्‌पर्जन्यनादउतजास्तघृणावलोकः।७।श्रीभगवानुवाच॥ ॥
वरंवृणीध्वं नंदवोयूजंमेनृपनंदनाःसौहार्द्दनापृथक्‌धर्मानुष्टोहंसौहृदेनवः।८।
येनुस्मरतिसंध्यायांयुष्मानुदिनेनरः।तस्यत्र्भ्रातृष्वात्मसाम्यंतथाभूतेषुसौहृदं।
।९। येतुमांरुद्रगीतेनसायंप्रातःसमाहिताः।स्तुवंत्यस्तुंकामवरान्दास्येप्रज्ञांचशो
भनां। १०। यद्यूयंपितुरादेशमग्रहीष्टमुदान्विताः।अथेवउशतीकीर्त्तिर्लोकाननुभवि
ष्पति। ११। नविताविश्रुतःपुत्रोनवमोब्रह्मणोगुणैः।यएतामात्मवीर्येणत्रिलोकीपू
रयिष्यति। १२।
युष्मत्यामितिशेषः। ६। अग्राहिष्टगृहीतवंतः। अथोहेतोः लोकाननुलोकेषुभविष्पति।यद्वा
लोकाननुभविष्पतिइन्द्रपतिप्राप्स्यतीत्यर्थः। ६। आत्मनोवीर्येणसंतानेनत्रिलोकीपूरयिष्य
ति।पुत्रार्थमादेशोत्तार्यमंपादयतिकंडोरिति।त्रिभिः। ६। १२९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative
125

कंडोः अरिष्टेस्तपोनाशार्थं इंद्रेण प्रेषिताजाप्सरसौ प्रम्लोचा कंडुर्नाम ऋषिर्वहुकालं रेमे प्राव ततः स्वर्गं गच्छ
तीं कंडोर्जातां गर्भं तरु देषु त्यक्त्वा जगाम। तदेतदुक्तं। अपविद्धोत्पन्नौ। ११। सप्रम्लोचा वनस्पतीनां राजा
सोमः अमृतस्रावि णीदृष्टिं नीतां जनीं तुदं स्पर्शात्तस्या मुखे निदधौ अनेनाप्सरो गर्भस्य संजीवनामृतात्सुरे
णचतस्याः लावण्यं कमस्य वेदवेदांगं धमादिराहित्यं चोक्तं। १२। मामनुवर्त्तमानेन पित्रा नियुक्तः सं ततः तत्र
कंडोः प्रम्लोचायाः कन्या कमललोचना तां वापविद्धो जगृहु नृरुहा नृपनंदनाः। १३। तद्विद्या
यामुखे राजस्तोम पीयूषवर्षिणी। दर्शिनी राद्य मद्य नाथानि दधे सदजान्वितः। १४। प्रजानिसर्गेष्वा
दिष्टाः पित्रा मामनुवर्त्तता। तत्र कन्यां वरारोहां तामुद्वहत माचिरं। १५। अपृथग्धर्मशीलानां सर्वेषां
वः सुमध्यमा। अपृथग्धर्मशीलेयं नृजात्पत्न्यपितात्मजा। १६। दिव्यं वर्षसहस्राणां सहस्रम
त्युत्तमः। तेनामानं तात्तपसो भावान्विदिव्यं श्चानुग्रहान्मम। १७।
प्रजाः सर्गनिमित्तेन मामुद्वहत्यननुवहूनां कथमेका नार्यास्यात्तत्राह। १८। अपृथग्धर्मः शीलं व येषां ते
षां वः पत्नीनृजात्मा अपितोत्तमवृक्षु आशजीयजा। धर्मशीलजोरैक्यात् मध्यमा सा ध्वनद्दक्ष्या दृष्ट्वावि
रोध इति भावः। १९। अहे तोजसः अप्रतिहतबलाः संतः। तेमामात्। दिव्यांश्चतेमागात्। इहस्त्रिता
तो तपसः। २०। प्रचेतसः गुणोदग्धः

व॰री
१३०

पञ्चगुणोदग्धकामादिमलराशयो ये नरास्ते तालोकद्धयजनोगान् निरजप्राजान्निर्विघ्नमत्स्वा
नं प्राप्स्यथानुग्रहेतुप्रविष्टानामस्माकं प्रदास्यत्वावंधएवमस्मात् कुतस्त्वयञ्जनितनिर्वेदो वा। तत्रा
हा ॥७॥ कुशलं मय्यर्पितं कर्म येषां मद्धार्तानां जातो यातः कालो येषां। ननु त्वद्धार्तानां श्रोत्रियाणां गृहे
नैव बाध इति कुतः। तत्राह। ॥७॥ यद्यस्मात् कथाश्रवणात् ज्ञः सर्वज्ञोऽहमीश्वरः ब्रह्मवादिभिः प्रव
श्यथ मय्यनपायिन्या तत्पापकगुणाशया उपजास्य यथमद्धामनिर्विघ्ननिरजादतः॥
॥१९॥ गृहे ह्याविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणां। मद्धार्तांजातु कामानां नैव बाधा जगद्धामतां॥
॥१२॥ न व्यपवत्रहृद्दयेज्ञो ब्रह्मेत ब्रह्मवादिभिः। न मुह्यंति न शोचंति न हृष्यंति येऽलोगताः॥
यर ॥२०॥ १३०

काव्तिनिमित्तन्नरैः श्रोत्रियाणां हृत्स्थहृदयेनव्यावत् प्रतिपदं नूतनवत् उपजप्राप्नोमि। ब्रह्मसा
दात्कारो न भवतीत्यर्थः। ननु त्वत्कथाश्रवणे कथं ब्रह्मसाक्षात्कारः। तत्राह। योऽहं एतदेव ब्रह्मत
त्र हेतुः। यतो गताः यं मां प्राप्ताः संतो मोहशोकहर्षान् न प्राप्नुवंति। अतो मत्कथाश्रवणेन व्य
वन्मद्हृद्यार्जिनो वा तत्त्वस्यैव ब्रह्मसाक्षात्कारवान् गृहेषु वसतामपि न वे बाध इत्यर्थः। ॥७॥
मर

पुरुषार्थेत्ताजयजतिप्राप्यते। तित थातं ।२०। वेदैः सकलश्रेयः साधनत्वेन। निरूपिताउदारागुणा
आढ्यानामा। नियमस्य। मनोवचसोर्वेगाद्दपि पुरोऽग्रतो जवो वेगो यस्य। मनोवचसो रगोचराजे
त्पर्थः। अत एव सर्वेषामन्ताणेंद्रद्विजाणामगैः अगतः अनवगतो ध्वामागोयस्य तस्मै तेनमः।

मे त्रैप्सउवाच॥ एवं ब्रुवाणं पुरुषार्थेत्ताजनं जनार्दनं प्रांजलयः प्रचेतसः तद्दर्शनध्वस्त
रजस्तमोमलाः। गिरागदगदयासुहृत्तमं ।२१। प्रचेतस ऊचुः॥ नमो नमः क्लेशवि
नाशनाय निरूपितोदारगुणाढ्यनाय। मनोवचोवेगपुरोजवाय सर्वोद्गमार्गैरगताध्वनेन
मः। ।२२। स्फुत्स्वाय शांताय नमः स्वनिष्ठ्याय मनस्यपार्थविलसत्ध्वजाय। नमो जगत्स्थान
लयोदयेषु गृहीतमायागुणविग्रहाय ।२३। नमो विष्णुप्रसत्वाय हरये हरिमेधसे वा
सुदेवाय कस्ताय प्रज्ञवेसर्वस्मावतां। ।२४।
मनस्ति निमित्ते स्मति रूपार्थव्यर्थमेवविल
।२०। स्वनिष्ठाय स्वरूपस्थिताय। स्फुत्स्वाय रतः शांताय। मनस्तिनिमित्ते स्मति ।२०। स्वतस्तु विष्णु
सन्स्फुरितं ध्वजं यस्मिन् गृहीता मायागुणैः। विग्रहः ब्रह्मादिमूर्तिर्येन ।२०। सर्वान्तीशप्रदाय॥ ।२०।
ध्वस्य रूपाय। संसारं हरति मेधा ज्ञानं यस्य तस्मै। सर्वतां नकानां प्रज्ञवेस सर्वान्तीशप्रदाय॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च०टी० १३१ तस्मैनमोयुंक्ष्महि। कृतवंतेअवजंप्यड्डतंवरंद्वाणीध्यमितितिनमनस्तिनिधाप्याहुः भूपमिति ।२५। स
मस्तानांक्लेशानांनाशेनसंक्षयोयस्मात्तेनः आविःकृतंप्रकटितं। क्लिष्टानांकिमनुकंपितं। अनुकंप
अन्नमेवास्माकंपरमोवर इत्यर्थः। कुतइत्यतआह। ।२७। हेभद्ररंधन अमंगलनाशन वं
प्रत्यक्षोत्वनविवक्षितः एतावदेवदीनेषुवत्सलैः प्रभुभिर्ज्ञाव्यं। कार्यं। किंतत्। तदाह। यदन्विति।

नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने। नमः कमलपादाय नमस्ते कमलेक्षण ॥२५॥ न
मः कमलकिंजल्कपिशंगामलवाससे। सर्वभूतनिवासाय नमो युंक्ष्महि साक्षिणे ॥२६॥
रूपं भगवता त्वेतदशेषक्लेशसंक्षयं। आविःकृतं नः क्लिष्टानां किमन्यदनुकंपितं ॥२७॥
॥ एतावद्दे[illegible]वि[illegible]ते ज्ञाव्यं दीनेषु वत्सलैः। यदनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्या भद्ररंधन ॥२८॥
२९। येनोपशांतिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहतां। अंतर्हितोंतर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः॥ १३१
॥३०॥

यस्मादीशाएतइति। बुध्याभवितेकाले अनुस्मर्यतेपदाब्जयोरूपमपिदर्शितमितिभावः। /3/
।२८। येनानुस्मरणेनस्मृतानांतेषांउपशांतिः सुखंभवति। किंच। क्षुल्लकानामपिभूतानांअं
तर्हृदये अंतर्हितः अंतर्यामित्वेनस्थितोभवान्। ईहतांइच्छतांवडुपासकानांनोस्माकं
आशिषःकस्मान्नवेद। जानात्येवेत्यर्थः। तथापिवक्तव्यंचेत्
नहि। ।२९।

अस्माकं भगवान् प्रसन्नः अस्तावेव वरः। तावत्त्वत्प्रसादादेवास्माकमीप्सितो वर इत्यर्थः। अपवर्गागु
रूमीदामोर्गाप्रदर्शकः। गतिः स्वतश्च पुरुषार्थभूतः॥ टी॥ यद्यप्येवं तथापि हे नाथ वरं त्वत्तः वरमे
कं वृणीमहे। कथं त्वत्तान् परतः कारणादपि परात्। अपरादप्यपरतः पर इति श्रुतेः। अतो यद्यपि त्वं
दातुं समर्थः। न यद्दत्तानां तद्विभूतीनां अंतोस्ति। यतो ऽनंतविभूतिर्यादनंत इति गीजसे॥ टी॥

अस्तावेव वरोऽस्माकमीप्सितो जगतः पते। प्रसन्नो भगवान् येषामपवर्गगुरुर्गतिः २०॥
वरं वृणीमहे थापि नाथ त्वत्परतः परात्। नह्यंतस्त्वद्विभूतीनां योऽनंत इति गीयसे॥ २१॥
पारिजातं जसा लब्ध्वा सारंगोऽन्यं न सेवते। त्वदंघ्रिमूलमासाद्य साक्षात्किं किं वृणीमहि।
२२॥ यावन्ते मायया स्पृष्टा भ्रमाम इह कर्मभिः। तावद्भवत्प्रसंगानां संगः स्यान्नो भवे
भवे। २३॥

यथा सारंगो भ्रमरः पारिजातं सुखेन लब्ध्वा सति सुलभमपि अन्यद्वृक्षांतरं न सेवते। तथा वयमपि
साक्षात्त्वदंघ्रिमूलं प्राप्य किं किं वृणीमहे। न किंचिदित्यर्थः। यद्वा किमप्यन्यत्तुच्छं किं किं समर्थं
वृणीमहे। यद्वा यदि वृणीमहे तर्हि किं किं वृणीमहे। अनंतत्वेन मनोरथानामनवस्थानादित्य
र्थः। अतः एतावदेव प्रार्थयामहे इत्याहुः यावदिति॥ टी॥ भवतिवपिप्रकृष्टः संगो येषां तेषां
संगोऽस्माकं स्यात् ननु राज्यभोगान् स्वर्गापवर्गौ वा विहाय किमिदं प्रार्थ्यते नत्राह॥ टी॥

भ.टी
१३२

भगवत्संगिनांसंगस्यलवेनस्तोकमात्रकालेनापिनस्वर्गंअपुनर्भवंमोक्षंवनतुलयामे
तिमर्त्यानामाशिषःश्चेष्टंप्रपंवजतित्रिनिःयत्रेति॥छ॥ यत्रयेषुयतः यासु यः कथासुःनिर्वैरविरोधाना
वः॥छ॥ यत्रयासुकथासु॥छ॥ तेषांभागवतानांपद्भ्यांपावनेछयाविवरतांसंसाराद्भीतस्यता
तुलयामलवेनापिनस्वर्गंनापुनर्भवं।भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः॥१४॥
यत्रेड्यंतेकथामृष्टास्तृष्णायाःप्रशमोयतः।निर्वैरंयत्रभूतेषुनोद्वेगोयत्रकश्चन॥१५॥
यत्रनारायणःसाक्षाद्भगवान्न्यासिनांगतिः।संस्तूयतेसत्कथासुमुक्तसंगैःपुनःपुनः।
॥१६॥तेषांविवरतांपद्भ्यांतीर्थानांपावनेछया।भीतस्यकिन्नरोचेततावकानांसमागमः
॥१७॥वयंतुसाक्षाद्भगवन्भवस्यप्रियस्यसख्युःक्षणसंगमेन।सुदुश्चिकित्स्यस्यभ १३२
वस्यमृत्योःभिषक्तमंत्वाद्यगतिंगताःस्म॥१८॥ यन्नःस्वधीतंगुरवःप्रसादिताविप्राश्च
वृद्धाश्चसदानुवृत्त्या।आर्यानताःसुहृदोभ्रातरश्चसर्वाणिभूतान्यनुसूययैव॥१९॥ 132

वकानांसमागमःकथंनरोचेत॥छ॥ तवयःप्रियःसखातस्यभवस्य।अतएवंतंभवंचिकित्सस्य
भवस्यजन्मनोमृत्योश्चभिषक्तमंसद्वैद्यंत्वांगतिंप्राप्ताःस्मतत्संगमफलमस्मात्तिरेवानु
भूतमितिभावः।वरांतरंवृणुतेकल्पं॥छ॥ नमानमस्कृता॥छ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निरंधसांनिरन्नानांअदन्नंबहुकालंतेपरितोषेणजन्तवल्पितिवृणीमहे।अज्ञानामप्यस्माकंत्व
त्स्तुतिर्नापुष्कलेत्याह॥ ।टी।। यस्यतदमहिम्नोनदृष्टंपारंयैःतेपिब्रह्माआत्मसमंस्वशक्त्यानुरूपंस्तु
वंति।अथोअतःवयमपितथागृणीमः ।टी।। समायसदृशमूर्त्तयेवासुदेवाय ।टी।। यानंप्रयाणं
यस्मिन्‌स्तुतत्वेतपएतदीशानिरंधसांकालमदन्नमप्सु।आर्वतदेतत्पुरुषस्यभूम्नोवृणीमहे
तेपरितोषणाय।४०।मनुःस्वयंभूर्भगवान्भवश्चयेन्येतपोज्ञानविशुद्धसत्वाः।अदृष्ट
पाराअपियन्महिम्नःस्तुवंत्यथोत्वात्मसमंगृणीमः।४१।नमःसमायशुद्धायपुरुषाय
परायचवासुदेवायसत्वायतुभ्यंभगवतेनमः।४२।मैत्रेयउवाच॥ ॥इतिप्रचेतोभिरभि
ष्टुतोहरिःप्रीतस्तथेत्याहशरण्यवत्सलः।अनिच्छतांयानमतृप्तचक्षुषांययौस्वधामा
नपवर्गवीर्यः।४३।अथनिर्याययसलिलात्प्रचेतसउदन्वतः।वीक्ष्याकुप्यन्द्रुमैःछन्नां
गांगांरोद्धुमिवोच्छ्रितैः॥४४॥

अनिच्छतामपिसतांस्वधामययौ।अनपवर्गवीर्यः अकुंठितप्रभावः।टी।उदन्वतःसिंधोः
सलिलान्निर्यायनिर्गत्यगांस्वर्गंरोद्धुमिवोच्छ्रितैःद्रुमैर्गांमहीं छन्नांवीक्ष्यद्रुमेभ्यो
कुप्यन्।तदाहिप्राचीनबर्हिषिःप्रव्रजितत्वात्अराजकेकर्षणाद्यभावात्द्रुमैर्भूमिःछन्ना
अभूत्॥ ।टी।

ह.टी. १२२

निर्वीरुधां निरस्तां वीरुधो यस्याः तां निर्वृत्तां कर्तुं संवर्तकः कालाग्निरुद्रः ।६। नद्यैर्मुक्तिभिः
तान्मुक्तीरात् ।७। उडुराट् सम्मर्पिणामासु ।८। मारिषां वार्क्षीं अजनत् योनिर्ब्रह्मा तस्माज्जातो
ततोग्निमारुतौ राजन् अमुंचन् मुखतो रुषा । महीं निर्वीरुधां कर्तुं संवर्तक इवात्यये ।
।४५। तपसा क्षयमाणांस्तान् द्रुमान्वीक्ष्य पितामहः । आगतः शमयामास पुत्रान्
वर्हिष्मतो नजेः ।४६। निर्दग्धुं वेर्नूं द्रुहेः किं वो विरमध्वं द्रुमणा लवः । प्रजानां पालकाः पूर्वं न
वैद्योच्छित्तिकारकाः ।४७। ब्रह्मणो वचनं तत्र वै क्रोधमुत्सृज्य निर्वृत्ताः । सर्वक्रतुतेषु तिष्ठतं ज्ञा
चानाराजणं हृदि ।४८। तत्रावशिष्टाये ये वृक्षास्तानीता कुहितिरं तदा । उडुराजस्ते प्रचेतान्यः उ
पदिष्टाः स्वयंभुवा ।४९। ते वै ब्रह्मण आदेशात् मारिषामुपजेमिरे । यस्यां महद्दवक्त्रा
नादजन्यजनयोनिजः ।५०। वाच्युभेद्यं तरिप्राग्निप्राक्सर्गो कालविद्रुतो यः सस्सर्ज प्रजा
इमाः सदक्षो देवचोदितः ।५१। यो जायमानः सर्वेषां तेजस्तेजः स्मादत्तस्विनां रुचा स्व
जोपयादत्त दाद्दाश्च कर्मणा दक्षमब्रुवन् ।५२।
दक्षः महतः श्रीमद्देवस्यावज्ञानात्पूर्वं प्रजनयोनिजो ब्रह्मपुत्रोपि सन् दशप्रचेतोभ्यो जातो यस्या
मजनि जातः ।५०। प्राक्सर्गो पूर्वदेहे कालेन विद्रुते मृते । दैवेन ईश्वरेण चोदितः प्रेरितः सन् इ
माः प्रजाः ससर्ज स दक्ष इति प्रसिद्धः । स्वजास्य चाप्रजानां तेजः उपादत्त । आच्छादितवान् । यं
वकर्मदादाति दक्षमब्रुवन् ।५२।

प्रवेशो बाब २

१२२
13

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तमभिषिच्य अनादिर्ब्रह्माप्रजासर्गरक्षायांयुयोजतामेवंदक्षः अनन्यान्मरीच्यादीन् तत्तद्व्यापा
रेषुनियुक्तवान् ।५२। इतिचतुर्थेप्राचेतस° एकत्रिंशेसुतेदक्षेधुरंन्यस्यवनेस्ततांनारदोक्तेनमा
र्गेणमुक्तिरुक्ताप्रचेतसां १ ततः दिव्यवर्षसहस्राणामूर्ध्वंतेदशलक्षवर्षान्तेउत्पन्नविवेक
ज्ञानास्तेउपायास्यधर्मस्थामनिर्विघ्ननिष्पादतः। इत्यधोक्षजभाषितंस्मरतः आशुप्राव्रजन्।

तंप्रजासर्गरक्षायामनादिरभिषिच्यतं युयोजयुयुजेन्यांश्चसवैसर्वप्रजापतीन् ५२
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेप्राचेतसिदक्षोत्पत्तिर्नामत्रिंशोध्यायः ॥मैत्रेयउ० ॥
ततउत्पन्नविज्ञानाआश्वधोक्षजभाषितं [illegible]
स्मरंतआत्मजेभार्यांविसृज्यप्राव्रजन्गृहात् ।१। दीक्षिताःब्रह्मसत्रेणसर्वभूतात्म
मेधसा। प्रतीच्यांदिशिवेलायांसिद्धोऽभूद्यत्रजाजलिः ।२। तान्निर्जितप्राणमनोवचो
दृशोजितासनान्शांतसमानविग्रहान्। परेमलेब्रह्मणियोजितात्मनःसुरासुरेड्योददृ
शेस्मनारदः ।३।

।१। ब्रह्मसत्रेणआत्मविमर्शनेदीक्षिताःकृतसंकल्पाबभूवुः। सर्वेषांभूतात्मेतिमेधाज्ञानंयस्मिन्।
तेनाक्षवेलायांसमुद्रतटेजाजलिर्नामऋषिर्यत्रसिद्धोऽभूत् ।२। निर्जिताःप्राणमनोवाचो
दृशोयैः तान्शांताउपरतासमानमूलाधारादारभ्यऋज्वोविग्रहायेषां। ब्रह्मणियोजितःआ
त्मायैः सुरासुरैरीड्योनारदःतान्ददृशवान् ।३।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वरी· उत्थायतंप्रणिपत्ययथादेशं।यथाविधिपूजयित्वाऽब्रुवुः।३।। आदिष्टंउपदिष्टंयदात्मतत्त्वं
१२४ तद्गृहेक्षपितंविस्मृतं।३।। प्रचेतसोऽभिः एवंपृष्टःसन्नारदोऽब्रवीत्।३।। होग्रुप्रसक्ता
हरिसेवांविनासर्वंआयुर्जन्मकर्मादिकंव्यर्थंकृतमितितान्शोचन्नाह।तज्जन्मेतिचतुर्भिः।य
तोजन्मादेर्हरिसेवैवफलं।अतस्तद्विहीनंसर्वंजन्मकर्मादिकंव्यर्थमित्यर्थः।३।। श्रुत्वमा
श्रीभा~ तमागतंतउत्थायप्रणिपत्याभिवंद्यच।पूजयित्वायथादेशंसुखासीनमथाब्रुवन्।
।४।। स्वागतंतेसुरर्षेद्यदिष्ट्यानोदर्शनंगतः।तवचंक्रमणंब्रह्मन्नभयाययथारवेः।
।५।। यदादिष्टंभगवताशिवेनाधोक्षजेनच।तद्गृहेषुप्रसक्तानांप्रायशःक्षपितंप्रभो।
।६।। तन्नःप्रद्योतयाध्यात्मज्ञानंतत्वार्थदर्शनं।येनांजसातरिष्यामोदुस्तरंभवसा.रं।
।७।। मैत्रेयउवाच।। इतिप्रचेतसांपृष्टोभगवान्नारदोमुनिः।भगवत्युत्तमश्लोकेआवि
ष्टात्माब्रवीन्नृपान्।।८।। श्रीनारदउवाच।। तज्जन्मतानिकर्माणितदायुस्तन्मनोवचः।
नृणांयेनहिविश्वात्मासेव्यतेहरिरीश्वरः।।९।। किंजन्मभिस्त्रिभिर्वेहशौक्लसावित्रया
ज्ञिकैः।कर्मभिर्वात्रयीप्रोक्तैःपुंसोपिविबुधायुषा। ।१०।। श्रुतेनतपसावाकिंवचोभिश्चित्त
वृत्तिभिः।बुध्यावाकिंनिपुणयाबलेनेंद्रियराधसा।।११।।
तापितृभ्यामुत्पत्तिःशौक्लंसंबंधिजन्म।उपनयनेनसावित्रंदीक्षयायाज्ञिकं।विबुधानामिवदी
र्घमायुषामपिकिं।३।। वचोभिर्वाग्विलासैः।चित्तवृत्तिभिर्नानावधानसामर्थ्यैः।इंद्रियाणांराधसा
रक्षेनकिं।३।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योगेन न प्राणायामादिना सांख्येन देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रेण। संन्यासवेदाध्ययनाभ्याम
पि अन्यैरपि व्रततीर्थाटनादिभिः श्रेयःसाधनैः ननु एषां नानाफलसाधनानां हरिसेवया तावन्मा
त्रेण कुतो वैपर्यं तत्राह। ८। श्रेयसां फलानामात्मैव अवधिः पराकाष्ठा। अर्थतः परमार्थतः आ
त्मार्थत्वेनैवान्येषां पृथक्त्वादित्यर्थः। नन्वात्मा अवधिः हरेः किमायातं तत्राह सर्वेषामपीति।
आत्मदः आविद्यानिरासेन स्वरूपाभिव्यंजकः ऐश्वर्येण पितृरूपेण वलिप्रकृतिः आत्म

किं वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि। किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः॥
॥१२॥ श्रेयसामपि सर्वेषामात्मा ह्यवधिरर्थतः। सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रियः॥
॥१३॥ यथा तरोर्मूलनिषेवनेन तृप्यंति तत्स्कंधभुजोपशाखाः। प्राणोपहाराच्च यथेंद्रियाणां
तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या॥ १४॥

प्रदः प्रियश्च परमानंदरूपत्वात्। किंच नानाकर्मभिस्तत्तद्देवताप्रीतिनिमित्तान्यपि फलानि
हरिप्रीत्या भवंति। केवलं तत्तद्देवताराधनेन तु न किंचिदिति सदृष्टांतमाह। १४। मूलात्प्रथमवि
भागाः स्कंधाः। तद्विभागा भुजाः तेषामपि उपशाखाः। उपलक्षणं पत्रफलादयोऽपि तृप्यंति। ननु
मूलमेकं विना स्वस्वनिषेवनेन प्राणस्योपहारो भोजनं तस्मादिंद्रियाणां तृप्तिः। ननु तत्तदिंद्रि
येषु पृथक्पृथगन्नलेपात्। तथा अच्युताराधनमेव सर्वदेवताराधनं न पृथगित्यर्थः। कुतः स

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च॰टी॰ १२५ यथैववारःजलानिवर्षाकालेसूर्यादुद्भवंतिग्रीष्मेतस्मिन्नेवप्रविशंतिअस्याप्रविशित्वेनदृष्टां
तातरमाह।यथात्मूतानितस्माविंतिगुणप्रवाहः।चेतनाचेतनात्मकःप्रपंचः।नचसंगोहरेरेकथंप्र
पंचोत्पत्तिःतत्राह।।छ॥ अन्तर्तमःप्रकाशात्क्रागमापजिनोरजस्तमःसहस्त्रानीजाःहेतूपाःप्र
चेतसः अमूराक्रमेणतवंति।लीयंते।एवमयंजगत्प्रवाहः॥छ॥ तेनसर्वकारणत्वेनहेतुना।का

यथैवसूर्यात्प्रवर्तंतिवारःपुनश्चतस्मिन्प्रविशंतिकाले।भूतानितद्वैस्थिरजंगमानित
थाहरावेवगुणप्रवाहः॥१५॥ यथानलस्फत्रतेमैःप्रकाशात्तवंतिरूपानतवेतुपक्रमात्।
एवंपरेब्रह्मणिशक्तरूपस्तमूरजस्तमःसत्वमितिप्रवाहः॥१६॥ तेनैकमात्मानमशेषदेहि
नांकालंप्रधानंपुरुषंपरेशं।स्वतेजसाध्वस्तगुणप्रवाहमात्मैकतावेनभजध्वमद्य॥१७॥
दपश्चासर्वभूतेषुस्तंतुष्टापेनकेनवा।सर्वैर्द्विजोपशेनत्पावतुष्पत्पाश्चुजनार्दनः॥१८॥

लोनिमित्तं।प्रधानमुपादानं।पुरुषःकर्ता।एतत्त्रितयात्मकत्वात्सर्वकारणंपरेशं।अस्मान्मादाद्ध
जध्वंकथं।आत्मनाएकभावेनअभिन्नत्वेन।साधनमाह।॥छ॥ दयाहि[illegible]धीर्वेतुष्यति।ततोनक
दाचित्त्यजतीत्याह।॥छ॥ ॥ १२६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नन्किं वजि प्रवहतीमां तत्वेन कुर्वतो। ननु मोक्षं किन्न याचसे ऽत आह येन महत्प्रसंगेन अंजसा अय
त्नतरुग्नकेतरणि व्यसनं नियच्छन्नूत नेष्ये पारं गमिष्यामि भवद्गुणकथैवामृतं तत्पानेन मत्तः सन्नाकु
यामृतपानस्य मादकत्वमाह ॥५॥ तेनेति। ते अतितरां प्रियमपि मर्त्यं देहं न स्मरंति। नानुसंदधते। ये च
मुनादजः अतः मर्त्यं देहे अनुयेतानपि। के ते न स्मरंति। ये कृतप्रसंगाः केषु त्वदीयपादारविंदसौगं

भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसंगो भूयादनंत महताममलाशयानां। येनांजसोल्बणमुरुव्य
सनं भवाब्धिं नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्तः ॥६॥ ते न स्मरंत्यतितरां प्रियमीश मर्त्यं ये चान्वदः
सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः। ये त्वब्जनाभ भवदीयपदारविंदसौगंध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्र
संगाः ॥७॥ तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषं। रूपं स्थवि
ष्ठमज ते महदाद्यनेकं नातः परं परम वेद्मि न यत्र वादः ॥८॥

धोलुब्धहृदयेषु संतेषु। उशब्देनान्येषां केवलयोगादिनिष्ठानां देहाभिमानानिच्छंति दर्शयति।
नन्वेवं विद्वानपि त्वं किमित्यत्तिमानं वहसि। अत आह तिर्यगिति ॥८॥ तिर्यङ्नगादिभिः परिचितं
व्याप्तं सत्तोऽसत्तस्य विशेषो यस्य। महदादीन्यनेकानि कारणानि परम अज ते इदं स्थविष्ठं वैराजरूपं
केवलं वेद्मि। अतः परं ईश्वरस्य रूपं न वेद्मि। यत्र वादः शब्दव्यापारो नास्ति। तद्ब्रह्मरूपं न वेद्मि अतो
ऽपरं ईश्वरस्य स्वरूपं। अभिमानं न निवर्त्तत इति भावः। तदेव भगवदनुकंपया जातं रूपं दृष्ट्वा ज्ञात्वा ईश्वरस्य
रूपमनुवर्णयन्नमस्करोति ॥८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कल्पांतइति एतत्त्रैलोक्यं यः पुमान् शेते स्वपिति नेमदकेन्द्र ... र्यस्यायोगनिद्राच्छन्दत्वात् अ
नंतसरवः शेषसहायः तदके शेषोत्संगो यस्य सः नारिरव सिंधुः समुद्रः तस्मिन् शेते इति तथा तस्मि
न्कावनलोकप्रसर्गे कल्पिकांतपुमान् तेजस्वी ब्रह्मा भूत्वा तं प्रणतोस्मीत्यर्थः ननु ममापि
स्थापाद्यवस्था वदेको जीवा विशेषः इत्यत आह स्वमिति। ।७। त्वं तु व्यतिरिक्तः जीवविलक्षण एव
अस्येति ... वेलक्षण्यमेवाह त्वं नित्यमुक्तः जीवस्तु त्वत्प्रसादान्मुच्यते त्वं तु परिशुद्धः सतु म
कल्पांत एतदखिलं जठरेण गृह्णन् शेते पुमान् स्वदृशानंतसरवस्तदंके यन्नाभिसिंधुरुह
कावनलोकपद्मगर्भद्युमान् भगवते प्रणतोस्मि तस्मै। ।८। त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविशु
आत्मा कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः यद्बुद्ध्यवस्थितमखंडितया स्वदृष्ट्या द्रष्टासि
तावधिमखो व्यतिरिक्त आस्से ।९। 3५०

लिनः वैविबुद्धः सतु अज्ञः वमात्मासतु जडः। त्वं कूटस्थः सतु विकारी। त्वमनादिः सत्वादिमा
न् त्वं भगवान् सतु नगहीनः त्वं त्र्यधीनां गुणानाम धीशः सतु गुणाधीनः। कुतः एतद्वैलक्षण्यं यद
तः यतः बुध्यवस्थितां बुद्धेस्तां तामवस्थां अखंडितया स्वदृष्ट्या विकुल्याद्रष्टा परस्परं द्रष्टे
ति तत्स्रतपजांतः। अतो बुध्यवस्थितमित्यत्र ... त्वं षष्ठ्यन्तावः। तथा तत एव त्वं स्थितो पालने अ
धिमखः यज्ञाधिष्ठाता श्रीविष्णुः तमेव ब्रह्मरूपेण ज्ञातं नमस्करोमि। ।१०।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अपहृता निरस्ताः सकला ईषणाः कामा यस्मात् । एवंभूतावमल आत्मा मनः तस्मिन् सतां मनसि
निरंतरं एधितप्रवर्धमानप्रेमावनपाननया उपहूतः सन्निधापितः सन् अदूरो हरिः छिद्रवत्
तत्र पाकात्रावत् ततो न सरति नापयाति हि । किं कुर्वन् आत्मनो निजजनवशगत्वं स्वजनाधीन
त्वं अजन् अत्यागं कुर्वन् सतामेवं पश्यो सौ । अपतां पूजामपि न गृह्[illegible]ती त्याह ॥टी॥ कुमनीषिणां

अपहृतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहूतः । निजजनवशगात्वमात्मनोऽ
यन्न सरति छिद्रवदक्षरः सतां हि ॥१९॥ न भजति कुमनीषिणां सइज्यां हरिरधनात्मधनप्रि
योरसज्ञः । श्रुतधनकुलकर्मणां मदैर्ये विदधति पापमकिंचनेषु सत्सु ॥२०॥ श्रियमनुवर्त
तीं तदर्थिनश्च द्विपदपतीन् विबुधांश्च यः स्वपूर्णः । न भजति निजभृत्यवर्गतंत्रः कथम
मुमुद्विसृजेत्पुमान् कृतज्ञः ॥२१॥

कुत्सितमनीनां दुर्बुद्धीनां पूजां न गृह्णाति । अधनाश्च ते आत्मधनाश्च तजनगायकजनाते प्रियस्तस्यारस
ज्ञः नतिं सुखज्ञः । के कुमनीषिणस्तानाह । श्रुतादिनिमित्तैः मदैः ये सत्सु पापं तिरस्कारं कुर्वंति ।
तत्राधीनत्वं प्रपंचयन्नाह ॥टी॥ अनुवर्तमानामपि श्रियं तदर्थिनः सकामान् द्विपदपतीन् नरेंद्रा
न् विबुधान् देवानपि यो नानुवर्तते । यतः स्वेनैव सुखेन पूर्णः । अतः स्वभृत्यवर्गानुरक्त एवो एवं
भूतममुं ईश्वरमपि कथं परित्यजेत् । कृतज्ञः कृतमुपकारं जानातीति कृतज्ञः ॥टी॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रचेतसः कर्मकृतान् ...स्य नगावत्कथा ... वजित्वा ... लोके॥ नूनं मुनीनामपि पादे ध्रुवचरिता
थाः ... जत ॥२॥ तेपि प्रचेतसः ... विष्णुलोकं ययुः ॥३॥ प्रचेतसां नारदस्य संवादरूपं ए
तत्... नवऽनिहितं कथितं कथं ... वादे हरेः कीर्त्तनं पश्चिमं ॥४॥ यएषउत्तानपा
दस्य वंशः स तु वर्णितः ॥ एतः एष व्रतस्यापि वंशः शृणु कथयामि ॥५॥ यः प्रजव्रतः पूर्वं नारदादा
मे ॥ ...उवाच ॥ इति प्रचेतसो राजन् ...न्यास्थ नगावत्कथाः ॥ श्रावजित्वा व्रह्मलोकं ययौ
स्वायंभुवो मुनिः ॥६॥ तेपि तन्मुखनिर्यातं यशो लोकमलापहं ॥ हरेर्निशम्य तत्पादं ध्या
यंतस्तत्कृतिं ययुः ॥७॥ एवं ते निहितं ... र्यन्मात्वं परिपृष्टवान् ॥ प्रचेतसां नारदस्य सं
वादं हरिकीर्त्तनं ॥८॥ श्रीशुक उवाच ॥ यएषउत्तानपादो मानवस्यानुवर्णितः ॥ वंशं प्रिय
व्रतस्यापि निबोध कथयामि ते ॥९॥ यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीं ॥ भुक्त्वा विभ
ज्य पुत्रेभ्यः ऐश्वरं समगात्पदं ॥१०॥ इमां तु कौरवारविणोपवर्णितां ... निशम्याजितवादसत्
कथां ॥ प्रवृत्ता वाष्पकलाकुलो मुनेर्दधार मूर्ध्ना चरणं हृदा हरेः ॥ ॥ श्री विदुर उवाच ॥ सो
... नेन महायोगिन् भवता करुणात्मना ॥ दर्शितः स्तमसः पारो यत्राकिंचनगो हरिः ॥१२॥ इत्यान
म्य तमामंत्र्य विदुरो गजसाह्वयं ॥ स्वानां दिदृक्षुः प्रययौ ज्ञातीनां निर्वृताशयः ॥१३॥ एतद्यः शृ
णुयाद्राजन् राज्ञां हर्यर्पितात्मनां ॥ आयुर्धनं यशः स्वस्ति गतिमैश्वर्यमाप्नुयात् ॥ ॥ इति श्री
... चतुर्थस्कंधे ... प्रचेतसां ... एकत्रिं ॥ ३१ ॥
... एवं ... विदुरः ... ॥ स्वान् ज्ञातीन् दिदृक्षुः ॥ राज्ञां चरितमिति त्रिशः ॥ इति चतुर्थे ...

१२६

यथावद्बुद्ध्वा॥ कथंभूतां संस्थां सकलानां जीवनिकायानां धाम आश्रयभूतं वपुः॥ ॥इति पंचमे भावार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां षड्विंशोध्यायः॥२६॥ ॥पंचमस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपनैः॥ प्रीयतां परमानंदनृहरिर्वीलमाधितैः॥ इति श्री श्रीधरस्वामिविर

श्रुत्वा स्थूलं तथा सूक्ष्मं रूपे भगवतो मतिः॥ स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धियानयेदिति॥ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभः

समुद्रपातालदिङ्नरकभागणलोकसंस्था॥ गीता मया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम॥ ॥

॥इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भूगोलवर्णने संस्थानुवर्णने नरकोपवर्णनं नाम षड्विंशोध्यायः॥२६॥ ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया॥ यदि शुद्ध मशुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥ १ ॥श्री

संवत् १६७३ वर्षे फाल्गुनसुदितिथिपंचमी॥ ॥ ॥ [redacted]

श्रीः
॥श्री॥

[redacted]

भीलाव्रतपंचा... [illegible]
पत्र ८३ पोथी संतामिश्रकी

३५

गम

क नः ॥ चिंतयामास गूढं च तत्वहितो परमं पदं ॥ ५९ ॥ एतत्तु तापपवित्रं च संवादं
पितुपुत्रयोः ॥ सर्वसिमासतः प्रोक्तं नदाप्पातेम हीयते ॥ ६० ॥ यइदं पठते नि
१७ त्यं वाच्यमानो श्रणोतियः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः स गच्छेत्परमं पदं ॥ ६१ ॥
शुकवाक्यमिदं दिव्यं व्यासेन परिकीर्त्तितं ॥ महापुराणकाराणां व्येनं मुक्ति
भुक्तिफलप्रदं ॥ ६२ ॥ यः श्रणोति शुचिर्भक्त्या तस्य पुण्यफलं श्रृणु ॥ गं
गाकूपसमं पुण्यं गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६३ ॥ ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं
गुह्यसमागमं ॥ अनंतानंतरांश्चैव परदारेषु मत्सरं ॥ ६४ ॥ गोवधं ब्रह्म
निंदा च वृषलीसेवनं च यत् ॥ इति श्रीमहाभारते शुकसंवादक
संपूर्णं ॥ श्रीशुभमस्तु ॥ संमतु १६१०० वर्षे महा मांगल्यज्येष्ठसुदि १५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative